First Published	1938
Revised Edition	1941
Reprinted	1945
Reprinted	1947

प्रस्तावना (प्रथमावृत्ति)

प्रवेशपरीक्षेच्या नवीन अभ्यासक्रमाप्रमाणें सातव्या इयत्तेमध्यें विश्वविद्यालयानें नेमलेले वेंचे व त्या वेंच्यांवरून उद्भवणारें व्याकरण शिकवावें लागत असल्यामुळें संस्कृत व्याकरणाचें ज्ञान स्थूल स्वरूपांत चौथी ते सहावी या इयत्तांमध्येंच देणें आवश्यक आहे. त्या दिशेनें व्याकरणाची विभागणी करून ' संस्कृत-भाषाप्रदीप ' ही पुस्तकमाला लिहिण्याचा विचार मनांत आला. त्याप्रमाणें पहिलीं दोन पुस्तकें १९३६ व १९३७ सालीं लिहिलीं व त्यानंतर आज तिसरें पुस्तक लिहून अध्याप्य व अध्यापक यांपुढें ठेवतांना संकल्पित कार्य तडीस गेल्यामुळें आनंद वाटत आहे. पहिल्या दोन पुस्तकांप्रमाणेंच या पुस्तकाची रचना तीन विभागांत करून विषयांची मांडणी अध्यापनशास्त्राच्या आधुनिक तत्त्वांनुसार केलेली आहे. अशा रीतीनें हें पुस्तकहि शक्य तितकें स्वयंपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१ **व्याकरणविभागः**—या विभागांत पहिल्या दोन पुस्तकांत देऊन उरलेला सर्व आवश्यक व्याकरण विषय १९ पाठांत दिलेला आहे. तृतीय भूत-काळ, नामधातु व पौनःपुन्यार्थक क्रियापदें यांसंबंधींचे पाठ शेवटीं दिलेले आहेत. त्यामुळें सहावींत ते पाठ शिकविणें अशक्य झाल्यास ते सातवींत घेतां येतील. आर्धधातुक काळ व अर्थ यांचीं रूपें तयार करण्याकरितां सेट्, वेट् व अनिट् हे धातूंचे विभाग जाणणें आवश्यक असल्यामुळें त्याबद्दलची माहिती प्रास्ताविक म्हणून दिली आहे. त्याचप्रमाणें रूपसिद्धीचे नियमहि दिलेले आहेत. प्रत्येक पाठावर नवीन तऱ्हेचे प्रश्न दिले असून त्यांत शक्य तितकी विविधता आणलेली आहे. शिवाय, परिशिष्टांत मुख्य मुख्य तद्धित व कृदन्त प्रत्यय आणि नामें व विशेषणें यांचीं स्त्रीलिंगी रूपें दिली असून कांहीं ज्यास्त व्याकरणसंज्ञा दिल्या आहेत. या विभागाची विशिष्ट गोष्ट ही की, यांतील पाठांची रचना व विषयाची मांडणी सहाव्या इयत्तेला उदाहरणपूर्वक पद्धतीनें शिकवून मिळालेल्या अनुभवावर आधारलेली आहे. त्याचप्रमाणें, समास व प्रयोजक क्रियापदें या पाठांत सिद्धांत-कौमुदींतील कांहीं उपयुक्त सूत्रें दिलेली आहेत.

२ वाङ्मयविभागः—या विभागांत गद्य, पद्य व नाट्य अशा तीनहि प्रकारचे ५० पाठ सर्वमान्य संस्कृत ग्रंथांतून निवडून दिलेले आहेत ही गोष्ट प्रत्येक पाठाचे शेवटीं दिलेल्या मूळ ग्रंथांच्या नांवावरून दिसून येईल. पाठाचा जरूर तेथे संदर्भ देऊन टीपा व विस्तृत शब्दकोशही दिलेला आहे. त्यामुळें विद्यार्थ्यांस स्वावलंबनानें अर्थ लावणें सुलभ होईल. शिवाय, प्रत्येक पाठावर पाठाचें ज्ञान दृढ व्हावें म्हणून विविध तऱ्हेचे प्रश्न दिलेले आहेत. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या पुस्तकाप्रमाणें प्रत्येक पाठाचे शेवटीं **अमरकोशांतील** उपयुक्त श्लोक पाठान्तरकरितां दिलेले आहेत. त्यामुळें विद्यार्थ्यांचा शब्दकोश वाढण्यासहि मदत होईल. वाङ्मय पाठ ५० असल्यामुळें शिक्षकांस निवड करण्यासहि भरपूर वाव राहील.

३ तिसरा विभागः—यामध्यें मराठीचें संस्कृत भाषान्तर करण्याकरितां ३० उतारे दिलेले आहेत. त्यांवरील विस्तृत टीपा व शेवटील संधिनियमांचें परिशिष्ट या दोहोंचे मदतीनें संस्कृत भाषान्तर करणे सुलभ होईल. भाषान्तर कसें करावें याबद्दलच्या सूचना पहिल्या दोन पुस्तकांमध्यें केल्या असल्यामुळें या पुस्तकांत नुसतेच उतारे दिलेले आहेत.

अशा रीतीनें सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांच्या स्वतंत्र बुद्धीला वाव मिळावा व त्यांच्यामध्यें संस्कृतग्रंथवाचनाची अभिरुचि वाढावी म्हणून एकंदर विषयाची मांडणी शक्य तितकी सुबोध व आकर्षक करण्यांत आलेली आहे. पहिल्या दोन्ही पुस्तकांप्रमाणें **या पुस्तकांतील पाठहि विद्यार्थ्यांस प्रथम स्वगत वाचावयास सांगून नंतर शिक्षकांनीं त्यांचें विवरण केल्यास विद्यार्थ्यांमध्यें आत्मविश्वास व स्वावलंबन उत्पन्न होईल.**

प्रस्तुत पुस्तक लिहितांना विद्यमान व प्राचीन व्याकरणग्रंथांचा व वाङ्मय-ग्रंथांचा मला जो उपयोग झाला त्याबद्दल त्या सर्व ग्रंथकर्त्यांचा मी फार ऋणी आहें. त्याचप्रमाणे मागील दोन्ही पुस्तकांप्रमाणें या पुस्तकाचे कामींहि श्री. मो. ना. मालेराव, एम्. ए., बी. टी., व श्री. ग. र. दारशेतकर, बी. ए., बी. टी., यांनीं आपलेपणानें जी मदत केली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून या प्रस्तावनेला पूर्णविराम देतों.

स. रा. भट

मार्च १९३८

प्रस्तावना (द्वितीयावृत्ति)

प्रस्तुत आवृत्ति ही पहिल्या आवृत्तीचें पुनर्मुद्रणच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण मजकुरामध्यें कोणत्याहि तऱ्हेची भर घातलेली नमून किरकोळ अदलाबदल केलेली आहे इतकेंच. समास व प्रयोजक क्रियापदे यांना उपयुक्त होणारीं सूत्रें त्या त्या पाठांत न देतां व्याकरण विभागाचे शेवटीं परिशिष्ट 'इ' म्हणून दिलेलीं आहेत. त्याचप्रमाणें वाङ्मयविभागांतील पाठांचा संदर्भ पाठांनंतर न देतां आरंभी दिलेला आहे.

या पुस्तकांत एका वर्षांत शिकवितां येईल त्यापेक्षां ज्यास्त विषय असल्यामुळें पुढें सुचविल्याप्रमाणे सहाव्या इयत्तेंत पाठ घेऊन उरलेले सातवींत घेणें शक्य होईल.

सहावी इयत्ताः—व्याकरण पाठः—पु. २ मधील उरलेले दोन पाठ व पु. ३ मधील १ ते १६; वाङ्मयपाठः—गद्य व नाट्य—१५ ते १८ पाठ आणि पद्य—१०० ते ११५ श्लोक; संस्कृत भाषान्तर—१२ उतारे.

प्रथमावृत्तीप्रमाणे या द्वितीयावृत्तीचा शिक्षक व विद्यार्थी यांजकडून सक्रिय पुरस्कार केला जाईल अशी आशा आहे.

फेब्रुवारी १९४१ स. रा. भट

प्रस्तावना (तृतीयावृत्ति)

प्रस्तुत आवृत्ति ही दुसऱ्या आवृत्तीचें पुनर्मुद्रण आहे.

जुलै १९४५ स. रा. भट

संस्कृतभाषाप्रदीप–पुस्तक ३ रें

अनुक्रमणिका

भाग १—व्याकरण–पाठ

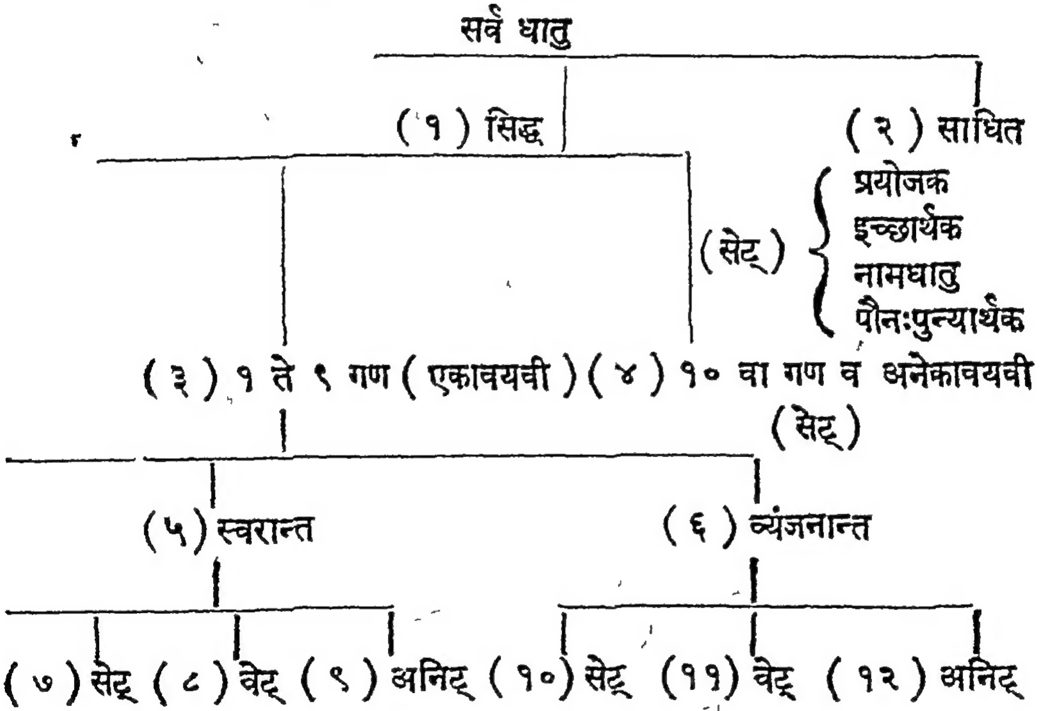
भाग २—संस्कृत-पाठ

भाग ३ मराठी पाठ (संस्कृत भाषान्तराकरितां)

भाग पहिला—व्याकरण-पाठ

प्रास्ताविक माहिती

(अ) धातूंचे सेट्, वेट् व अनिट् असे विभाग

१—गम्, हन्, भृ, युध्, चि, क्षिप्, रुध्, तन्, क्री, कथ्

२—कारय (प्र.), जिगमिष (इ.), गुणाय (ना.), बोभूय (पौ.)

३—गम्, हन्, भृ, युध्, चि, क्षिप्, रुध्, तन्, क्री

४—कथ्, गण्, तड् वगैरे आणि चकास्, दरिद्रा, जागृ इत्यादि

५—जि, स्तु, भृ, चि, मृ, कृ, क्री (४ व ७ गणांचे स्वरान्त एकावयवी धातु नाहींत)

६—गम्, हन्, निज्, युध्, आप्, क्षिप्, रुध्, तन्, ग्रह्

७—ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

८—स्वरतिः सूयते सूते पञ्चमे नवमे च धूञ् । (वेट्)

९—७ व ८ यांतील धातु वगळून इतर सर्व एकावयवी स्वरान्त धातु.

१०—११ व १२ यांतील धातु वगळून इतर एकावयवी व्यंजनांत धातु.

११—अक्षितक्षी त्वक्षि तञ्च् व्रश्चञ्जी तञ्जि मार्जेति ।
मार्ष्टि क्लिदि स्यन्दि सिध् रध् गुप् त्रप् तृप् दृप् क्लृपः क्लिशिः ॥

क्षास्यति क्षमते नश्यत्यश्नुते गृहि गाहि च ।
गुहू तृंहू तृह्व द्रुह्य मुह्य स्तृहि स्निहिस्तथा ॥
स्नुह्यतिर्बृंहतीत्येते द्वात्रिंशद् वेट् हि धातवः ।

१२—शक्लृ पच् मुचि रिच् वच् विच् । सिच् प्रच्छि त्यज् निजिर् भजः ।

भञ्ज् भुज् भ्रस्ज् मस्जि । यज् युज् रुज् । रञ्ज् विजिर् स्वञ्जि सञ्ज् सृजः ॥
अद् क्षुद् खिद् छिद् । तुदि नुदः । पद्य भिद् विद्यतिर् विनद् ।
शद् सदी स्विद्यतिः स्कन्दि । हदी क्रुध् क्षुधि बुध्यती ॥
बन्धिर् युधि रुधी राधि । व्यध् शुधः साधि सिध्यती ।
मन्य हन्नाप् क्षिप् छुपि तप् । तिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥
लिप् लुप् वप् शप् । स्वप् सृपि यभ् । रभ् लभ् गम् नम् । यमो रमिः ।
क्रुशिर् दंशि दिशी दृश् मृश् । रिश् रुश् लिश् विश् । स्पृशः कृषिः ॥
त्विष् तुष् द्विष् दुष् । पुष्य पिष् विष् । शिष् शुष् श्लिष्यतयो घसिः ।
वसतिर् दह् दिहि दुहो । नह् मिह् रुह् लिह् वहिस्तथा ॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥

कारिकांचे अर्थ व त्यांतील धातु

७ (दीर्घ) ऊकारान्त, (दीर्घ) ॠकारान्त, यु (२ प.) – जोडणें, रु (२ प.)–ओरडणें, क्ष्णु (२ प.)–धार लावणें, शी (२ आ.)–झोपणें, स्नु

(२ प.) पाझरणें, नु (२ प.)–स्तुति करणें, क्षु (२ प.) शिंकणें, श्वि (१ प.)–फुगणें, डी (१ आ.)–उडणें, श्रि (१ उ.)–आश्रय करणें, वृ (५ उ.)–आच्छादणें, वृ (९ आ.)–सेवा करणें, ह्या एकावयवी स्वरान्त धातूंशिवाय इतर 'अनिट्' होत; म्हणजे वरील धातु **सेट्** होत.

८ स्वृ (१ प.)–आवाज करणे, सू (२–४ आ.)–जन्म देणें, धू (५–९ उ.)–हालवणें, हे एकावयवी स्वरान्त धातु **वेट्** होत.

११ या कारिकांतील एकावयवी व्यंजनान्त धातु **वेट्** होत.

अक्ष् (१. ५)–व्यापणें
तक्ष्–त्वक्ष् (१. ५ प.)–कापणें
तञ्च्-तञ्ज् (७ प.)–आकुंचित होणें
व्रश्च् (६ प.) कापणें
अञ्ज् (७ प.)–लेप देणे.
मृज् (१. २ प.)–स्वच्छ करणें
क्लिद् (४ प.)–भिजणें
स्यन्द् (१ आ.)–गळणें, पडणें
सिध् (१ प.)–हुकूम करणें
रध् (४ प.)–ठार मारणें
गुप् (१ प.)–रक्षण करणें
त्रप् (१ आ.)–लाजणें
तृप् (४ प.)–संतुष्ट होणे
दृप् (४ प.)–गर्विष्ठ होणें
कृप् (१ आ.)–योग्य असणे

क्लिश् (९ प.)–त्रास देणें
क्षम् (४ प. १ आ.)–क्षमा करणें
नश् (४ प.)–नाश होणें
अश् (५ आ.)–व्यापणें
गृह् (१ आ.)–पकडणे
गाह् (१ उ.)–शिरणे
गुह् (१ उ.)–झाकणें, लपवणें
तृह्-तृंह् (६ प.)–ठार मारणे
द्रुह् (४ प.)–द्रोह करणें.
मुह् (४ प.)–मूर्च्छा येणें
स्तृह् (६ प.)–ठार मारणें
स्निह् (४ प.)–स्नेह करणे
स्नुह् (४ प.)–ओकणें
वृह् (६ प.)–काम करणे

१२ या कारिकांतील एकावयवी स्वरान्त १०२ धातु अनिट् आहेत.

शक् (५ प.)–समर्थ असणें
पच् (१ उ.)–शिजवणे
मुच् (६ उ.)–सोडणे
रिच् (१ प. ७ उ.)–रिकामा करणे

वच् (२ प.)–बोलणें
विच् (७ उ.)–वेगळें करणे
सिच् (६ उ.)–शिंपडणें
प्रच्छ् (६ प.)–विचारणे

त्यज् (१ प.)–टाकणें
निज् (३ उ.)–धुणें
भज् (१ उ.)–भजणें
भञ्ज् (७ प.)–मोडणें
भुज् (६ प.)–मोडणें
(७ आ.) खाणें. (७ उ.)–रक्षणें
भ्रस्ज् (६ उ.)–भाजणें
मस्ज् (६ प.)–बुडणें
यज् (१ उ.)–पूजा करणें
युज् (१ प. ७ उ.)–जोडणें
रुज् (६ प.)–मोडणें
रञ्ज् (१–४ उ.)–लाल होणें
विज् (३ उ.)–विभक्त करणें
स्वञ्ज् (१ आ.)–आलिंगणें
सञ्ज् (१ प.)–चिकटणें
सृज् (६ प.)–सोडणें
अद् (२ प.)–खाणें
क्षुद् (७ उ.)–कुटणें
खिद् (४, ७ आ. ६ प.)– दुःखी होणें
छिद् (७ उ.)–तोडणें
तुद् (६ उ.)–त्रास होणें
नुद् (६ उ.)–पुढें ढकलणें
पद् (४ आ.)–जाणें
भिद् (७ उ.)–फुटणें
विद् (४ आ.)–असणें
(७ आ.)–चर्चा करणें
शद् (१ आ.)–नाश पावणें
सद् (१–६ प.)–खचून जाणें

स्विद् (४ प.)–घाम येणें
स्कन्द् (१ प.)–जाणें
हद् (१ आ.)–विष्ठा टाकणें
क्रुध् (४ प.)–रागावणें
क्षुध् (४ प.)–भूक लागणें
बुध् (४ आ.)–जागें होणें
बन्ध् (९ प.)–बांधणें
युध् (४ आ.)–लढणें
रुध् (४ आ.)–आज्ञा पाळणें
(७ उ.)–वेढणें
राध् (४ प.)–तयार असणें
(५ प.)–साधणें
व्यध् (४ प.)–वेध करणें
शुध् (४ प.)–शुद्ध होणें
साध् (५ प.)–साध्य करणें
सिध् (४ प.)–यशस्वी होणें
मन् (४ आ.)–विचार करणें
हन् (२ प.)–ठार मारणें
आप् (५ प.)–मिळवणें
क्षिप् (४ प. ६ उ.)–फेकणें
छुप् (६ प)–स्पर्श करणें
तप् (१ प. ४ आ.)–तप करणें
तिप् (१ आ.)–गळणे
तृप् (४ प.)–संतुष्ट होणें
दृप् (४ प.) गर्विष्ठ होणें
लिप् (६ उ.)–लेप देणें
लुप् (६ उ.)–लुटणें
वप् (१ उ.)–पेरणें
शप् (१ प.)–शाप देणें

स्वप् (२ प.)–झोपणें
सृप् (१ प.)–सरपटत जाणें
यभ् (१ आ.)–संग करणें
रभ् (१ आ.)–आरंभ करणें
लभ् (१ आ.)–मिळवणें
गम् (१ प.)–जाणें
नम् (१ प.)–नमस्कार करणें
यम् (१ आ.)–नियंत्रण ठेवणें
रम् (१ आ.)–खेळणें
क्रुश् (१ प.)–ओरडणें
दंश् (१ प.)–चावणें
दिश् (६ उ.)–दाखवणें
दृश् (१ प.)–पाहणें
मृश् (६ प.)–विचार करणें
रिश्-रुश् (६ प.)–ठार मारणें
लिश् (६ प.)–जाणे
विश् (६ प.)–शिरणें
मिह् (१ प.)–भिजवणे
वह् (१ उ.)–उचलणें
स्पृश् (१ प.)–स्पर्श करणे
कृष् (१ प. ६ उ.)–ओढणें, नांगरणें
त्विष् (१ उ.)–चकाकणें
तुष् (४ प.)–संतुष्ट होणें
द्विष् (२ उ.)–द्वेष करणे
दुष् (४ प.)–बिघडणें
पुष् (४ प.)–पोसणें
पिष् (७ प.)–दळणें
विष् (३ उ.)–पसरणें
रुह् (१ प.)–वाढणें
शिष् (७ प.)–वेगळें करणें
शुष् (४ प.)–सुकणें
श्लिष् (४ प.)–आलिंगन देणें
घस् (१ प.)–खाणें
वस् (१ प.)–राहणें
दह् (१ प.)–जळणें
दिह् (२ उ.)–लेप देणें
दुह् (२ उ.)–दूध काढणें
नह् (४ उ.)–बांधणें
लिह् (२ उ.)–चाटणे

(आ) रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम

१ एखाद्या रूपाच्या शेवटी एकाहून अधिक व्यंजनें आल्यास, पहिलें कायम ठेवतात व इतरांचा लोप करतात. जसें—मरुत्+स्–मरुत् (प्रथमा एकवचन). अपवाद—र्क्, र्ट्, र्त्, र्प्.

२ रूपाच्या शेवटील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनांबद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम किंवा तृतीय व्यंजन येतें. जसे—मरुत्–द्, वाक्–ग्.

३ प्रत्ययांचा आद्य स्वर, अर्धस्वर किंवा अनुनासिकें यांपूर्वी शब्दाचें अन्त्य

मूळ व्यंजन कायम राहतें. जसें—शशिन्+अस्–शशिनः, रुन्ध्+वः–मः–रुन्ध्वः–रुन्ध्मः ।

४ प्रत्ययांच्या आद्य कठोर व्यंजनांपूर्वी मागील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें प्रथम व्यंजन येतें. जसें—समिध्+सु–समित्सु.

५ प्रत्ययांच्या आद्य मृदु व्यंजनांपूर्वी मागील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजनांबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें. समिध्+भ्याम्–समिद्भ्याम् ।

६ प्रत्ययांच्या आरंभीं अर्धस्वर व अनुनासिकें यांशिवाय इतर व्यंजनें असल्यास अथवा कोणताहि प्रत्यय पुढें नसल्यास (पहिल्या नियमानुसार लोप झाल्याकारणानें) धातूंच्या अथवा नामांच्या अंगाच्या अन्त्य व्यंजनांचा पुढें लिहिल्याप्रमाणें फरक होतो.

अन्त्य क्, ख्, ग्, घ्, च्, स्ज् यांचा 'क्' होतो; अन्त्य ट्, ठ्, ड्, ढ् यांचा 'ट्'; अन्त्य त्, थ्, द्, ध्, यांचा 'त्', अन्त्य प्, फ्, ब्, भ् यांचा 'प्'; व अन्त्य श्, क्ष्, व छ् यांचा 'ष्' होतो.

परंतु

(अ) सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज्, यांच्या अन्त्य 'ज्' चा 'ष्' होतो.

(आ) दिश्, दृश्, स्पृश्, याच्यापुढें नामांना लागणारा प्रत्यय आल्यास अथवा कांहीं न आल्यास 'श्' चा 'क्' होतो, आणि इतर वेळेला 'ष्' होतो.

(इ) वरील ठिकाणीं नश् च्या 'श्' चा 'ष्' किंवा 'क्' होतो. जसें—(अ) मृज्+तः–मृष्+तः। (आ) दिश्+सु–दिक्+सु। दिश्+त–दिष्+त। (इ) नश्+स्यति–नष्+स्यति। नश्+त–नष्+त।

७ अन्त्य क्, ट्, त्, प् यांच्यापुढें अर्धस्वर व अनुनासिकें यांशिवाय अन्य

मृदु व्यंजनांनीं आरंभ-झालेला प्रत्यय आल्यास त्यांचा अनुक्रमें ग्, ड्, द्, ब् होतो. जसें—दिश्+भ्याम्–दिक्+भ्याम् (६ आ.)–दिग्+भ्याम् ।

८ एकाच शब्दाच्या रूपामध्यें ऋ, र्, व ष् यांच्यापुढें 'न्' हें व्यंजन आल्यास 'न्' चा 'ण्' होतो. हा फरक 'ऋ, र्, ष् आणि न्' यांच्यामध्यें स्वर, अर्धस्वर (ल् शिवाय), ह्, कवर्ग व पवर्ग यांचें व्यंजन आलें असतांनाहि होतो. मात्र 'न्' रूपाच्या शेवटीं असूं नये. जसें—हरि + ना – हरिणा. परंतु हरीन्.

९ प्रत्ययाच्या आद्य 'स्' चा 'ष्' होतो, मात्र त्या 'स्' पूर्वी अ–आ शिवाय स्वर, कवर्गाचें व्यंजन, र् किंवा ह् यांपैकीं वर्ण असला पाहिजे. हे वर्ण व स् यांमध्यें अनुस्वार किंवा विसर्ग आल्यास चालेल. जसें—वाच् + सु – वाक् + सु (६) – वाक् + षु ।

१० (अ) अन्त्य ष् पुढें स् हा आद्य वर्ण असलेला धातुप्रत्यय आला तर ष् चा क् होतो, मात्र त्या स् चा नि. १ प्रमाणें लोप होतां कामा नये. जसें—मृज् + सि–मार्ज् + सि–मार्ष् + सि (६ अ)–मार्क् + सि ।

(आ) अन्त्य ष् हा त्–थ् हे आद्य वर्ण असलेल्या प्रत्ययांपूर्वी तसाच राहतो. जसें—मृज् + तः – मृष् + तः (६ अ) ।

(इ) अन्त्य 'ष्' चा इतर सर्व ठिकाणीं 'ट्' किंवा 'ड्' होतो. जसें—अ + मार्ज् + स् – अमार्ष् + स् – अमार्ष् (१) – अमार्ट् – ड् ।

११ तवर्ग किंवा स् आणि टवर्ग किंवा ष् यांचा सन्धि करितांना तवर्गाच्या व्यंजनांबद्दल अनुक्रमें टवर्गाचीं व्यंजनें येतात व स् बद्दल ष् येतो. जसें—मृज् + तः – मृष् + तः (६ अ) – मृष् + टः ।

१२ अन्त्य ह् चा, लोप न होणाऱ्या व स् हा आद्य वर्ण असणाऱ्या प्रत्ययांपूर्वी क् होतो; व इतर ठिकाणीं अथवा नामप्रत्ययांपूर्वी घ् होतो, मात्र शब्दाचा आद्य वर्ण द् पाहिजे व इतर आद्य वर्ण असेल तर ढ् होतो, जसें—दुह् + सि – दोक् + सि । दुह् + ति – दोघ् + ति । लिह् + सि – लेक् + सि । लिह् + ति – लेढ् + ति ।

१३ अन्त्य घ्, ध्, भ् पुढें त् किंवा थ् हे आद्य वर्ण असलेले प्रत्यय आले तर त्यांचा ग्, द्, व ब् होतो, आणि त् किंवा थ् यांचा ध् होतो. जसें—दोघ्+ति – दोग + धि । रुणध् + ति – रुणद् + धि ।

१४ अन्त्य ढ् पुढें त् – थ् – ध् यांपैकीं वर्ण प्रत्ययांच्या आरंभीं आल्यास ढ् चा लोप होतो व ऋ शिवाय मागील इतर स्वर दीर्घ होतो, आणि त् – थ् – ध चा ढ् होतो. जसें—लेढ् + ति – लेढ् + ढि – लेढि ।

१५ शब्दांच्या आरंभी ब्, ग्, द् व अन्त्य वर्ण घ्, ढ्, भ्, ध् किंवा ह् असेल आणि जेव्हां पुढें कोणताहि वर्ण नसेल किंवा स् – ध् हे प्रत्ययांचे आद्य वर्ण असतील, तर आद्य ब्, ग्, द् यांचे फरक अनुक्रमें भ्, घ्, ध् असे होतात. अ + दोह् + स् – अधोघ् + स् – अधोक् – ग् (२) ।

१६ प्र. भूतकाळच्या स् व त् या प्रत्ययांचा नि. १ प्रमाणें लोप केला असतां अंगाच्या अन्त्य त्, थ्, द्, ध् व स् बद्दल द्वि. पु. एकवचनांत त् – द् किंवा स् येतो व तृ. पु. एकवचनात त् किंवा द् येतो. अवेद् + स् – अवेः-त् – द् । अवेद् + त् – अवेत् – द् ।

१७ धातूच्या अन्त्य 'स्' चा द्वितीयपुरुषी 'ध्' नें आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययां-पूर्वीं लोप होतो. आस् + ध्वे – आध्वे ।

१८ ए, ऐ, ओ व औ यांपुढें स्वर आला तर त्यांचे अनुक्रमें अय्, आय्, अव् व आव् असे फरक होतात. अजुहो + अम् – अजुहव् + अम् ।

१९ मूळ धातूच्या अन्त्य इ-ई पूर्वीं जर संयुक्त व्यंजन असेल तर अपित् अजादि प्रत्ययांपूर्वीं 'इय्' असा फरक होतो. ह्री – जिह्री + अति – जिह्रिय् + अति ।

२० मूळ धातूच्या अन्त्य उ-ऊ चा अपित् अजादि प्रत्ययांपूर्वीं 'उव्' होतो. नु + अन्ति – नुव् + अन्ति ।

पाठ १

द्वितीयभूतकाळ (परोक्षभूतकाळ)

१ दिलीपपुत्रो रघुर्नयेन राज्यं चकार पृथिवीं च यथान्यायं शशास । रघुपुत्रोऽजोऽपि पितरमनुचकार शौर्येण धैर्येणौदार्येण च । यदा स यौवनपदवीमारुरोह तदा स इन्दुमतीं परिणिनाय । पश्चाद्वृद्धत्वं गतो रघुरजं राज्येऽभिषिषेच । अरण्यं गन्तुमुद्यतः स पुत्रस्यानुनयेन तं विचारं तत्याज । अतो नगराद्बहिरेवाश्रमे स्थित्वा कालेन त्रिदिवं जगाम ।

वरील उताऱ्यांत योजलेल्या क्रियापदांचा अर्थ भूतकाळी असून फार प्राचीन क्रिया वर्णिलेली आहे. त्याचप्रमाणें ही रूपें त्याच धातूंच्या प्रथमभूतकाळी रूपांहून भिन्न आहेत. म्हणून या रूपांना **द्वितीयभूत**काळी किंवा **परोक्षभूत**-काळी रूपें असें म्हणतात. ज्या अर्थी यांचा उपयोग फार प्राचीन काळची क्रिया दर्शविण्याकरितां केला जातो त्या अर्थी बहुधा तृतीयपुरुषी रूपेंच उपयोगांत आलेलीं दिसतात. इतर पुरुषी रूपांचा उपयोग फार क्वचित् होत असल्यामुळें तीं तिसऱ्या पाठांत दिली आहेत. म्हणून द्वितीयभूतकाळाचीं तृतीयपुरुषी रूपेंच शिकणें आवश्यक आहे.

चकार, शशास, अनुचकार, आरुरोह, परिणिनाय, अभिषिषेच, तत्याज व जगाम या रूपांकडे पाहिल्यास असे दिसून येईल की धातूंच्या आद्य स्वराचें किंवा आद्य व्यंजनयुक्त स्वराचें द्वित्व झाले आहे. हें द्वित्व करण्याचे नियम बहुतेक तृतीय गणाच्या अभ्यासाच्या नियमांप्रमाणे आहेत; कांहीं ठिकाणीं मात्र फरक आहे.

अभ्यासाचे नियम

१ दा–ददा । नी–निनी । डी–डिडी । दु–दुदु । यु–युयु । फल–पफल । धा–दधा । हु–जुहु । खन्–चखन् । कृ–चकृ । भृ–बभृ । जॄ–जजॄ । पॄ–पपॄ । गै–गा–जगा । दो–दा–ददा । सो–सा–ससा

दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होतो, द्वितीय व चतुर्थ वर्गव्यंजनांबद्दल त्याच वर्गाचीं प्रथ[illegible] व तृतीय व्यंजनें अनुक्रमें येतात, ह् बद्दल ज् व कवर्गव्यंजनांबद्दल चवर्गव्यंज[illegible] येतात, ऋ-ॠबद्दल अ येतो व ए, ऐ, ओ या अन्त्य स्वरांबद्दल प्रथम 'आ' करून नंतर 'आ' चा 'अ' होतो.

ज्ञा–जज्ञा । त्रै–तत्रा । ग्लै–जग्ला । ह्री–जिह्री । श्रि–शिश्री । स्मृ–सस्मृ । ग्रह्–जग्रह् । क्रुश्–चुक्रुश् । स्तृ–तस्तृ । स्पृश्–पस्पृश् ।

आद्य जोडाक्षरांतील पहिल्या व्यंजनाचा पुढील स्वरासह अभ्यास करावा, परं[illegible] जोडाक्षरांतील पहिलें व्यंजन ऊष्मवर्ण असून दुसरें कठोर असेल तर कठो[illegible] व्यंजनाचा पुढील स्वरासह अभ्यास होतो.

टीपः— याला अपवाद

स्वप्–स्वस्वप् (सुष्वप्) व्यध्–व्यव्यध् (विव्यध्) । ज्या–ज्याज्य (जिज्या) । व्यच्–व्यव्यच् (विव्यच्) । व्ये–व्येव्ये (विव्ये) । ह्वे(हु)-जुहु । श्वि (शु)–शुशु ।

वरील धातु संप्रसारण घेणारे आहेत. त्यांचें द्वित्व करतांना जोडाक्षरासहि[illegible] स्वराचें द्वित्व केलेलें आहे व नंतर संप्रसारण झालें आहे, परंतु ह्वे व श्वि यां[illegible] प्रथम संप्रसारण करून नंतर द्वित्व केलेलें आहे.

रूपसिद्धि

२ वरील दतान्यांतील रूपें तृतीयपुरुषी एकवचनी असून परस्मैपदी आहेत.

चकार—कृ–चकृ + अ–चकार् + अ ।

निनाय—नी–निनी + अ –निनै (निनाय्) + अ ।

अन्त्य स्वराला परस्मैपदी 'अ' या तृ. पु. एकवचनी प्रत्ययापूर्वी वृद्धि होते.

रुरोह—रुह्–रुरुह् + अ – रुरोह् + अ ।

सिषेच—सिच्–सिषिच् + अ –सिषेच् + अ ।

'अ' शिवाय उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा तृ. पु. ए. वचनी 'अ' या प्रत्ययापूर्वी गुण होतो.

जगाम—गम्–जगम् + अ –जगाम ।

तत्याज—त्यज्–तत्यज् + अ – तत्याज ।

उपान्त्य 'अ' ची तृ. पु. ए. वचनी 'अ' या प्रत्ययापूर्वी वृद्धि होते.

टीपः—परस्मैपदी तृ. पु. ए. वचनी प्रत्यय 'अ' हा पित् आहे.

४ यदा रामलक्ष्मणौ वनं प्रविविशतुस्तदा सर्वे मुनयो मुमुदिरे । ते रामं सानन्दं तुष्टुवुः । लक्ष्मणस्य पराक्रमं दृष्ट्वा रामो मुमुदे । रामलक्ष्मणौ तेजसा शुशुभाते ।

वरील वाक्यांत **विविशतुः, तुष्टुवुः** । हीं प. पदी तृ. पु. द्वि. वचनी व बहुवचनी रूपें आणि **मुमुदे, शुशुभाते, मुमुदिरे** हीं आ. पदी तृ. पु. सर्व रूपें योजलेलीं आहेत.

विविशतुः—विश्–विविश् + अतुः । तुष्टुवुः—स्तु – तुष्टु + उस् – तुष्टुव् + उः । मुमुदे—मुद् – मुमुद् + ए । शुशुभाते— शुभ् – शुशुभ् + आते । मुमुदिरे—मुद् – मुमुद् + इरे ।

वरील पृथक्करणावरून असें दिसून येईल कीं (१) परस्मैपदी तृ. पु. द्वि. वचनी प्रत्यय **अतुस्** व बहुवचनी प्रत्यय **उस्** आहे आणि आत्मनेपदी तृ. पु. प्रत्यय **ए–आते–इरे** हे आहेत. (२) हे प्रत्यय '**अपित्**' आहेत. कारण यापूर्वी अन्त्य स्वर अथवा उपान्त्य ह्रस्व स्वर यांना गुण किंवा वृद्धि फरक झालेला नाहीं.

तृ. पु. प्रत्ययः—प. पदी–अ **अतुस् उस्** । आ. पदी–ए **आते इरे** ।

टीप.—सृज्, दृश्, मुच्, वृत्, वृध्, रुच्, युज्, भुज्, इ. धातूंचीं रूपें वरीलप्रमाणें कांहीं फरक न होतांच होतील. (परस्मैपदी तृ. पु. एकवचनी रूपाशिवाय).

५ **लवकुशौ रामं पितेति नाभिजज्ञाते। (न अभिजज्ञाते)**

रघुरध्वर्युभ्यो दक्षिणां ददौ।

अभिमन्युवधेन पाण्डवाः सशोका बभुः।

वामनो बलिमूर्ध्नि स्वपदं निदधे।

अभि + जज्ञाते—ज्ञा–जज्ञा + आते – जज्ञ् + आते। ददौ—दा – ददा + औ – दद् + औ।

(१) आकारान्त धातूंचा तृ. पु. ए. वचनी प. पदी प्रत्यय 'औ' आहे व

(२) अंगाच्या अन्त्य 'आ' चा प्रत्ययापूर्वी लोप होतो.

६ **नारदो विष्णुस्तुतिं जगौ। रामः प्रजास्तत्रे। पुत्रस्य मृत्युना जनकस्य सर्वा आशा अवससुः: सन्ध्याकाले कमलानि मम्लुः।**

जगौ—गै – गा – जगा...। तत्रे—त्रै – त्रा – तत्रा...। अवससुः—सो – सा – ससा...। मम्लुः—म्लै–म्ला–मम्ला...।

ए, ऐ, ओ व (औ) हे अन्त्य स्वर असणारे धातु आकारान्त समजून चालवावे.

स्वरान्त धातूंचीं रूपें (तृतीयपुरुषी)

या–ययौ ययतुः ययुः। **मा**–ममे ममाते ममिरे। आकारान्त व ए, ऐ, ओ हे अन्त्य स्वर असणारे धातु 'या' प्रमाणे प. पदामध्यें व 'मा' प्रमाणे आ. पदामध्यें चालवावे.

श्रि (उ. प.) शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रियुः। शिश्रिये शिश्रियाते शिश्रियिरे।

स्मि (आ. प.)–सिष्मिये सिष्मियाते सिष्मियिरे।

इ (प. प.)–इयाय ईयतुः ईयुः।

अधि + इ (प. प.)–अधीयाय अधीयतुः अधीयुः।

अधि + इ (आ. प.)–अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे ।

नी (उ. प.)–निनाय निन्यतुः निन्युः । निन्ये निन्याते निन्यिरे ।

डी (आ. प.)–डिड्ये डिड्याते डिड्यिरे ।

शी (आ. प.)–शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे ।

क्री (उ. प.)–चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे ।

चि (उ. प.)–चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिक्ये चिक्याते चिक्यिरे ।
चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । चिच्ये चिच्याते चिच्यिरे ।

जि (प. प.)–जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । वि + जि (आ. प.)–विजिग्ये विजिग्याते विजिग्यिरे ।

हि (प. प.)–जिघाय जिघ्यतुः जिघ्युः ।

अन्त्य इ–ई पूर्वी जर संयुक्त व्यंजन असेल तर इ–ई चा अपित् प्रत्ययांपूर्वी ‘ इय् ’ होतो व इतर वेळीं ‘ य् ’ होतो.

चि यांतील च् चा विकल्पानें क् होतो, जि यांतील ज् चा ग् होतो व हि यांतील ह् चा घ् होतो. हा फरक मूळ धातूंत होतो; अभ्यासांत नव्हे.

श्रु–शुश्रु–शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः ।

धू–दुधू–दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे ।

स्तु–तुस्तु–तुष्टाव तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे ।

अन्त्य उ–ऊ चा अपित् प्रत्ययांपूर्वी उव् होतो. अपवाद—भू.

भू–बभूव बभूवतुः बभूवुः ।

कृ–चकृ–चकार चक्रतुः चक्रुः । चक्रे चक्राते चक्रिरे ।

स्मृ–सस्मृ–सस्मार सस्मरतुः सस्मरुः । स्तृ, स्वृ, जागृ व ऋ–स्मृ प्रमाणें.

कॄ–चकॄ–चकार चकरतुः चकरुः । चकरे चकराते चकरिरे ।

स्तॄ–तस्तॄ–तस्तार तस्तरतुः तस्तरुः । तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे ।

ह्रस्व ऋकारान्त धातूंच्या अन्त्य ऋ चा अपित् प्रत्ययांपूर्वी सामान्यतः र् होतो. परंतु अन्त्य ‘ ऋ ’ पूर्वी संयुक्त व्यंजन असेल तर आणि जागृ आणि ऋ व दीर्घ ‘ ॠ ’ कारान्त धातु यांच्या अन्त्य ऋ–ॠ चा अपित् प्रत्ययांपूर्वीहि गुण होतो. याला पुढील अपवाद समजावे.

शॄ–शशार शशरतुः-शश्रतुः शशरुः-शश्रुः । याचप्रमाणें दॄ, पॄ.

तॄ–ततार तेरतुः तेरुः। जॄ–जजार जजरतुः-जेरतुः जजरुः-जेरुः ।

नवीन शब्द

अभि+ज्ञा (९आ.)–ओळखणें, जाणणें
अव+सो (४ प. अवस्यति)–संपणे
त्रिदिवम् (न.)–स्वर्ग
नयः (पुं.)–नीति
पदवी (स्त्री.)–स्थिति, अवस्था
परि+नी (१ प.)–विवाह करणें
मिथुनम् (न.)–जोडी
म्लै (१ प. म्लायति)–म्लान होणें, थकणें
व्या+हृ (१ प.)–बोलणें
शॄ (९ प.)–तुकडे करणें

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंचीं परोक्षकाळीं रूपें योजाः—

१ रणाङ्गणे चन्द्रकेतुः रथात् (अव+तॄ) लवेन सह (युध्) च ।
२ द्रोणः पाण्डुपुत्राणाम् एकं हन्तुम् (निस्+चि) ।
३ सुग्रीवेण प्रहिताः वानराः राक्षसान् (परा+जि) ।
४ जरासन्धः भीमसेनं द्वन्द्वाय (आ+ह्वे–आ. प.) ।
५ कपोताः नेतुः उपदेशात् जालेन सह (उद्+डी) ।
६ लवकुशयोः गाने प्रावीण्यं दृष्ट्वा सर्वे सभ्याः (वि+स्मि) ।
७ इन्द्रस्य सभायां गन्धर्वाः (गै) अप्सरसः च (नृत्) ।
८ रावणं हत्वा अयोध्यां निवृत्तं सीतायाः सहितं रामं प्रजाः (स्तु) ।
९ दिग्विजयाय प्रस्थितः चन्द्रापीडः किन्नरमिथुनम् (अनु + सृ) ।
१० महाश्वेता चन्द्रापीडं स्वागतं (व्या + हृ) ।

२ पुढील रूपें ओळखा व त्यांचा वाक्यांत उपयोग कराः—

निदधुः । चखान । तत्रे । अधिजगिरे । शुश्रुवतुः । प्रजिघाय । ईयुः निर्ममे । जहौ । दध्मुः ।

३ परोक्ष भूतकाळाचा उपयोग केव्हां करतात हें सोदाहरण दाखवा.

पाठ २

द्वितीय भूतकाळ—व्यंजनान्त धातूंचीं रूपें

रुरोह, सिषेच, तत्याज, जगाम ही रूपें पहिल्या पाठामध्यें आलेली आहेत, व धातूंतील 'अ' शिवाय उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा गुण व उपान्त्य 'अ' ची वृद्धि परस्मैपदी तृ. पु. एकवचनी 'अ' या प्रत्ययापूर्वीं करावी लागते असें दाखविलेलें आहे. इतर कांही विशिष्ट व्यंजनान्त धातूंची रूपें करतांना पुढील फरक होतात.

१ १ **रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां सा राजबाला विविधैः प्रकारैः।** (रम्)

२ **रामेण निर्जिता भूपाः शरणं तं प्रपेदिरे।** (प्र + पद्)

३ **अभिमन्युवधं श्रुत्वा कृष्णार्जुनौ विषेदतुः।** (वि + सद्)
न लेभाते मनःस्वास्थ्यं दुःखसंविग्नमानसौ॥ (लभ्)

४ **न शेकुरन्ये राजानो भङ्क्तुं शिवधनुस्तदा।** (शेकुः–शक्)
धनुष्मतां वरो रामो बभञ्ज खलु लीलया॥ (भञ्ज्)

५ **दृष्ट्वारिं बभणुर्वीराः सुशीघ्रं हन्यतामिति।** (बभणुः–भण्)

६ **भूपतेर्विजयं ज्ञात्वा ननन्दुः सकलाः प्रजाः।** (नन्द्)

रेमे—रम् – ररम् + ए – रेम् + ए। लेभाते—लभ्–ललभ्+आते–लेभ्+आते। पेदिरे—पद् – पपद् + इरे – पेद्+इरे। सेदतुः—सद् – ससद् + अतुः – सेद् + अतुः। शेकुः—शक् – शशक् + उः – शेक् + उः। परंतु

ननन्दुः—नन्द् – ननन्द् + उः। बभणुः—भण् – बभण् + उः।

वरील रूपें 'अपित्' प्रत्यययुक्त आहेत व त्यांतील पहिलीं पांच तयार होतांना अभ्यासित अवयवांचा लोप होऊन मूळ धातूंतील 'अ' चा 'ए' असा

फरक झाला आहे. कारण त्या धातूंत दोन एकेरी व्यंजनांमध्यें 'अ' आहे व मूळ व्यंजनाचा अभ्यासामध्यें बदल होत नाहीं. परंतु शेवटच्या दोन रूपांमध्यें वरील फरक झाला नाहीं कारण 'नन्द्' यांतील 'अ' नंतर संयुक्त व्यंजन आहे व 'भण्' यांतील 'भ्' अभ्यासांत बदलतो.

अपवाद —वरील नियमाला वम्, शस् व दद् हे अपवाद आहेत. त्याप्रमाणें पुढील धातु वरील नियमात येणारे नसले तरी वरील फरक त्यांमध्यें होतो.

(अ) फल्, भज्, त्रप्, राध्, तॄ यामध्यें वरील फरक नित्य होतो.

(आ) भ्रम्, त्रस्, फण्, राज्, भ्राज्, भ्राश्, म्लाश्, स्यम्, स्वन्, जॄ यांमध्यें वरील फरक विकल्पानें होतो.

१ त एव विविदुर्मोक्षं य ईजुः परमेश्वरम् । (यज्)

श्रावणस्य पितरौ सुदुःखितौ, दशरथं ननु शापमूचतुः । (वच्)

जृम्भकास्त्राहता वीरा सुषुपुर्मोहिता इव । (स्वप्)

मुनेर्जगृहतुः पादौ राजा राज्ञी च सादरम् । (ग्रह्)

वरील वाक्यांतील परोक्ष भूतकाळी रूपांचें पृथक्करण पुढीलप्रमाणें होईल.

ईजुः—यज् – ययज् – इइज् – ईज् + उः ।

ऊचतुः—वच् – ववच् – उउच् – ऊच् + अतुः ।

सुषुपुः—स्वप् – स्वस्वप् – सुसुप् – सुषुप् + उः ।

जगृहतुः—ग्रह् – जग्रह् – जगृह् + अतुः ।

धातूमधील य्, व्, आणि र् यांबद्दल अपित् प्रत्यय जोडण्यापूर्वी अभ्यासित भागामध्यें आणि मूळधातूमध्यें, शक्य तेथें, इ, उ, आणि ऋ असा बदल होतो. यालाच संप्रसारण असें म्हणतात.

उवाह भारं राज्यस्य पित्रादिष्टः सुतः पुनः । (वह्)

बाणैर्विव्याध निशितैर्लक्ष्मणः खलु ताडकाम् ॥ (व्यध्)

उवाह—वह् – ववह् – उवह् – उवाह् + अ ।

विव्याध—व्यध् – व्यव्यध् – विव्यध् + अ ।

परोक्षभूतकाळाच्या अ या पित् प्रत्ययापूर्वी अभ्यासित भागामध्येंच फक्त संप्रसारण होतें, मूळ धातूमध्यें होत नाहीं हें वरील पृथक्करणावरून दिसून येईल.

टीपः—संयुक्त व्यंजनांतील दोन्ही व्यंजनें संप्रसारण घेणारी असल्यास दुसऱ्यास संप्रसारण होतें.

संप्रसारण घेणाऱ्या धातूंचीं रूपें

यज् १ प.–इयाज ईजतुः ईजुः
आ.–ईजे ईजाते ईजिरे

वस् १ प.–उवास ऊषतुः ऊषुः

वच् २ प.–उवाच ऊचतुः ऊचुः

ब्रू बद्दल आ.–ऊचे ऊचाते ऊचिरे

वश् २ प.–उवाश ऊशतुः ऊशुः

व्यध् ४ प.–विव्याध विविधतुः विविधुः

ग्रह् ९ प.–जग्राह जगृहतुः जगृहुः
आ.–जगृहे जगृहाते जगृहिरे

ज्या २ प.–जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः

व्ये १ प.–विव्याय विव्यतुः विव्युः
आ.–विव्ये विव्याते विव्यिरे

श्वि १ प.–शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः
शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः

वह् १ प.–उवाह ऊहतुः ऊहुः
आ.–ऊहे ऊहाते ऊहिरे

वद् १ प.–उवाद ऊदतुः ऊदुः

वप् १ प.–उवाप ऊपतुः ऊपुः
आ.–ऊपे ऊपाते ऊपिरे

स्वप् २ प.–सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः

व्यच् ६ प.–विव्याच विविचतुः विविचुः

ह्वे १ प.+जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः

आ + ह्वे–आ. आ.–जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे

वे १ प.–उवाय ऊयतुः-ऊवतुः-ऊयुः-ऊवुः
ववौ ववतुः ववुः
आ.–ऊये-वव्रे ऊयाते-ऊवाते ऊयिरे-ऊविरे
वव्रे ववाते वविरे

३ १ **सावित्र्यां <u>जज्ञिरे</u> पुत्रा यमराजप्रसादतः।** (जन्)

२ **<u>अनुजग्मुः</u> प्रजा रामं काननं प्रति प्रस्थितम्।** (गम्)

३ **<u>जघ्नतुः</u> प्रबलौ वीरौ सैनिकान् पुरतः स्थितान्।** (हन्)

४ **चख्नुः सगरजाः पुत्राः पृथ्वीं मार्गयितुं हयम्।** (खन्)

वरील वाक्यांतील क्रियापदांचीं रूपें **अपित्**–प्रत्यययुक्त आहेत.

जज्ञिरे—जन्–जजन्–जज्न्–जज्ञ्–जज्ञ्+इरे।

जग्मुः–गम्–जगम्–जग्म्+उः। जघ्नतुः—हन्–जहन्–जह्न्–जघ्न्+अतुः।

चख्नुः–खन्–चखन्–चख्न्+उः।

गम्, जन्, हन्, खन् व (घस्) यांतील उपान्त्य 'अ'चा अपित् प्रत्ययांपूर्वी लोप होतो, व 'अ' चा लोप झाल्यावर 'हन्' यातील 'ह्'चा 'घ्' होतो.

४ व्यानशे सकलां पृथ्वीं रघोः कीर्तिर्दिवं तथा (वि+आनशे-अश् ५ आ.)

नानर्ह वितथं वक्तुं सत्यवादी युधिष्ठिरः । (आनर्ह-अर्ह्)

आनर्दू राक्षसाः पृथ्वीं सुघोरैरात्मकर्मभिः (आनर्दुः-अर्द्)

रामो विषादमानर्च्छ विप्रयोगेण सीतया । (आनर्च्छ-ऋच्छ्)

व्यानञ्ज भक्तवात्सल्यं ज्ञात्वा तान्सङ्कटात्प्रभुः । (वि+आनञ्ज-अञ्ज्)

आनशे—अश् – अ अश् – अ न् अश् – आनश् + ए ।

आनर्ह—अर्ह् – अ अर्ह् – अ न् अर्ह् – आनर्ह् + अ ।

आनर्च्छ—ऋच्छ् – अ ऋच्छ् – अ न् ऋच्छ् + अ – आ न् अर्च्छ् + अ ।

आनर्द—अर्द् – अ अर्द् – अ न् अर्द् – आनर्द् + अ ।

आनञ्ज—अञ्ज् – अ अञ्ज् – अ न् अञ्ज् – आनञ्ज् – अ ।

वरील वाक्यांतील अर्ह्, अर्द्, अञ्ज् या धातूंच्या आरंभी 'अ' आहे व त्याचे पुढें संयुक्त व्यंजन आहे. अशा तऱ्हेचे धातु व अश् (५ आ.) व ऋच्छ् यांचा अभ्यासित स्वर व मूळ स्वर यांमध्यें 'न्' येतो व अभ्यासित 'अ' चा 'आ' होतो.

नियम ३ व ४ यांतील धातूंचीं कांहीं ज्यास्त रूपें

सम् + गम् (आ.)—सञ्जग्मे सञ्जग्माते सञ्जग्मिरे ।

आ + हन् (आ.)—आजघ्ने आजघ्नाते आजघ्निरे ।

घस् (अद् बद्दल)—जघास जक्षतुः जक्षुः ।

ऋच्छ् (१ प.)—आनर्च्छ आनर्च्छतुः आनर्च्छुः ।

परोक्षभूतकाळीं कांहीं अनियमित रूपें

रध्—ररन्ध ररन्धतुः ररन्धुः ।

मृज् (२ प.)—ममार्ज ममार्जतुः—ममृजतुः ममार्जुः—ममृजुः

इष्—४ प. ६ प.—इयेष ईषतुः ईषुः ।

अश् (९ प.)—आश आशतुः आशुः ।

अद् (२ प.)—आद आदतुः आदुः ।
जघास जक्षतुः जक्षुः ।

उख् १ प.—उवोख ऊखतुः ऊखुः ।

टीपः—या व इतर पाठांत बारीक अक्षरांत लिहिलेली रूपें फारशी महत्त्वाची नाहीत.

नवीन शब्द

अर्द् (१ प.)–त्रास देणें
अर्ह् (१ प.)–योग्य असणे, पूजणें
उद्+पत् (१ प.)–उडणें
उख् (१ प.)–जाणें
ऋच्छ् (६ प.)–,,
जृम्भकास्त्रम्–एका अस्त्राचें नांव
ज्या (९ प.)–वृद्ध होणें
त्रप् (१ आ.)–लाजणें
त्रस् (१, ४ प.)–भिणें
निशित (वि.)–तीक्ष्ण
प्र+पद् (४ आ.)–शरण जाणें
फण् (१ प.)–जाणें
भण् (१ प.)–बोलणें
भीम (वि.)–भयंकर
महार्ह (वि.)–मोठ्या किंमतीचें
मार्ग् (१० उ.)–शोधणें
मेदिनी (स्त्री.)–पृथ्वी
वप् (१ उ.)–पेरणें
वश् (२ प.)–इच्छा करणें
वि+अञ्ज् (७ प.)–उघड करणें
वि+अश् (५ आ.)–व्यापणें
वि+सद् (१ प.)–दुःखी होणें
वे (१ उ.)–विणणें
व्यच् (६ प.)–फसवणें
व्ये (१ उ)–झाकणें
रध् (४ प.)–ठार मारणें
स्खल् (१ प.)–चुकणें
स्यम् (१ प.)–जाणें
हरिः (पु.)–वानर

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंचीं द्वि. भूतकाळी योग्य रूपें लिहाः—

१ रत्नैर्महार्हैः (तुष्) न देवाः न (भज्–आ.) भीमविषेण भीतिम् ।
२ अभिमन्युवधेन पाण्डवाः (वि+सद्) ।
३ सीतालक्ष्मणौ रामं वनम् (अनु+गम्) ।
४ क्रुद्धाः अपि देवाः नलं दमयन्ती च (अनु+ग्रह्) ।
५ शङ्करस्य तृतीयनेत्रात् अग्निः (जन्) मदनं च (दह्) ।
६ भीष्मादयः कौरवाः द्रौपद्याः वस्त्रकर्षणं वीक्षितुं न (अर्ह्) ।
७ रावणस्य वधेन अन्तःपुरवासिन्यः स्त्रियः (वि+लप्) ।

८ द्विजाः च (नद्) घोराः च (सम्+चल्) च मेदिनी ।
(तृप्) रुधिरं देवः (स्खल्) च तुरङ्गमाः ॥
९ हनुमान् गिरेः शिखरम् उत्पाट्य तद् गृहीत्वा (उद्+पत्) ।
१० सर्वे राक्षसाः विभीषणः हरयः च प्राञ्जलयः रामम् (वच्) ।

२ पुढील रूपें ओळखून वाक्यांत योजा—निनेदुः । रेजतुः । इयाज । विविधुः । सुष्वाप । ववृधिरे । दद्दशुः । नेशतुः । प्रोषुः । आदुः ।

३ पुढील धातूंचीं तृ. पुरुषी रूपें लिहा:—मन्, आ+रम्, नि+सद्, सञ्ज्, क्रुध्, आप्, तप्, तृप्, प्र+नम्, दुह्.

पाठ ३

द्वितीय भूतकाळ (आम्–प्रत्यययुक्त)

१

१ ईक्षांचक्रे मुदा रामो लवस्य सुपराक्रमम् । (ईक्ष् १ आ.)
२ द्रौपदी सङ्कटग्रस्ता चिन्तयामास माधवम् । (चिन्त् १० उ.)
३ हैमं मृगं चारुतमं विलोक्य सीता तदर्थं स्पृहयांबभूव ।
(स्पृह् १० उ.) ।
४ सुराः प्रसादयामासुर्ब्रह्माणं हेतुसिद्धये । (प्र + सद् – प्र.)
५ तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः । (प्र + स्था – प्र.)

वरील वाक्यांतील क्रियापदें द्वितीय भूतकालार्थी आहेत, परंतु त्यांचीं रूपें अभ्यासयुक्त रूपांप्रमाणें दिसत नाहींत.

ईक्ष् – ईक्ष् + आम् + चक्रे । चिन्त् – चिन्तय + आम् + आस ।
स्पृह् – स्पृहय + आम् + बभूव । प्र + सद् – प्रसादय + आम् + आसुः ।
प्र + स्था – प्रस्थापय + आम् + आसुः ।

(१) वरील रूपें दीर्घस्वरारंभी, दशम गण व प्रयोजक अशा धातूंचीं आहेत. (२) विकरणसहित अंगाला ' आम् ' जोडलेला आहे. (३) व नंतर जरूर तीं कृ, भू व अस् या धातूंचीं परोक्षभूताचीं रूपें जोडलेली आहेत.

' आम् ' प्रत्यययुक्त रूपें होणारे धातु

नित्य– १ पहिल्या नऊ गणांच्या ज्या धातूंच्या आरंभी ' अ–आ ' शिवाय दीर्घ स्वर आहे अथवा ह्रस्व स्वर असून त्यापुढें संयुक्त व्यंजन आहे असे धातु. जसें—ईश्, ईक्ष्, ईड्, ईह्, ऊह्, उन्द्, इन्ध्, एध्, अपवाद–ऋच्छ्.

२ दशम गणाचे धातु व प्रयोजक रूपें व इतर साधित धातु व १ ते ९ गणाचे अनेकावयवी धातु. जसें—कथय, कारय, जिगमिष, आविलय, चकास्, अपवाद–ऊर्णु.

३ दय्, अय्, आस्, कास्.

वैकल्पिक—१ उष्, विद्, दरिद्रा, जागृ. २भी ह्री, भृ, हु. ३ गुप्, पण्, कम्, धूप्, पन्, विच्छ्, ऋत्. याचीं रूपें पुस्तक २, परिशिष्ट २ मध्यें पहा.

ईक्ष्–१	आ.—	ईक्षांचक्रे	ईक्षांचक्राते	ईक्षांचक्रिरे
		ईक्षामास	ईक्षामासतुः	ईक्षामासुः
		ईक्षांबभूव	ईक्षांबभूवतुः	ईक्षांबभूवुः
कथ्–१०	प.—	कथयांचकार	कथयांचक्रतुः	कथयांचक्रुः
		कथयामास	कथयामासतुः	कथयामासुः
		कथयांबभूव	कथयांबभूवतुः	कथयांबभूवुः
१०	आ.—	कथयांचक्रे	कथयांचक्राते	कथयांचक्रिरे
		कथयामास...इ.,		कथयांबभूव...इ.

या रूपांवरून असें दिसून येईल कीं सविकरण धातूला ' आम् ' जोडून नंतर धातु प. पदी असल्यास ' कृ, भू व अस् ' यांचीं परस्मैपदी द्वि. भूतकाळी रूपें जोडावीं व धातु आत्मनेपदी असल्यास ' कृ ' ची आ. पदी व ' भू आणि अस् ' यांची परस्मैपदी द्वि. भूत. रूपें जोडावी.

' आम् ' प्रत्यययुक्त द्वि. भूतकाळीं कांहीं धातूंचीं रूपें

दय् १ आ.—दयांचक्रे...., दयामास...,दयांबभूव...

अय् १ आ., आस् २ आ., कास् १ आ. 'दय्' प्रमाणें चालवावे.

* उष् १ प.—ओषांचकार-उवोष..., ओषामास..., ओषांबभूव...

विद्—२ प.-विदांचकार-विवेद..., विदामास...विदांबभूव...

दरिद्रा २ प.—दरिद्रांचकार-ददरिद्रौ...,दरिद्रामास..., दरिद्रांबभूव...

***जागृ** २ प.—जागरांचकार-जजागार.. , जागरामास..., जागरांबभूव...

† **भी** ३ प.—बिभयांचकार-बिभाय..., बिभयामास..., बिभयांबभूव

† **ह्री** ३ प. जिह्रयांचकार-जिह्राय..., जिह्रयामास..., जिह्रयांबभूव...

† **हु** ३ प.—जुहवांचकार-जुहाव...,जुहवामास..., जुहवांबभूव...

† **भृ** ३ उ.—बिभरांचकार-चक्रे-बभार-बभ्रे, बिभरामास..., बिभरांबभूव...

***गुप्** १ प.—गोपायांचकार-जुगोप..., गोपायामास..., गोपायांबभूव...

कम् १ आ.—कामयांचक्रे-चकमे..., कामयामास.... कामयांबभूव...

***टीप**—'आम्' पूर्वी उपान्त्य ह्रस्व व अन्त्य स्वराला गुण झाला आहे व † मध्यें अभ्यास होऊन शिवाय अन्त्य स्वराला गुण झाला आहे.

२ परोक्ष भूतकाळाचा उपयोग

परोक्ष भूतकाळाचा उपयोग फार प्राचीन काळची—वर्णन करणारानें न पाहिलेली—क्रिया दर्शविण्याकरितां करतात हें पहिल्या पाठामध्यें दर्शविलेलें आहे.

विशिष्ट उपयोग

अपि त्वं मित्राय वार्तां कथयांचकर्थ । नाहं तं ददर्श ।

विसंज्ञोऽहं बहु विललापेति मम भ्राता वदति ।

मदिरोन्मत्तोऽहमात्मानमेव निनिन्देति परिजनः कथयति ।

अशीं वाक्यें बरोबर आहेत, कारण बोलणारा क्रिया केल्याचें नाकारीत आहे अथवा तो क्रिया करतांना शुद्धीवर नाहीं. अशा वेळीं द्वि. भूतकाळी रूपें प्रथम पुरुषामध्यें योजतां येतात. परंतु

'अहं गृहं जगाम पाठांश्च पपाठ' असें म्हणतां येत नाहीं, कारण बोलणारा कांहींहि नाकारीत नाहीं आणि तो शुद्धीवर आहे.

टीप.—सामान्य माहिनीकरितां परोक्ष भूतकाळाचे सर्व प्रत्यय व 'कृ' धातूचीं रूपें पुढें दिलीं आहेत.

प. पदीः—अ व म, थ अथुः अ, अ अतु उः

आ. पदी.—ए वहे महे, से आथे ध्वे, ए आते इरे

कृ.—प. पदी—चकार-कर	चकृव	चकृम	आ. पदी—चक्रे	चकृवहे	चकृमहे
चकर्थ	चक्रथुः	चक्र	चकृषे	चक्राथे	चकृढ्वे
चकार	चक्रतुः	चक्रु	चक्रे	चक्राते	चक्रिरे

३ परोक्ष भूतकाळ—कर्मणि प्रयोग

१ यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः।

२ दुकूलवासाः स (अजः) वधूसमीपं निन्ये विनीतै-
रवरोधरक्षैः।

३ श्रीविष्णुः पूजयामासे सुरैरिन्द्रपुरोगमैः।

४ सैन्यं प्रस्थापयांचक्रे भूपेन विजयार्थिना।

वरील वाक्यांतील क्रियापदें परोक्षभूतकाळी कर्मणि आहेत हें अर्थावरून ध्यानांत येईल.

ददृशाते—दृश् – ददृश् + आते। निन्ये — नी – निनी + ए।

पूजयामासे—पूज् – पूजय + आम् + आसे। प्रस्थापयांचक्रे—प्र + स्थापय + आम् + चक्रे।

यावरून असें दिसून येईल कीं अभ्यासयुक्त परोक्षभूतकाळी कर्मणि रूपें आत्मनेपदी प्रत्यय जोडले म्हणजे तयार होतात, व 'आम्' प्रत्यययुक्त परोक्षभूतकाळी कर्मणि रूपें 'कृ, भू व अस्' यांचीं आत्मनेपदी परोक्षभूतकाळी रूपें जोडलीं म्हणजे तयार होतात.

४ द्वि. भूतकाळी धातुसाधित विशेषणें

नगरोपकण्ठे स्वाश्रमे तस्थिवांसं रघुमजः प्रार्थयांचक्रे।

सम्पदमधिजग्मुषो नरान् सर्वे गुणा आश्रयन्ते ।

सिंहासने निषेदुषी राज्ञी दासीभिः परिषेव्यते ।

वरील वाक्यांतील अधोरेखित रूपें परोक्षभूतकाळार्थी धातुसाधित विशेषणें आहेत. त्यांतील मूळ शब्द **तस्थिवस्**, **जग्मिवस्** व **निषेदिवस्** असे आहेत. हे शब्द पुस्तक २ पाठ ६ मधील 'विद्वस्' प्रमाणें तिन्ही लिंगांत चालतात.

स्था—तस्थुः – तस्थ् + इ + वस् । गम्—जग्मुः – जग्म् + इ + वस्
नि + सद—निषेदुः –निषेद् + इ + वस् ।

परोक्षभूतकाळी प. पदी तृ. पुरुषी बहुवचनी रूप घेऊन त्यांतील प्रत्यय काढू उरलेला भाग एकावयवी असल्यास परस्मैपदी धातूंना 'इ' सहित **वस्** लावतात

विभिदान—विभिदिरे – विभिद् + आन । चक्राण—चक्रिरे – चक्र् + आन ।

धातु आत्मनेपदी असल्यास परोक्षभूतकाळी तृ. पुरुषी बहुवचनी रूप घेऊन त्यांतील प्रत्यय काढून 'आन' हा प्रत्यय जोडला असतां परोक्षभूतकाळी धातुसाधित विशेषणें तयार होतात; व ही अकारान्त विशेषणांप्रमाणें पुंलिंगामध्यें 'देव' प्रमाणें, नपुंसकलिंगामध्यें 'वन' प्रमाणें व 'आ' जोडून स्त्रीलिंगामध्यें 'माला' प्रमाणें चालवावीं.

कांहीं रूपें

कृ—चकृवस् – चक्राण । स्तु—तुष्टुवस् –तुष्टुवान ।

नी—निनीवस् – निन्यान । दा—ददिवस् – ददान ।

इ – ईयिवस् । वस् – ऊषिवस् । तन—तेनिवस् – तेनान ।

सद—सेदिवस् । श्रु—शुश्रुवस् । यज्—ईजिवस् – ईजान ।

बन्ध्—बबध्वस् । भञ्ज्—बभञ्ज्वस् । पॄ—पुपूर्वस् । तॄ—तितीर्वस् ।

गम्—जग्मिवस् – जगन्वस् । हन्—जघ्निवस् – जघन्वस् । दृश्—ददृशिवस्–ददृश्वस् ।

नवीन शब्द

ईड् (२ आ.)—स्तुति करणें
इह् (१ आ.)—इच्छा करणें
उन्द् (७ प.)—भिजवणें
उष् (१ प.)—जळणें
ऊह् (१ आ.)—तर्क करणें
एध् (१ आ.)—वाढणें
कास् (१ आ.)—खोकणें
हैम (वि.)—सोन्याचा

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंची परोक्ष भूतकाळाचीं योग्य रूपें योजाः—

१ शङ्करः किरातरूपेण अर्जुनस्य भक्ति पराक्रमं च (परि + ईक्ष्)।
२ वसिष्ठः राजसेवकैः भरतं मातुलगृहात् (आ + नी – प्र.)।
३ शत्रुणा पराजिताः सैनिकाः रणाङ्गणात् (परा + अय्)।
४ महतीं कौरवसेनां दृष्ट्वा अपि अभिमन्युः न (भी)।
५ मारुतिः सीतां रामकुशलकथनेन (सान्त्व्)।
६ रावणः अशोकवनिकायां स्थापितां सीताम् (तर्ज्)।
७ पुरा ज्ञानार्थिनः छात्राः गुरून् (उप + आस्)।
८ कुन्तीपुत्रः धनञ्जयः सङ्ग्रामे अयुध्यमानं केशवम् (वृ १० आ.)।
९ दशरथः रामलक्ष्मणौ विश्वामित्रेण सह (प्र + स्था–प्र.)।
१० अर्जुनः जयद्रथवधप्रतिज्ञाम् (उद् + घुष्)।

२ (अ) वरील १, २, ५, ७, ९ व १० वाक्यें प्रयोग बदलून लिहा.
(आ) पुढील वाक्यांचा प्रयोग बदलाः—

ध्रुवः विष्णुं तुष्टाव । चोराः सैनिकैः जगृहिरे। भक्ताः ईशस्य स्तोत्राणि जगुः। छात्राः अध्ययनम् आरेभिरे। भृत्याः भारम् ऊहुः।

३ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंचीं परोक्ष भू. धा. विशेषणें योजाः—

सम्पदम् (अधि + गम्) नरस्य सुखं वर्धते।
कर्तव्यम् (अनु + स्था) नराः स्वास्थ्यं लभन्ते।
शास्त्राणां पारं (दृश्) पण्डितेन लोकहितं कर्तव्यम्।
रावणं (हन्) रामं प्रजा अभ्यनन्दन्।

पाठ ४

भविष्यकाळ (द्वितीय)

१ १ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

२ मोदिष्यते नरः प्रायो यशो लब्ध्वानपेक्षितम् ।

३ यथा दीपशिखाकान्त्या तमो नूनं नशिष्यति ।

तथा नृमनसो मोहो नङ्क्ष्यति ज्ञानतेजसा ॥

४ वदिष्यसि यदासत्यं पापभाक् त्वं भविष्यसि ।

वरील वाक्यांतील अधोरेखित शब्द भविष्यकालार्थी रूपें आहेत हें अर्थावरून ध्यानांत येईल.

(अ) प्राप्स्यसि—(प्र) आप्+स्यसि । भोक्ष्यसे—भुज्–भोज्–भोक् + स्यसे ।

(आ) मोदिष्यते—मुद्–मोद् + इ+स्यते । वदिष्यसि—वद् + इ + स्यसि ।
भविष्यसि—भू–भो–भव् + इ + स्यसि ।

(इ) नङ्क्ष्यति—नश्–नंश्–नङ्क्+स्यति । नशिष्यति—नश् + इ + स्यति ।

'अ' मधील रूपांत धातूंना प्रत्यय एकदम जोडलेले आहेत, 'आ' मधील रूपांत 'इ' सहित जोडलेले आहेत व 'इ' मध्यें धातूला प्रत्ययांपूर्वी 'इ' विकल्पानें जोडलेली आहे. म्हणून 'अ' मधील धातूंना **अनिट्** (अन् + इट्), 'आ' मधील धातूंना **सेट्** (स + इट्) व 'इ' मधील धातूंना **वेट्** (वा+इट्) असें म्हणतात.

टीपः—१ वर्तमान. प्र. भूत, आज्ञार्थ व विध्यर्थ यांना सार्वधातुक अर्थ व काळ म्हणतात, व द्वितीय भूत, प्रथम भविष्य, द्वितीय भविष्य, तृतीय भूत. संकेतार्थ व आशीर्वादार्थ यांना आर्धधातुक काळ व अर्थ म्हणतात.

२ आर्धधातुक काळ व अर्थ यांच्याकरिता सर्व धातूंचे तीन विभाग वर दर्शविल्याप्रमाणें (सेट्, वेट् व अनिट्) असे करावे लागतात. याबद्दल माहिती प्रास्ताविक विभागांत दिली आहे.

१ भविष्यकाळाचे संस्कृतमध्यें दोन प्रकार आहेत. वरील रूपें द्वितीय किंवा सामान्य भविष्यकाळाची आहेत व हाच प्रकार जास्त उपयोगांत येतो.

प. प.	दा		आ. प.		
दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे
दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते

भू (प. प.)			मुद् (आ. प.)		
भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः	मोदिष्ये	मोदिष्यावहे	मोदिष्यामहे
भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ	मोदिष्यसे	मोदिष्येथे	मोदिष्यध्वे
भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति	मोदिष्यते	मोदिष्येते	मोदिष्यन्ते

वरील रूपांवरून पुढील गोष्टी दिसून येतातः—

(१.) द्वितीय भविष्यकाळाचे प्रत्यय वर्तमानकाळी प्रत्ययांना स्य जोडून तयार केलेले आहेत. (२) सर्व प्रत्ययांपूर्वी उपान्त्य ह्रस्व व अन्त्य स्वराला गुण झालेला आहे. म्हणजे सर्व प्रत्यय पित् आहेत. (३) 'स्य' युक्त प्रत्ययांतील आद्य 'स्' चा जरूर तेथें 'ष्' केलेला आहे. (४) प्रत्ययांपूर्वी 'इ' जोडणें, विकल्पानें जोडणें व मुळींच न जोडणें हें धातु सेट्, वेट् किंवा अनिट् असेल त्यावर अवलंबून असतें.

प्रत्यय

प. पदीः—स्यामि स्यावः स्यामः। स्यसि स्यथः स्यथ। स्यति स्यतः स्यन्ति।

आ. पदीः—स्ये स्यावहे स्यामहे। स्यसे स्येथे स्यध्वे। स्यते स्येते स्यन्ते।

२ यथेच्छति भवान् सत्यं करिष्येऽहं तथा खलु।
रामो दाशरथिः शूरो दशवक्त्रं हनिष्यति।
सीतापहरणं ज्ञात्वा रामः शोकं गमिष्यति।
तदाहमागमिष्यामि यदा त्वं मां स्मरिष्यसि।

वरील क्रियापदांतील धातु अनिट् आहेत परंतु त्यांना द्वि. भविष्य काळामध्यें प्रत्ययांपूर्वी 'इ' जोडावी लागते. ह्रस्व ऋकारान्त, गम् (प. पदी) व हन् यांना 'इ' जोडावी लागते.

टीप :—मृ-मरिष्यति. आर्धधातुक काळांमध्यें 'मृ' परस्मैपदी होतो.

३ साधुः प्राणिनामुपकारायात्मनो प्राणानप्युत्स्रक्ष्यति ।

सदाचारवान्नरो जगति स्वकल्याणं द्रक्ष्यति ।

मनःपूतं कर्म कुर्वन्तं नरं दोषो न कदापि स्प्रक्ष्यति–स्पर्क्ष्यति ।

सृज् व दृश् या अनिट् धातूंना प्रत्यय लावतांना गुण होत नाहीं, तर उपान्त्य ह्रस्व 'ऋ' चा 'र' होतो. इतर उपान्त्य ह्रस्व 'ऋ' असणाऱ्या अनिट् धातूंच्या 'ऋ' चा गुण होतो अथवा 'र' होतो. जसें—स्पृश्–स्पर्क्ष्यति–स्प्रक्ष्यति ।

४ वातेनाहता नौर्जले निमङ्क्ष्यति नङ्क्ष्यति च ।

महता वेगेनाकृष्टा रज्जुस्त्रुटिष्यति ।

शङ्खनिनादं श्रुत्वा वीराणां बाहवः स्फुरिष्यन्ति ।

भक्ता देवं निष्काममनसा नुविष्यन्ति ।

मस्ज् या अनिट् धातूच्या व नश् या वेट् धातूच्या 'इ' न लावतां होणाऱ्या रूपांमध्यें अन्त्य व्यंजनापूर्वी अनुनासिक येतें. त्याचप्रमाणें त्रुट्, स्फुर्, स्फुट्, कुट्, या षष्ठ गणाच्या धातूंच्या उपान्त्य ह्रस्व 'उ' चा गुण होत नाहीं व नू आणि धू या षष्ठ गणांच्या धातूंच्या अन्त्य स्वराचा गुण न होतां 'उव्' होतो.

५ सूर्योदयात्प्रागरुणो दिशां मालिन्यं मार्जिष्यति मार्क्ष्यति ।

नृपः प्रजा नयेन गोपायिष्यति-गोप्स्यति-गोपिष्यति ।

अविचारो नाशाय कल्पिष्यते-कल्प्स्यते-कल्प्स्यति ।

छात्रा गुरोराज्ञामनुवर्तिष्यन्ते-अनुवर्त्स्यन्ति ।

मृज्, गुप्, कृप्, हे वेट् आहेत व वृत् हा सेट् आहे. मृज् च्या उपान्त्य 'ऋ'ची वृद्धि होते; गुप् यांतील उपान्त्य 'उ' चा गुण होऊन दोन, शिवाय 'आय' जोडून आणखी एक अशीं एकंदर तीन रूपें होतात. कृप् व स्यन्द् ह्या वेट् धातूंना ज्या वेळीं 'इ' लागत नाहीं त्या वेळी ते धातु विकल्पानें परस्मैपदी होतात व त्याचप्रमाणें वृत्, वृध् हे सेट् धातु विकल्पानें परस्मैपदी होतात, व त्या वेळीं त्यांना 'इ' लागत नाहीं.

कृत् व नृत् हे सेट् असूनहि त्यांना विकल्पानें 'इ' जोडून रूपें केली जातात. जसें—नर्त्स्यति–नर्तिष्यति ।

कांहीं धातूंचीं रूपें

अनिट्—*गै–गा–गास्यति, इ–एष्यति, अधि+इ (आ.)–अध्येष्यते, प्रच्छ्–प्रक्ष्यति, लभ्–लप्स्यते, बुध् (४ आ.)–भोत्स्यते, बन्ध्–भन्त्स्यति, दह्–धक्ष्यति, दुह्–धोक्ष्यति-ते, वच्–वह्–वक्ष्यति-ते, शक्–शक्ष्यति, भञ्ज्–भङ्क्ष्यति, आप्–आप्स्यति, युध्–योत्स्यते, मन्–मंस्यते, †वस्–वत्स्यति, रम्–रंस्यते, ध्यै–ध्यास्यति, नी–नेष्यति, श्रु–श्रोष्यति, दंश्–दङ्क्ष्यति, नम्–नंस्यति, भज्–भक्ष्यति–ते, यज्–यक्ष्यति–ते, त्यज्–त्यक्ष्यति, रभ्–रप्स्यते, रुह्–रोक्ष्यति.

वेट्—स्वृ–स्वरिष्यति, सू–सोष्यते-सविष्यते, धू–धोष्यति-ते, धविष्यति-ते, स्यन्द्–स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते-स्यन्त्स्यति, तृप्–तर्पिष्यति-तर्प्स्यति-त्रप्स्यति, गाह्–घाक्ष्यते-गाहिष्यते, गुह्–गूहिष्यति-ते, घोक्ष्यति-ते, द्रुह्–द्रोहिष्यति-ध्रोक्ष्यति, मुह्–मोहिष्यति-मोक्ष्यति.

सेट्—भू–भविष्यति, शी–शयिष्यते, श्रि–श्रयिष्यति-ते, कथ्–कथयिष्यति-ते, वृध्–वर्धिष्यते-वर्त्स्यति; रक्ष्–रक्षिष्यति, बुध्–(१ प.)–बोधिष्यति, वस् (२ आ.)–वसिष्यते. ‡तॄ–तरिष्यति-तरीष्यति, ‡ग्रह्–ग्रहीष्यति-ते, जन्–जनिष्यते.

टीप—धातुंना ज्यावेळी प्रत्ययांपूर्वी 'इ' जोडली जात नाहीं त्या वेळी रूपसिद्धीच्या नियमानुसार संधि करून रूपें केली जातात.

द्वि. भविष्यकाली धातुसाधित विशेषणें

६ प्रहरिष्यतो विधेः सर्वाणि वस्तूनि शस्त्राणि भवन्ति ।

ग्रामं गमिष्यन् पान्थो बहून्युपकरणानि जग्राह ।

योत्स्यमानौ वीरौ सेनापतेरादेशेनैव युद्धमकुरुताम् ।

---

* ए, ऐ व ओ हे अन्त्य स्वर असणारे धातु आकारान्त समजून त्याची रूपें करावीं.

† वस्–१ प.–या धातुच्या 'स्' चा 'स्' नें आरंभ होणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी 'त्' होतो.

‡ दीर्घ ऋ कारान्त धातु व वृ या सेट् धातुंना लागणारी 'इ' विकल्पानें दीर्घ होते. 'ग्रह्' ची 'इ' दीर्घ होते

वरील वाक्यांत क्रिया करण्याची इच्छा करणारा अथवा क्रिया करण्याच्या चेतांत असलेला असा अर्थ अधोरेखित शब्दांचा होतो. यांना **भविष्यकाळी धातु. वि.** असें म्हणतात.

हरिष्यन्ति–हरिष्यत्, गमिष्यन्ति–गमिष्यत्, योत्स्यन्ते–योत्स्यमान. हीं रूपें परस्मैपदामध्यें ' स्यत् ' प्रत्यय लावून व आत्मनेपदामध्यें ' स्यमान ' लावून तयार केलीं जातात. यांचीं प. पदी रूपें ' विशत् ' या षष्ठगणाच्या वर्त. धा. सा. विशेषणांप्रमाणें तीन्ही लिंगांत होतात व आ. पदी रूपें अकारान्त विशेषणांप्रमाणें केलीं जातात.

नवीन शब्द

अनपेक्षित (क. भू. धा. वि.)–अपेक्षा नसलेलें
अनु+वृत् (१ आ.)–अनुसरणें, पाळणें
अपहरणम् (न.)–पळवणें
अव+गाह् (१ आ.)–स्नान करणें
उद्+सृज् (६ प.)–सोडून देणें
उपकरणम् (न.)–साधन
उपरत (क. भू. धा. वि.)–थांबलेला
गुप् (१ प. गोपायति)–रक्षण करणें
चक्रवालम् (न.)–क्षितिज
त्रुट् (४, ६ प.)–तुटणें
दशवक्त्रः (पुं.)–रावण, दहा तोंडें असलेला.
नू (६ प नुवति)–स्तुति करणें
नौ (स्त्री.)–होडी
प्र+हि (५ प.)–पाठवणें
बलाकः (पुं.)–बगळा
बुध् (४ आ.)–जागें होणें, जागणें
महारथः (पुं.)–मोठा योद्धा
महौजस् (वि.)–मोठ्या तेजाचा
भास्वत् (पुं.)–सूर्य
मालिन्यम् (न)–काळोख, मलिनपणा.
लाघवम् (न.)–कमीपणा
शिखा (स्त्री.)–ज्योत
सुभग (वि.)–सुंदर, दैववान्

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंचीं द्वि. भविष्यकाळी रूपें योजा—

१ भयात् रणात् उपरतं (मन्) त्वां महारथाः ।
येषां बहुमतो भूत्वा पुनर् (या) लाघवम् ॥

२ यक्षः मेघं वदति—(सेव्) नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ।

३ नराः भवसागरं भक्तिनौकया (तॄ) ।

४ कुमार्गेण गच्छन्तं नरं सर्वे जनाः (हा) न च कोऽपि तं (त्रै) ।

५ पार्थः कुरुभिः (युध्) (वि + जि) च तान् ।

६ कलिः नलस्य शरीरे दुःखेन (नि + वस्) इति नागः अवदत् ।

७ महौजसः मुनयः ज्ञानचक्षुषा ईश्वरं (दृश्) ।

८ मृतभर्तुः चिताम् (आ + रुह्) इत्यवदत्काचित् पतिपरायणा स्त्री ।

९ सेवकाः स्वामिनः चित्तवृत्तिम् अनुवृत्य तं (प्री) ।

१० रात्रिः (गम्) (भू) सुप्रभातम् । भास्वान् (उद् + इ) (हस्) चक्रवालम् ।

२ पुढील रूपें ओळखून तीं वाक्यांत योजा :—

गास्यन्ति । आरप्स्ये । प्रक्ष्यसि । वोक्ष्यन्ति । अवधाक्ष्यध्वे ।
भन्त्स्यसि । श्रयिष्ये । भङ्क्ष्यामः । प्रहेष्यसि । ताडयिष्यथ ।

३ भविष्यकालवाचक धातु. विशेषणांचा उपयोग कसा करतात हें दोन उदाहरणें घेऊन दाखवा.

पाठ ५

संकेतार्थ व प्र. भविष्यकाल

१ १ पर्जन्यश्चेदवर्षिष्यत् सुभिक्षमजनिष्यत (अवर्षिष्यत्, अजनिष्यत)

२ किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता (अभविष्यत्)
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् । (अकरिष्यत्)

३ हैमं मृगं चेन्नाद्रक्ष्यज्जानक्याश्रमवासिनी । (अद्रक्ष्यत्)
नापाहरिष्यल्लङ्केशो भिक्षुरूपेण तां खलु ॥ (अपाहरिष्यत्)

४ गामधास्यत्कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः । (अधास्यत्)
आरसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ (अवालम्बिष्यथाः)

वरील वाक्यांचा अर्थ पुढीलप्रमाणें आहे—

१ पाऊस जर पडला असता तर सुबत्ता झाली असती. यावरून असें दिसतें कीं पाऊस पडला नाहीं व सुबत्ताहि झाली नाहीं.

२ जर सूर्यानें अरुणाला अग्रभागीं ठेवला नसता तर तो काळोखाचा नाश करूं शकला असता काय ?–म्हणजे सूर्यानें अरुणाला रथाच्या अग्रभागीं ठेवला आहे व तो काळोखाचा नाश करूं शकला आहे.

३ जर आश्रमांत राहणाऱ्या सीतेनें सुवर्ण-मृग पाहिला नसता तर रावणानें भिकाऱ्याच्या वेशांत सीतेला पळविली नसती–म्हणजे सीतेनें सुवर्णमृग पाहिला व रावणानें तिला पळवून नेली.

४ तूं पातालाच्या तळापासून पृथ्वीला आधार दिला नसतास तर शेषाला कमलाच्या देठांप्रमाणें कोमल अशा आपल्या फणांनी पृथ्वी कशी धरतां आली असती ?—म्हणजे तूं आधार दिलास व शेषाला पृथ्वी धरतां आली.

वरील अर्थावरून असें दिसतें कीं (१) प्रत्येक वाक्याचे दोन भाग असून ते एकमेकांवर अवलंबून आहेत, (२) वाक्याच्या शब्दशः वरवर दिसणाऱ्या अर्थाहून उलट अर्थ ध्वनित होतो, व (३) क्रियेचा अर्थ भूतकालाला अनुलक्षून आहे. या वाक्यांतील क्रियापदें **संकेतार्था**मध्यें योजलेलीं आहेत.

पृथक्करण

अधास्यत्–अ+धा+स्यत् । अभविष्यत्–अ+भू (भो)+इ+स्यत् ।

अवालम्बिष्यथाः–(अव) अ + लम्ब् + इ + स्यथाः । अकरिष्यत्–अ + कृ (कर्) + इ + स्यत् ।

अद्रक्ष्यत् – अ + दृश् (द्रश्) + स्यत् । अपाहरिष्यत्–(अप) अ + हृ (हर्) + इ + स्यत् ।

अवर्षिष्यत् – अ + वृष् (वर्ष्) + इ + स्यत् । अजनिष्यत – अ + जन् + इ + स्यत ।

या पृथक्करणावरून असें दिसून येतें कीं (१) प्र. भूतकाळाप्रमाणें व्यंजनारंभी धातूपूर्वी 'अ' हा आगम येतो (अर्थात् स्वरारंभी धातूपूर्वी 'आ' येईल व त्याचा आद्य स्वराशीं संधि 'वृद्धि' प्रमाणें होईल); (२) सर्व प्रत्ययांचा आरंभ 'स्य' नें झाला आहे व प्रत्यय 'स्य' ला प्रथमभूतकाळी प्रत्यय जोडून बनविलेले आहेत; व (३) प्रत्ययांपूर्वी धातूंत होणारे फरक व प्रत्ययांपूर्वी जोडण्यांत येणाऱ्या 'इ' संबंधींचे नियम द्वितीय भविष्यकाळाप्रमाणेंच आहेत.

'धा' चीं संकेतार्थी रूपें

प. पद	आ. पद
अधास्यम् अधास्याव अधास्याम ।	अधास्ये अधास्यावहि अधास्यामहि ।
अधास्यः अधास्यतम् अधास्यत ।	अधास्यथाः अधास्येथाम् अधास्यध्वम् ।
अधास्यत् अधास्यताम् अधास्यन् ।	अधास्यत अधास्येताम् अधास्यन्त ।

प्रत्यय

प. प—स्यम् स्याव स्याम । स्यः स्यतम् स्यत । स्यत् स्यताम् स्यन् ।

आ. प.—स्ये स्यावहि स्यामहि । स्यथाः स्येथाम् स्यध्वम् । स्यत स्येताम् स्यन्त ।

टीपः—हे सर्व प्रत्यय पित् आहेत व रूपें करतांना संधिनियमानुसार 'स्' चा ष् होतो.

धातु	द्वि. भविष्य	संकेतार्थ	धातु	द्वि. भविष्य	संकेतार्थ
धा–	धास्यति-ते	अधास्यत्-त	दृश्–	द्रक्ष्यति	अद्रक्ष्यत्
लम्ब्–	लम्बिष्यसे	अलम्बिष्यथाः	हृ–	हरिष्यति	अहरिष्यत्
कृ–	करिष्यति-ते	अकरिष्यत्-त	वृष्–	वर्षिष्यति	अवर्षिष्यत्
भू–	भविष्यति	अभविष्यत्	जन्–	जनिष्यते	अजनिष्यत

यांवरून असें दिसून येईल कीं संकेतार्थाचीं रूपें द्वितीय भविष्यकाळाच्या रूपांप्रमाणेंच होतात व धातूंमध्यें जे फरक द्वि. भविष्य काळांत होतात ते संकेतार्थांतहि कायम राहतात. दोन्ही काळांचे प्रत्यय तेवढे भिन्न आहेत.

अपवादः—अधि + इ (आ. प.)—याचीं रूपें दोन प्रकारांनीं होतात.

अध्यैष्ये–अध्यगीष्ये अध्यैष्यावहि–अध्यगीष्यावहि अध्यैष्यामहि–अध्यगीष्यामहि इ.

दुसऱ्या रूपांमध्यें 'इ' बद्दल 'गी' असा आदेश झाला आहे.

प्रथम भविष्यकाळ

२ १ मोक्षस्य लाभो भविता पुण्येन बहुजन्मनाम् । (होईल)
२ गन्तासि विद्यापारं त्वं चिरं स्थित्वा गृहे गुरोः । (जाशील)
३ विजेता नृपतिः शत्रुं दशवर्षेण सत्यतः । (जिंकील)
४ सोत्साहमुद्यमं कृत्वा लब्धाहे बहुसम्पदम् । (मिळवीन)

वरील वाक्यांतील क्रियापदांचा अर्थ भविष्यकालीन आहे. मात्र भविष्यकाळ आजचा नसून दूरचा आहे. दूरचा भविष्यकाळ दर्शविण्याकरतां प्रथम भविष्यकाळाचा उपयोग करतात, परंतु संस्कृत वाङ्मयामध्यें सर्व भविष्यकाळी क्रिया बहुधा द्वितीय भविष्यकाळानेंच दर्शविल्या जातात.

भविता–भू (भो) + इ + ता । गन्तासि–गम् + तासि ।

विजेता–(वि) + जि (जे) + ता । लब्धाहे–लभ् + ताहे ।

सर्व प्रत्ययांचा आरंभ 'ता' नें झाला आहे. परस्मैपदी व आत्मनेपदी तृ. पु. एकवचनी प्रत्यय 'ता' च आहे. 'भू' या सेट् धातूला प्रत्ययापूर्वी 'इ' हा आगम लावलेला आहे.

अनिट् धातूंचीं रूपें

गम् (प. प.)			लभ् (आ. प.)		
गन्तास्मि	गन्तास्वः	गन्तास्मः	लब्धाहे	लब्धास्वहे	लब्धास्महे
गन्तासि	गन्तास्थः	गन्तास्थ	लब्धासे	लब्धासाथे	लब्धाध्वे
गन्ता	गन्तारौ	गन्तारः	लब्धा	लब्धारौ	लब्धारः

सेट् धातूंचीं रूपें

भू (प. प.)			मुद् (आ. प.)		
भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः	मोदिताहे	मोदितास्वहे	मोदितास्महे
भवितासि	भवितास्थः	भवितास्थ	मोदितासे	मोदितासाथे	मोदिताध्वे
भविता	भवितारौ	भवितारः	मोदिता	मोदितारौ	मोदितारः

वेट् धातूंचीं रूपें

सिध् (प. प.)			त्रप् (आ. प.)		
सेधितास्मि / सेद्धास्मि	सेधितास्वः / सेद्धास्वः	सेधितास्मः / सेद्धास्मः इ.	त्रपिताहे / त्रप्ताहे	त्रपितास्वहे / त्रप्तास्वहे	त्रपितास्महे / त्रप्तास्महे इ.

प्रत्यय

प. प.—तास्मि तास्वः तास्मः । तासि तास्थः तास्थ । ता तारौ तारः ।

आ. प.—ताहे तास्वहे तास्महे । तासे तासाथे ताध्वे । ता तारौ तारः ।

*टीप:—दोन्ही पदाचे तृ. पुरुषी प्रत्यय सारखे आहेत, व 'अस्' धातूच्या वर्त. रूपांपूर्वी 'ता' जोडून प्रथम व द्वितीयपुरुषी प्रत्यय बनविलेले आहेत.

हे प्रत्यय लागतांना धातूंच्या उपान्त्य ह्रस्व व अन्त्य स्वरांचा गुण झालेला आहे, म्हणून हे प्रत्ययहि 'पित्' आहेत; व प्रत्ययांपूर्वी धातु सेट्, अनिट् व वेट् असेल त्याप्रमाणें 'इ' चा उपयोग केलेला आहे. त्याचप्रमाणें ज्या वेळेला धातूला अनिट् असल्यामुळें प्रत्ययापूर्वी 'इ' जोडली जात नाही त्या वेळेलीं रूपसिद्धीचे नियमांप्रमाणें सन्धि करून रूपें केलेलीं आहेत.

प्रथम भविष्यकाळाचीं कांहीं अनियमित रूपें

१ सह् (१ आ.) –सहिताहे-सोढाहे, लुभ् (४ प.) लोभितास्मि-लोब्धास्मि, इष् (४, ६ प.)–एषितास्मि-एष्टास्मि, रुष् (१, ४ प.)-रोषितास्मि-रोष्टास्मि, रिष् (१, ४ प.)–रेषितास्मि-रेष्टास्मि । हे धातु 'सेट्' असूनहि 'वेट्' प्रमाणें चालतात.

२ कृप् (१ आ)–कल्पिताहे-कल्प्ताहे-कल्प्तास्मि हा धातु 'वेट्' आहे व तो विकल्पानें परस्मैपदी होतो व त्यावेळी त्याला 'इ' जोडीत नाहीत.

३ दा (३. उ.)–दातास्मि-ताहे, गै (१ प.)–गातास्मि, त्रै (१ आ.)–त्राताहे, सो (४ प.)–सातास्मि.

४ कुट् (६ प.)–कुटितास्मि, नू (६ प.)–नुवितास्मि. तसेच त्रुट्, स्फुट्, स्फुर्, तुद्, घू हे सर्व षष्ठ गणाचे आहेत.

५ सृज् (६ प.)–स्रष्टास्मि, दृश् (१ प.)–द्रष्टास्मि. परंतु

सृप् (१ प)–स्रप्तास्मि-सर्प्तास्मि, स्पृश् (६ प.)–स्पर्ष्टास्मि-स्प्रष्टास्मि.

तसेंच इतर उपान्त्य स्वर ह्रस्व 'ऋ' असलेले कृश्, कृष्, मृश् इ. अनिट् धातु.

६ मृज् (१, २ प.)–मार्जितास्मि-मार्ष्टास्मि । गुह् (१उ.)–गूहितास्मि-ताहे-गोढास्मि-हे ।

गुप् (१ प.)–गोपितास्मि-गोप्तास्मि-गोपायितास्मि । नश् (४ प.)–नशितास्मि–नंष्टास्मि ।

तृप् (४ प.)–तर्पितास्मि, तर्प्तास्मि, त्रप्तास्मि ।

वरील ३ ते ६ विभागांतील धातूंचीं रूपें द्वितीय भविष्यकाळाच्या नियमांप्रमाणेंच झालीं आहेत. वरील धातूंना 'इ' शिवाय प्रत्यय लावतांना रूपसिद्धीचे नियम उपयोगांत आणलेले आहेत.

कांहीं अधिक रूपें

अद्–अत्तास्मि । आप्–आप्तास्मि । इ-एतास्मि ।

अधि+इ (आ. प.)–अध्येताहे । नृत्–नर्तितास्मि ।

कॄ–करितास्मि-करीतास्मि (इतर दीर्घ 'ॠ' कारान्त कॄ प्रमाणें)

क्षम्–क्षमितास्मि-हे, क्षन्तास्मि-हे ।

सम्+गम्–संगन्ताहे । ग्रह्–ग्रहीतास्मि-हे ।

त्यज्–त्यक्तास्मि । दह्-दग्धास्मि । दुह्-दोग्धास्मि-हे ।

मस्ज्–मङ्क्तास्मि । मुच्-मोक्तास्मि-हे । मृ-मर्तास्मि ।

यज्–यष्टास्मि । रुह्-रोढास्मि । वस् (१ प. प.)–वस्तास्मि ।

विद् (२ प. प.)–वेत्तास्मि। विद् (६ उ. प.)–वेदित्तास्मि-हे, वेत्तास्मि-हे । वृत्-वर्तिताहे । वृध्-वर्धिताहे । ह्वे-ह्वातास्मि । वह् (१ उ. प.)–वोढास्मि-हे । द्रुह् (४ प. प.) द्रोहितास्मि-द्रोढास्मि-द्रोग्धास्मि । मुह् (४ प. प.)–मोहितास्मि-मोढास्मि-मोग्धास्मि । याचप्रमाणें स्नुह् व स्निह्.

बन्ध् (९ प.)–बन्द्धास्मि । प्रच्छ्-प्रष्टास्मि । यज् (१ उ.)–यष्टास्मि-हे ।

युज् (१ प., ४ आ., ७ उ.)—योक्तास्मि—योक्ताहे । सिच् (६ उ.)—सेक्तास्मि-सेक्ताहे ।

टीप—प्रथम भविष्यकाळी रूपांवरून तृकारान्त नामें व तुमन्त अव्ययें बनवितां येतात. तृ. पु. ए. वचनी रूपाप्रमाणें तृकारान्त नामाचें प्रथमा एकवचन होतें व ता बद्दल तुम् केलें म्हणजे तुमन्त होतें.

दृश्—द्रष्टास्मि—द्रष्टा (द्रष्टृ)—द्रष्टुम् । वह्—वोढास्मि—वोढा (वोढृ)—वोढुम् ।
नी—नेतास्मि—नेता (नेतृ)—नेतुम् । मुद्—मोदिताहे-मोदिता (मोदितृ)—मोदितुम् ।

प्रथम भविष्य, द्वितीय भविष्य व संकेतार्थ यांचीं कर्मणि रूपें

३ रामेण मित्रं रक्षिष्यते । बालेन फलं भक्षयिष्यते ।
ईश्वरेण भक्ताय वरो दास्यते । विदुषा तत्त्वं ज्ञास्यते ।

वरील उदाहरणें कर्मणि रचनेचीं आहेत हें सहज ध्यानांत येईल. यांतील द्वि. भविष्याची कर्मणि रूपें धातूला आत्मनेपदी प्रत्यक्ष जोडून झालीं आहेत. याचप्रमाणें प्र. भविष्य व संकेतार्थाचीं कर्मणि रूपें आत्मनेपदी प्रत्यय जोडले म्हणजे तयार होतात. सर्व आर्धधातुक काळांना हा नियम लागू आहे.

दा—दास्यते—दायिष्यते । गै—गास्यते—गायिष्यते । नी—नेष्यते—नायिष्यते ।

श्रु—श्रोष्यते—श्राविष्यते । कृ—करिष्यते—कारिष्यते । तॄ—तरिष्यते—तरीष्यते—तारिष्यते ।

स्वरान्त धातूंचीं कर्मणि रूपें दोन दोन होतात. एक आत्मनेपदी प्रत्यय जोडून व दुसरें अन्त्य स्वराची वृद्धि करून, नंतर धातु कोणत्याहि वर्गाचा असला तरी ‘ इ ’ जोडून व आत्मनेपदी प्रत्यय लावून अशीं तयार केलेलीं आहेत. आकारान्त व ए-ऐ-ओ हे अन्त्य स्वर असलेल्या धातूंना ‘ इ ’ पूर्वी ‘ य ’ जोडतात.

हन्—हनिष्यते—घानिष्यते । ग्रह्—ग्रहीष्यते—ग्राहिष्यते । दृश्—द्रक्ष्यते—दर्शिष्यते ।

वरील तीन व्यंजनान्त धातूंचीहि दोन दोन रूपें होतात.

टीपः—प्रथम भविष्य व संकेतार्थ यामध्येहि वरीलप्रमाणें स्वरान्त धातूंची व हन्, ग्रह् व दृश् यांची दोन दोन कर्मणि रूपें होतील.

नवीन शब्द

गो (स्त्री.)-पृथ्वी
जतुगृहम् (न.)-लाखेचें घर
मृणालः-म्-कमळाचा देंठ
रसातलम्-पाताळ,पृथ्वीचा तळाचा भाग
विभेत्तृ-फोडणारा, नाश करणारा
सहस्त्रकिरणः-(पुं.)-सूर्य
सुभिक्षम्-(न.)-सुबत्ता, सुकाळ
स्नुह् (४ प.)-ओकणें

प्रश्न

१ संकेतार्थाचा उपयोग कोठें करतां येतो हें सोदाहरण दाखवा.

२ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंचीं योग्य तीं रूपें योजाः—

१ यदि बालः अध्ययनं सम्यक् (कृ) तर्हि तेन परीक्षायां यशः प्राप्स्यत ।

२ यदि कृष्णेन सूर्यबिम्बं न (आ+वृ) तर्हि जयद्रथः न अमरिष्यत् ।

३ अर्जुनः रणभूमौ न (उप+दिश्) चेत् सः युद्धाय उद्यतः न अभविष्यत् ।

४ यदि दुर्वासाः शकुन्तलां न (शप्) दुष्यन्तः तां न (त्यज्) ।

५ यदि जतुगृहात्पाण्डवाः न निरगमिष्यन् तर्हि ते (दह्) ।

३ पुढील वाक्यांत प्रथम भविष्यकाळी रूपें योजाः—

१ बहुभिः वर्षैः त्वं शास्त्राणि (ज्ञा) ।

२ अद्य वा अब्दशतान्ते वा प्राणिनां मृत्युः (भू) ।

३ अस्मिन् जन्मनि कृतानां कर्मणां फलम् अन्यस्मिन् जन्मनि त्वं (लभ्) ।

४ मनुजानां गात्राणि वार्द्धके शिथिलतां (गम्) ।

५ चिरं तपः आचरतः भक्तान् देवाः (अनु + ग्रह्) ।

४ पुढील रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग कराः—

सोढाहे, अयोक्ष्यः, उत्तरिता, अगास्यन्, नशितारः ।

पाठ ६

संख्यावाचक शब्द

१

टीप —१–१९ या संख्यावाचकांची रूपे व उपयोग प्रथम व द्वितीय पुस्तकांत देण्यांत आले आहेत.

चतसृषु विद्यासु चतुःषष्टौ (६४) कलासु च प्रावीण्यं लब्धं राजकुमारेण। २ विषमज्वरेणार्तो नरश्चतुर्दशभिरेकविंशत्या (२१) द्वि-द्वाचत्वारिंशता (४२) चतुरशीत्या (८४) वा दिनैर्निरामयो भवति। ३ सप्तविंशतेः (२७) नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रः। ४ सामान्यतः पाठशालासु प्रतिवर्गं त्रिंशच्छात्राः (३०) सन्ति। कदाचित्पञ्चत्रिंशद्वा (३५) सन्ति। क्वचिच्च पञ्चचत्वारिंशदपि (४५) दृश्यन्ते। ५ अधिमासे धार्मिका जनास्त्रयस्त्रिंशते (३३) ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां यच्छन्ति।

वरील वाक्यांत कंसांत दिलेल्या अर्थाचे संख्यावाचक शब्द योजलेले आहेत.

चतुःषष्टौ—	सप्तमी	स्त्री.	ए. व.	द्वाचत्वारिंशता —	तृतीया	स्त्री.	ए. व.
कलासु—	,,	,,	ब. व.	दिनैः—	,,	न.	ब. व.
सप्तविंशतेः—	षष्ठी	,,	ए. व.	त्रयस्त्रिंशते—	चतुर्थी	स्त्री.	ए. व.
नक्षत्राणाम्—	,,	न.	ब. व.	ब्राह्मणेभ्यः—	,,	पु.	ब. व.

यावरून असें दिसतें की २० ते ९९ या संख्यावाचक शब्दांचा ज्या नामाशीं संबंध असेल त्यांचेप्रमाणें विभक्तीत उपयोग केलेला आहे. परंतु ते सर्व पुढील नामांचें लिंग व वचन कोणतेंहि असलें तरी एकाच तऱ्हेनें एकवचनांत चालविलेले आहेत.

त्याचप्रमाणें असेहि दिसून येतें कीं २१ ते २९, ३१ ते ३९ इत्यादि संख्यावाचक शब्द २०, ३०, ४० इत्यादि दशक संख्यावाचकांना ‘ एक ते नव ’ हे

शब्द पूर्वी जोडून बनविलेले आहेत, व हे जोडतांना जरूर ते संधिनियम उपयोगांत आणलेले आहेत.

विंशतिः (स्त्री.) २०, त्रिंशत् (स्त्री.) ३०, चत्वारिंशत् (स्त्री.) ४०, पञ्चाशत् (स्त्री.) ५०, षष्टिः (स्त्री.) ६०, सप्ततिः (स्त्री.) ७०, अशीतिः (स्त्री.) ८०, नवतिः (स्त्री.) ९०, शतम् (न.) १००, सहस्रम् (न.) १०००, अयुतम् (न.) १०,०००, लक्षम् (न.) १,००,०००, प्रयुतम् (न.) १०,००,०००, कोटिः (स्त्री) १,००,००,००० इ.

एक ते नव जोडतांना होणारे कांहीं फरक

विंशति त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तमी अशीति नवति

द्वि द्वा द्वा द्वि-द्वा——————→द्वि (द्व्य) द्वि-द्वा

त्रि त्रयो त्रयस्त्रिं...त्रि-त्रयश्च...त्रि-त्रयः... ——→त्रि (त्र्य) त्रि-त्रयो...

चतुर् चतुर्विं...चतुस्त्रिं... चतुश्च ....चतुः——————→चतुरशीति चतुर्ण...

षष् षड् षट्——————————→षडशीति षण्णवति

अष्टन् अष्टा अष्टा अष्ट-अष्टा——————→अष्टाशीति अष्ट-ष्टा

२९—नवविंशति—एकोनत्रिंशत्—ऊनत्रिंशत्—एकान्नत्रिंशत्.

५९—नवपञ्चाशत्—एकोनषष्टि—ऊनषष्टि—एकान्नषष्टि.

१९, २९, ३९......९९ पर्यंतचे संख्यावाचक शब्द पुढील दशकाला एकोन, ऊन व एकान्न हे शब्द जोडूनहि बनवितां येतात. विंशति—षष्टि—सप्तति—अशीति—नवति हे स्त्री. शब्द ' मति ' प्रमाणें चालवावे, व एकवचनी रूपेंच कोणत्याहि लिंगाच्या व वचनाच्या रूपांबरोबर योजावीं. त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत् हे स्त्री. शब्द ' सम्पद् ' प्रमाणें चालवावे व त्यांची रूपेंहि एकवचनांत योजावीं. शतम् हा शब्द ' वन ' प्रमाणें चालवावा.

टीप.—वरील संख्यावाचक शब्द द्विवचन व बहुवचन यांमध्येंहि चालवितां येतात परंतु त्या वेळी त्यांचा समुदायवाचक अर्थ असतो. जसें—ब्राह्मणानां विंशती—ब्राह्मणांचे विसांचे दोन समुदाय. छात्राणां त्रिशत —विद्यार्थ्यांचे तिसांचे पुष्कळ समूह.

२ विंशतिपासून शतम् पर्यंतचीं क्रमवाचक विशेषणें

टीपः—१–१९ पर्यंतची क्रमवाचक रूपें दुसऱ्या पुस्तकात दिलेली आहेत.

विंशः–विंशतितमः, एकविंशः–एकविंशतितमः......नवविंशः–नवविंशतितमः
त्रिंशः–त्रिंशत्तमः, एकत्रिंशः–एकत्रिंशत्तमः.........नवत्रिंशः–नवत्रिंशत्तमः
चत्वारिंशः–चत्वारिंशत्तमः, एकचत्वारिंशः–एकचत्वारिंशत्तमः..............
पञ्चाशः–पञ्चाशत्तमः, एकपञ्चाशः–एकपञ्चाशत्तमः...........................
षष्टितमः, एकषष्टः–एकषष्टितमः......................नवषष्टः–नवषष्टितमः
सप्ततितमः, एकसप्ततः–एकसप्ततितमः............नवसप्ततः–नवसप्ततितमः
अशीतितमः, एकाशीतः–एकाशीतितमः............नवाशीतः–नवाशीतितमः
नवतितमः, एकनवतः–एकनवतितमः................नवनवतः–नवनवतितमः
शततमः.

वरील सर्व रूपें अकारान्त आहेत व तीं पुं. व न. मध्यें 'देव व वन' यांप्रमाणें व स्त्री. मध्यें अन्त्य 'अ' बद्दल 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाणें चालवतात. विंशति ते नवपञ्चाशत् पर्यंत 'ति किंवा त्' चा लोप करून अथवा तम जोडून हीं रूपें तयार केलेलीं आहेत. त्याचप्रमाणें षष्टि, सप्तति, अशीति, नवति व शत यांना फक्त 'तम' जोडून व इतर मधील संख्यावाचकांच्या अन्त्य 'इ' बद्दल 'अ' जोडून अथवा 'तम' जोडून वरील रूपें तयार केलेलीं आहेत.

टीपः—२१ ते १०० पर्यंतच्या संख्यावाचक शब्दाची क्रमवाचक रूपें तम जोडून करता येतातच व त्याशिवाय ६०, ७०, ८०, ९० व १०० यांशिवाय इतर संख्यावाचकांचीं दुसऱ्या तऱ्हेनें होतात.

३ शंभराहून ज्यास्त मोठ्या संख्या

नराणां द्वे शते–द्विशतं नराः (२०० मनुष्य), नगराणां चत्वारि शतानि–चतुःशतं नगराणि (४०० शहरें), देवतानां षट् सहस्राणि–षट्सहस्रं देवताः (६००० देवता), नराणां विंशतिः सहस्राणि–विंशतिसहस्रं नराः (२०००० लोक)

वरील संख्या दोन प्रकारांनीं लिहिलेल्या आहेत. १ दोन्ही संख्यावाचकांचीं योग्य रूपें योजून आणि २ द्विगु समास करून.

१, २, ०५ मनुष्य–पञ्चाधिकद्विशताधिकसहस्रम् नराः ।

२४,६,२५ स्त्रिया–पञ्चविंशत्युत्तरषट्शतोत्तरचतुर्विंशतिसहस्रं स्त्रियः।

१, ३९ घरें–नवत्रिंशदधिकशतं गृहाणि। शतं नवत्रिंशत् च गृहाणि।

वरील उदाहरणांवरून शंभराहून मोठ्या संख्या संस्कृतामध्यें कशा लिहावयाच्या हें दिसून येईल. साधारणतः सर्व संख्येचे, शंभराच्या आंतील, शेंकडे, हजार इ. असे भाग करावे व त्यांच्यामध्यें अधिक किंवा उत्तर असे शब्द घालून व संधि-नियमाप्रमाणें जोडून शेवटील अत्युच्च संख्याविभागाचें विशेषण करावें. जसें पहिल्या संख्येंत सहस्रम् याचें विशेषण आहे, व दुसऱ्यामध्यें चतुर्विंशतिसहस्रम् याचें विशेषण आहे. **अशा रीतीनें एका समासांत योजलेल्या संख्या एकवचनांत व अन्त्य शब्दाच्या लिंगाप्रमाणें चालवाव्या लागतात. पुढील नामाचें लिंग व वचन कांहींहि असो.**

२५४०९ शिपाई–नवशून्यचतुःपञ्चद्विमिताः–सङ्ख्याकाः सैनिकाः।

४३९०७३ प्रजा–त्रिसप्तशून्यनवत्रिचतुर्मिताः–सङ्ख्याकाः प्रजाः।

फार मोठ्या संख्या तयार करतांना संख्येंतील आंकडे डावीकडून उजवीकडे मांडावयाचे (० बद्दल शून्य) व शेवटीं मित किंवा सङ्ख्याक असे विशेषणार्थी शब्द जोडून सर्व सामासिक पद योग्य त्या नामाचें विशेषण करावयाचें व नामाच्या लिंग, विभक्ति व वचन यांप्रमाणें त्याचें रूप करावयाचें.

इ. स. १९३७ सालीं–क्रिस्ताब्दस्य सप्तत्रिनवैकमिते संवत्सरे। किंवा
„ सप्तत्रिंशदधिकनवदशशततमे संवत्सरे।

अमुक वर्षीं किंवा अमुक वर्षे असा अर्थ दर्शविण्याकरितां पहिल्यानें वरील कोणत्याहि प्रकारांप्रमाणें संख्या तयार करावी व त्याला 'तम' जोडून विशेषण तयार करावें किंवा वरीलप्रमाणें 'मित' 'किंवा' 'सङ्ख्याक' जोडून विशेषण तयार करावें.

४ संख्यावाचक समूहदर्शक शब्द

माता मित्रं पिता चेति स्वभावात् त्रितयं हितम्।
आमयात्यौषधं सम्यग्गृह्णीयाद्दिनसप्तकम्।

संख्यावाचकांपासून समूहवाचक शब्द तयार करतां येतात.

द्वयम्—द्वितयम्, त्रयम्—त्रितयम्, चतुष्टयम्—चतुष्कम्, पञ्चकम्, षट्कम्, सप्तकम्, अष्टकम्, नवकम्, दशकम् इ.

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत दिलेल्या संख्यावाचक शब्दांचीं योग्य रूपें योजाः—

१ तेन नरेण (२५) दिनानि किमपि न भक्षितम् ।

२ गीतायाः (१८ व्या) अध्याये (७८) श्लोकाः सन्ति ।

३ अस्मिन्पुस्तके (९६ व्या) पृष्ठे मनोहरं चित्रं वर्तते ।

४ गोपालः (६२) बालेषु (पहिला) आसीत् ।

५ सेनापतिना सैनिकानां (५३) पङ्क्तयः कृताः ।

६ मम ग्रामे (३८) गृहाणि सन्ति । तेषां (२५ व्या) गृहे अहं वसामि ।

७ अस्य मासस्य (३१) दिनानि सन्ति । अद्य (२९ वा) दिवसः ।

८ गोविन्दः मह्यं (९५) रूपकान् *अधारयत् । तेषां (४५) रूपकाः तेन दत्ताः ।

९ (१७६१) वर्षे पानिपते नाम नगरे महाराष्ट्रीयाः सैनिकाः पराजिताः ।

१० मम ग्रामे (१५४०७) जनाः निवसन्ति । तेषां (२५१६) गृहाणि सन्ति ।

२ पुढील मराठी शब्दसमूहांचें संस्कृत भाषान्तर कराः—
६० वी कला, २२ गोष्टी, ७२ वा श्लोक, ४९ वस्तु, ६८ शाळा, इ. स. १९३८ साल, १० श्लोकांचा समूह, ३६० दिवस, चव्हाटा, चार सुना.

३ १२—२२......९२, १३—२३......९३, १६—२६......९६, १८—२८......९८, १९—१९......९९ या संख्या संस्कृतमध्यें लिहा व त्यांचा भिन्न लिंगांच्या नामांशीं कसा उपयोग होतो हें दर्शवा.

---

*'धृ—देणें असणें' याचा उपयोग ज्याचें देणें त्या अर्थाच्या शब्दाची चतुर्थी योजून करतात.

पाठ ७

(अ) तारतम्यवाचक रूपें (ईयस् व इष्ठ प्रत्ययान्त)

२ शक्तेर्युक्तिर्बलीयसी बलवत्तरा वा। सिंहः सर्वेषु पशुषु सर्वेषां पशूनां या बलिष्ठो बलवत्तमो वा। रामस्य पराक्रमो रावणस्य पराक्रमान्महीयान् महत्तरो वा। सर्वेषां फलानां सर्वेषु फलेषु वाऽऽम्रं स्वादिष्ठं स्वादुतमं वा। कृपणानां मनो लघुतरं लघीयो वा वर्तते। उदाराणां तु महत्तमं महिष्ठं वा भवति। साधुः शुचिष्ठया शुचितमया वा वृत्त्याऽऽवृतो भवति।

वरील वाक्यांत तारतम्यवाचक रूपें दोन दोन प्रकारचीं आहेत. त्यांतील तर–तमप्रत्ययान्त रूपांची माहिती दुसऱ्या पुस्तकामध्यें आलेली आहे. पुढील पृथक्करणावरून दुसरीं रूपें कशीं करतात हें समजून येईल.

महत्+ईयस्–मह्+ईयस्–महीयस्। महत्+इष्ठ–मह्+इष्ठ–महिष्ठ।

लघु+ईयस्–लघ्+ईयस्–लघीयस्। लघु+इष्ठ–लघ्+इष्ठ–लघिष्ठ।

स्वादु+ईयस्–स्वाद्+ईयस्–स्वादीयस्। स्वादु+इष्ठ–स्वाद्+इष्ठ–स्वादिष्ठ।

शुचि+ईयस्–शुच्+ईयस्–शुचीयस्। शुचि+इष्ठ–शुच्+इष्ठ–शुचिष्ठ।

बलवत्+ईयस्–बल+ईयस्–बल्+ईयस्–बलीयस्।

बलवत्+इष्ठ–बल+इष्ठ–बल्+इष्ठ–बलिष्ठ।

वरील पृथक्करणावरून असें दिसून येईल कीं—

१ मूळ गुणविशेषणाच्या अन्त्य स्वराचा अथवा अन्त्य व्यंजन व उपान्त्य स्वर यांचा लोप करून नंतर **ईयस्** व **इष्ठ** जोडतात.

२ वत् व त्याचप्रमाणें मत्, इन् व विन् हे प्रत्यय लागून झालेल्या विशेषणांतील प्रत्यय काढून नंतर अन्त्य स्वराचा किंवा अन्त्य व्यंजन व उपान्त्य स्वर यांचा लोप करून **ईयस्** व **इष्ठ** जोडतात.

३ **ईयस्** व **इष्ठ** हे प्रत्यय फक्त **गुण**विशेषणांनाच लावतां येतात.

पृथु – प्रथ् + ईयस् – इष्ठ – प्रथीयस् –प्रथिष्ठ । मृदु–म्रद्+ईयस्–इष्ठ–म्रदीयस् – म्रदिष्ठ । दृढ – द्रढ् + ईयस् – इष्ठ – द्रढीयस् – द्रढिष्ठ ।

पृथु, मृदु, दृढ, भृश, व परिवृढ यांच्या उपान्त्य 'ऋ' चा र् होतो, व अन्त्य स्वराचा लोप होतो. परंतु ऋजु याचीं ऋजीयस्–ऋजिष्ठ अशींच रूपें होतात.

कांहीं अनियमित रूपें

अन्तिक (जवळ)–नेदीयस्-नेदिष्ठ
उरु (रुंद)–वरीयस्-वरिष्ठ
क्षुद्र–(हलका)–क्षोदीयस्-क्षोदिष्ठ
दीर्घ (लांब)–द्राघीयस्-द्राघिष्ठ
दूर (लांब)–दवीयस्-दविष्ठ
क्षिप्र (जलद)–क्षेपीयस्-क्षेपिष्ठ
गुरु (जड-मोठा)–गरीयस्-गरिष्ठ
प्रिय (आवडता)–प्रेयस्-प्रेष्ठ
बहु (पुष्कळ)–भूयस्-भूयिष्ठ
स्थिर (न हालणारा)–स्थेयस्-स्थेष्ठ
ह्रस्व (आखूड)–ह्रसीयस्-ह्रसिष्ठ

अल्प (लहान)–अल्पीयस्-अल्पिष्ठ
कनीयस्-कनिष्ठ
प्रशस्य (स्तुत्य)–श्रेयस्-श्रेष्ठ
ज्यायस्-ज्येष्ठ
बाढ-साधु (चांगला)–साधीयस्
-साधिष्ठ
स्थूल (जाड)–स्थवीयस्-स्थविष्ठ
बहुल (पुष्कळ)–बंहीयस्-बंहिष्ठ
युवन् (तरुण)–यवीयस्-यविष्ठ
कनीयस्-कनिष्ठ
वृद्ध (वयानें मोठा)–वर्षीयस्-वर्षिष्ठ
ज्यायस्-ज्येष्ठ

टीप:–१ कधीं कधी **ईयस्–इष्ठ** याचे जोडीला **तर–तम** सुद्धा लावतात व त्यामुळें अर्थ जोरदार होतो. श्रेयस्तर, श्रेष्ठतर, श्रेष्ठतम, पापीयस्तर, पापीयस्तम.

२ वरील गुणविशेषणाची तर–तम लावूनहि रूपें करता येतात.

३ दुसऱ्या **पुस्त**कात सांगितल्याप्रमाणेंच ईयस् व इष्ठ प्रत्यययुक्त रूपांचा उपयोग होतो. नेहमी तुलनात्मक अर्थ पाहिजेच असें नाहीं.

'ईयस्' प्रत्ययान्त विशेषणें प्रथम पुस्तक पाठ २३ मधील 'श्रेयस्' प्रमाणें तीन्ही लिंगांमध्यें चालवावीं. 'इष्ठ' प्रत्ययान्त विशेषणें 'देव, वन व माला' यांप्रमाणें तीन्ही लिंगांमध्यें चालवावीं.

(आ) मत्वर्थीय रूपें (वत्, मत्, इन्, विन् प्रत्ययान्त)

२ प्रज्ञावतां न खलु किमप्यगम्यम् । अन्धो धनमदवतां सुखानि

नेक्षते । बुद्धिमतां न कोऽप्यविषयो भवति । उद्योगेन नरो यशस्वान् भवति । अंशुमत आतपोऽसह्यो भवति निदाघे ।

वरील वाक्यांत नामांना वत् व मत् लावून होणारीं स्वामित्वदर्शक विशेषणें योजलेलीं आहेत. मूळचा प्रत्यय 'मत्' आहे, परंतु अ–आ व म् हे वर्ण अन्त्य किंवा उपान्त्य असणाऱ्या शब्दांना जोडतांना 'म' चा 'व' होतो. जसें–विद्यावत्, यशस्वत्, भास्वत्, लक्ष्मीवत् ।

अपवादः—यव–यवमत्, भूमि–भूमिमत्. तसेंच ऊर्मि, कृमि, इक्षु, मधु, ककुद्, गरुत्, यांनाहि 'मत्' जोडतात. परंतु—विद्युत्–विद्युत्वत् । तडित्–तडित्वत् ।

धनिनां पुत्रादपि भीतिः । मेधाविनि छात्रे स्निह्यति गुरुः । सुखिभिरनुभूयते हर्षः । मायाविना राक्षसेन रामः सुदूरमाकृष्टः ।

वरील वाक्यांतहि इन्-विन् हे मत्वर्थीय प्रत्यय जोडून होणारीं स्वामित्वदर्शक विशेषणें योजलेलीं आहेत.

इन् हा अकारान्त नामें व माया, शाला, शिखा, माला, दंष्ट्रा, वलाका यांना जोडतात व विन् हा स-कारान्त नामें व माया, मेधा व स्रज् यांना जोडतात. 'आमय' याला जोडतांना 'य' चा 'या' होतो जसें—'आमयाविन्' 'स्रज्-स्रग्विन्' 'वाच्' या शब्दाला 'मिन्' प्रत्यय लावून 'वाग्मिन्' असा शब्द होतो.

टीप—वत्–मत् प्रत्ययान्त विशेषणें पुस्तक १ पाठ २१ मधील 'गुणवत्' प्रमाणें आणि 'इन्–विन्' प्रत्ययान्त विशेषणें पु. १ पाठ २२ मधील 'भाविन्' प्रमाणें चालवावी

(इ) 'च्वि' रूपें

२ येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।
मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥
शुचीभवन्ति पाप्मानः स्नात्वा भागीरथीजले ।
भस्मीचकार कपिलः सगरस्यात्मजान् रुषा ।

वरील वाक्यांत **शुक्ल, शुचि** व **भस्मन्** यांना **कृ** व **भू** चीं रूपें लावलेलीं असून त्यापूर्वी मूळ शब्दांत फेरफार झालेला आहे. या तऱ्हेच्या रूपांचा अर्थ मूळ शब्दानें दर्शविलेली स्थिति होणें किंवा घडवून आणणें असा आहे.

शुक्लीकृताः—न शुक्लाः-अशुक्लाः । अशुक्लाः शुक्लाः सम्पद्यन्ते तथा कृताः ।

शुचीभवन्ति—न शुचिः अशुचिः । अशुचिः शुचिः सम्पद्यते तथा भवन्ति ।

भस्मीचकार—न भस्म अभस्म । अभस्म भस्म सम्पद्यते तथा चकार ।

या रूपांना **च्वि** रूपें म्हणतात. ' अभूततद्भावे च्विः ' असें सूत्र आहे.

मुळांत एखाद्या गोष्टीसारखें नसतांना त्यासारखें होणें अथवा करणें अशा अर्थाच्या रूपांना ' च्वि ' रूपें म्हणतात.

शुक्ल—शुक्लीकृताः । शुचि—शुचीभवन्ति । पटु—पटूकरोति ।

मातृ—मात्रीकृता । भस्मन्—भस्मीकृताः । विचेतस्—विचेतीकरोति । परंतु

दिवा—दिवाभूता । तूष्णीम्—तूष्णींभवति ।

वरील रूपांवरून मूळ शब्दांमध्यें काय फरक होतात हें लक्षांत येईल. अन्त्य अ किंवा आ बद्दल ई येते, इ व उ यांच्याबद्दल ई व ऊ होतात, ऋ बद्दल री आणि अन्त्य न् किंवा स् यांचा लोप होऊन पूर्वीच्या स्वरांमध्यें वरील बदल होतो. परंतु अव्ययांला कृ किंवा भू चीं रूपें जोडलीं तर त्यांमध्यें कांहीं फरक होत नाहीं.

(ई) गतिधातु

४ अन्तर्दधे नलं दृष्ट्वा नागः कर्कोटको वने ।

नारायणं नमस्कृत्य ग्रन्थं विवृणुयाद्गुरुः ।

आविः-प्रादुर्बभूव श्रीविष्णुर्ध्रुवस्य पुरतः स्वयम् ।

तिरोहितो यमो दत्त्वा प्राणान् सत्यवतस्तदा ।

सकलाः सम्पदो यान्ति कविं भूपपुरस्कृतम् ।

वरील वाक्यांतील क्रियापदांना **अन्तर्, नमस्, प्रादुस्, आविस्, तिरस्** व **पुरस्** हीं क्रियाविशेषण अव्ययें उपसर्गाप्रमाणेंच जोडलेलीं आहेत. यांना **गतिधातु** म्हणतात. अशा तऱ्हेचीं आणखी क्रियापदें:—

उररी–ऊरी कृ–स्वीकार करणें, साक्षात्कृ–उघड करणें, मिथ्याकृ–खोटें करणें, वशेकृ–ताब्यांत आणणें, अस्तंगम्–अस्तास जाणें.

टीपः—च्विरूपें व गतिधातु याची ल्यबन्त रूपें उपसर्गसहित धातूंप्रमाणेंच होतात. शुचीकृत्य, विशदीकृत्य, आविर्भूय, अन्तर्धाय, तिरोभूय.

नवीन शब्द

अणु (वि.)–फार लहान
आर्चिस् (स्त्री.)–ज्वाळा
आमयः (पुं.)–रोग, आजार
इक्षुः (पुं.)–ऊंस
ऊर्मिः (स्त्री.)–लाट
ऋजु (वि.)–सरळ
ककुद् (स्त्री.)–कोळें, शिखर
गरुत् (पुं.)–पंख
तडित् (स्त्री.)–वीज
परिवृढ (वि.)—घट्ट, मोठा
भगः (पुं.)–देव
माया (स्त्री.)–कपट, जादू
रुष् (स्त्री.)–राग
विद्युत् (स्त्री.)–वीज

प्रश्न

१ पुढील रूपें ओळखून वाक्यांत योजाः—बलीयसी। ज्येष्ठा। प्रेयसी। ज्यायान्। द्राघिष्ठा। नेदीयान्। म्रदीयः। गरीयान्। अणीयान्। स्थवीयान्

२ पुढील शब्दसमुच्चयांबद्दल एकेक संस्कृत रूप योजाः—(अर्थ) विशद करून, हुषार होतो, गोड केलें, सर्वांत हुषार, थोडासा आखूड (दोरा), दासी बनविण्याकरितां, सर्वांत हलक्या मनाचा, ज्यास्त मंद बुद्धीचा, सरळ केलेली, सर्वांत वेगवान्, अदृश्य होऊन, समोर उभा राहिला.

३ पुढील शब्दांचीं मत्वर्थीय रूपें तयार कराः—तेजस्, माला, गुण, भग, शोभा, कला, ऊर्मि, शक्ति, विद्युत्, अर्चिस्,

४ खालील विशेषणसमूह व नामसमूह यांच्या योग्य जोडया लावून त्यांचा वाक्यांत उपयोग कराः—

वि.—महिष्ठ। द्राघिष्ठ। धनवत्तम। उच्चैस्तम। तमस्विन्।

ना.—रात्रिः। कुबेरः। ईश्वरः। गङ्गा। हिमालयः।

पाठ ८

प्रयोजक क्रियापदें

टीप:—धातूंची प्रयोजक रूपें ही सामान्यतः दशम गणाच्या धातूप्रमाणेच तयार करतात व निरनिराळ्या काळांमध्यें चालविता येतात हें सं. भाषाप्रदीप-पु. १ यामध्यें सांगितलेलें आहे.

१ विश्वामित्रो दशरथं रामलक्ष्मणावयाचत । अतस्तेन सह दशरथस्तौ प्रास्थापयत्। मार्गे तौ बहून् राक्षसान् व्यापादयेताम्। निर्विघ्नं समाप्ते यज्ञे विश्वामित्रस्तौ सीतास्वयंवरमगमयत । तत्र गत्वा रामः शिवधनुरनामयदभनक् च। अतः सीता तस्य कण्ठे पुष्पमालामस्थापयत । परन्तु परशुराममक्रोधयदेतद्रामस्य कृत्यम् । अतः स राममात्मना सहायोधयत् । तदा रामः स्वपराक्रमेण तमतोषयत् ।

वरील उताऱ्यांतील अधोरेखित रूपें **प्रयोजक** असून भूतकाळीं आहेत हें ध्यानांत येईल. त्याचप्रमाणें त्यांचा अर्थ मूळ धातूनें दर्शविलेली क्रिया दुसऱ्या कोणाकडून तरी करविली गेली आहे असा आहे हेंहि ध्यानांत येईल. रामलक्ष्मणौ प्रातिष्ठेताम्–रामलक्ष्मण निघाले (मूळ वाक्य). दशरथः रामलक्ष्मणौ प्रास्थापयत्-दशरथानें रामलक्ष्मणांना निघावयास लावलें म्हणजे पाठवलें (प्रयोजक वाक्य)–असेंच इतर रूपांसंबंधीं दाखवितां येईल. बहवो राक्षसा व्यापद्यन्त–तौ बहून् राक्षसान् व्यापादयेताम् ।

प्रास्थापयत्—(प्र) अ + स्था – स्थाप् + अय + त् । अक्रोधयत्— अ + क्रुध् – क्रोध् + अय + त् । व्यापादयेताम्—(व्या) अ + पद् – पाद् + अय + इताम् । अयोधयत्—अ + युध् – योध् + अय + त् । अगमयत—अ + गम् + अय + त । अस्थापयत्—अ + स्था – स्थाप् + अय + त् । अनामयत्—अ + नम् – नाम् + अय + त् । अतोषयत्—अ + तुष् – तोष् + अय + त् ।

या पृथक्करणावरून असे दिसून येतें की (१) धातूला 'अय' जोडून प्रयोजक रूप बनतें, (२) प्रयोजक रूप परस्मैपदी किंवा आत्मनेपदी धातूचें असलें तरी सामान्यतः तें दोन्ही पदांमध्यें चालविता येतें, (३) सामान्यपणें अन्त्य स्वराची व उपान्त्य 'अ' ची वृद्धि होते आणि उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा गुण होतो.

वरील सामान्य नियमाला पुढील अपवाद आहेत

१ स्था—स्थापयति, दा-दे-दो—दापयति, धा—धापयति, हा—हापयति, मा—मापयति, गै—गापयति, या—यापयति व 'पा'शिवाय इतर द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु 'या' प्रमाणे.

आकारान्त व ए, ऐ व ओ हे अन्त्य स्वर असणाऱ्या धातूंना प्रयोजकाच्या 'अय' पूर्वी 'प्' जोडला जातो; परन्तु—

शो – सो – छो (४ प)—शाययति – साययति – छाययति, पा (१ प.)—पाययति, पा (२ प.)—पालयति, क्षै—क्षपयति, ह्वे—ह्वाययति, ज्ञा (९ उ.)—ज्ञपयति-ज्ञापयति, ग्लै—ग्लपयति-ग्लापयति, स्ना—स्नपयति, स्नापयति. ग्लै व स्ना यांना उपसर्ग जोडला म्हणजे फक्त (प्र) स्नापयति, व (प्र) ग्लापयति अशी रूपें होतात

२ ऋ—अर्पयति, ह्री—ह्रेपयति, जि—जापयति, क्री—क्रापयति, रभ्—रम्भयति, लभ्—लम्भयति, हन्—घातयति, रुह्—रोहयति-रोपयति, मृज्—मार्जयति, प्री (९–१० उ.)—प्रीणयति, धू (१, ५, १० उ.)—धूनयति, मस्ज्—मज्जयति, भ्रस्ज्—भर्जयति-भ्रज्जयति, गुप्—गोपाययति-गोपयति गुह् (१ उ.)—गूहयति, ३

नियमानुसार होणारीं कांहीं रूपें

कृ—कारयति, नी—नाययति श्रि—श्राययति, श्रु—श्रावयति, भू—भावयति, [illegible], हृ—हारयति.

पठ्—पाठयति, [illegible], [illegible], मन्—मानयति, [illegible] [illegible], [illegible], [illegible]

भिद्–भेदयति मुह्–मोहयति, क्लृप्–कल्पयति, वृध्–वर्धयति, परंतु निन्द्–निन्दयति, जीव्–जीवयति, भाष्–भाषयति, वेप्–वेपयति.

३ गम्–गमयति, क्रम्–क्रमयति, रम्–रमयति, क्षम्–क्षमयति परंतु कम्–कामयते, यम्–यामयति, नम्–नमयति-नामयति, चम्–चामयति, शम् (पाहणे)–शामयति.

घट्–घटयति, जन्–जनयति, व्यथ्–व्यथयति, त्वर्–त्वरयति, ध्वन्–ध्वनयति

वरील धातूंत उपान्त्य ‘ अ ’ ची वृद्धि होत नाही.

४ इ–गमयति, प्रति + इ–प्रत्याययति, अधि + इ (आ.)–अध्यापयति, अधि + इ (प.)–अधिगमयति; स्मृ–स्मारयति-स्मरयति (शोकपूर्ण आठवण करवणे), मद्-मदयति (आनन्दित करणें)–मादयति (उन्मत्त करणें), सिध्–साधयति (मिळविणें)-(नि-प्रति) सेधयति (अडविणें), स्मि–स्माययति (हसायला लावणें)-स्मापयते (आश्चर्यचकित करणें), भी–भाययति (धमकावणें)-भीषयते–भापयते (भिवविणे), जॄ–जरयति.

टीप--बुध् (४ आ.), युध्, नश्, जन्, अधि + इ (२ आ.), प्रु, द्रु व स्रु यांची प्रयोजक रूपें बहुधा प. पदीच होतात व धे, पा (१ प.), दम्, आ + यम्, आ + यस्, परि + मुह्, रुच्, नृत्, वम्, (१ प.), अभि + वद् यांची प्रयोजक रूपें बहुधा आ. पदी होतात

प्रयोजक क्रियापदाचीं सर्व काळ व अर्थ यांमधील रूपें

२ पुत्रः पितरं तोषयति । रामो दशरथमतोषयत् । तोषयन्तु नृपाः प्रजाः । शिष्यो गुरुं तोषयेत् । ध्रुवो विष्णुं तोषयाञ्चकार । आज्ञाधारकः सेवकः स्वामिनं तोषयिष्यति । मुनिर्बहुभिर्वर्षैरीश्वरं तपोभिस्तोषयिता । यदि शिवमर्जुनो नातोषयिष्यत् तर्हि स नालप्स्यत पाशुपतास्त्रम् । सावित्री यमं स्वपतिनिमित्तमतूतुषत् । नर ईश्वरं भक्त्या तोष्यात् ।

वरील वाक्यांवरून हें समजून येईल कीं, प्रयोजक रूपें दहाव्या गणाच्या धातूं-प्रमाणें दाही काळ व अर्थ यांमध्यें चालवितां येतात.

मूळ वाक्य		प्रयोजक वाक्य
सैनिकाः तिष्ठन्ति	—	सेनापतिः सैनिकान् स्थापयति ।
माता मोदते	—	बालः मातरं मोदयते ।
समुद्रः क्षुभ्यति	—	वायुः समुद्रं क्षोभयति ।

वरील वाक्यसमूहावरून हें दिसून येईल कीं अकर्मक क्रियापदें असणाऱ्या वाक्यांचें प्रयोजक वाक्यांत रूपान्तर करतांना मूळ वाक्यांतील कर्तृपदें द्वितीयेंत योजतात.

सचिवः पारितोषिकं यच्छति	—	नृपः सचिवेन पारितोषिकं दापयति ।
सूदः अन्नं पचति	—	स्वामी सूदेन अन्नं पाचयति ।
सैनिकाः शत्रुं घ्नन्ति	—	नृपः सैनिकैः शत्रुं घातयति ।
बालः अध्ययनम् आरभते	—	पिता बालेन अध्ययनम् आरम्भयति ।

वरील वाक्यसमूहांवरून हें दिसून येईल कीं सकर्मक क्रियापद असणाऱ्या वाक्यांचें प्रयोजक वाक्यांत रूपांतर करतांना मूळ वाक्यांतील कर्तृपदें तृतीयेंत योजतात.

टीप—वरील नियमाना अपवाद असणारी प्रयोजक वाक्यें चौदाव्या पाठांत दिलीं आहेत.

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांची मूळ वाक्यें लिहाः—

१ पुत्रस्य यशः मातरं मोदयति । २ मुनिवराः यज्ञकर्माणि प्रवर्तयन्ति । ३ ईश्वरः बलेः शिरसि वामनेन पदं न्यधापयत् । ४ सुग्रीवः मारुतिना लङ्काम् अदाहयत् । ५ नराः उद्योगेन सम्पद वर्धयन्ताम् ।

२ पुढील वाक्यांचीं प्रयोजक वाक्यें कराः—

१ रङ्गभूमौ नटाः नृत्यन्ति । २ सचिवः सैनिकेभ्यः पारितोषिकाणि अददात् । ३ व्याधयः शरीरे उत्पद्यन्ते । ४ गोपालः गां पयः

अधोक्‌ । ५ सैनिकाः विराटस्य गाः अचोरयन्‌ ६ वानराः लङ्कां रुरुधुः ।

३ पुढील रूपें ओळखून वाक्यांत उपयोग कराः—

व्यापादयामास । आरम्भयन्तु । अघातयिष्यत्‌ । पालयामास प्रतारयेयुः । व्यजापयन्त । क्षापयांचक्रुः । न्यरोधयन्‌ । योधयन्ति । अर्पयिष्यन्ति ।

४ पुढील रूपांच्या जोडया अर्थ स्पष्ट होईल अशा रीतीनें वाक्यांत योजाः—

अध्यापयति–अधिगमयति । स्माययति–स्मापयते । साधयति-सेधयति । पालयति–पाययति । रोहयति–रोपयति ।

५ प्रयोजक क्रियापदांचा अर्थ मूळ क्रियापदांच्या अर्थाहून कसा बदलतो हें संस्कृत वाक्यांच्या साहाय्यानें दाखवा. त्याचप्रमाणें दहाव्या गणाच्या धातूंची मूळ रूपें व प्रयोजक रूपें योजलेलीं अशीं दोन वाक्यें लिहा.

पाठ ९

समास (द्वन्द्व–अव्ययीभाव)

द्वन्द्व

रामलक्ष्मणौ, नरनार्यः व कन्दमूलफलानि यांना द्वन्द्व समास कां म्हणतात याबद्दल माहिती दुसऱ्या पुस्तकांत ११ व्या पाठांत दिलेली आहे.

१ गन्धाक्षतपुष्पेण भक्तो देवं पूजयति ।

(गन्ध, अक्षता, फुले इत्यादि वस्तूंनीं)

आहारनिद्राभयम्‌ नैसर्गिकं प्राणिनाम्‌ ।

(जेवण, झोंप, भीति वगैरे)

भक्तितपोदानेन नरः पुण्यवान्भवति ।

(भक्ति, तपश्चर्या, दान इत्यादि गोष्टींनी)

वरील अधोरेखित समासांतील पदें समान महत्त्वाचींच आहेत म्हणून याला द्वन्द्व समास म्हटलें पाहिजे; परंतु या समासांतील पदांचा अर्थ निरनिराळा नसून

समूहवाचक आहे व तो समूहवाचक आहे हें दर्शविण्याकरितां समासाचें रूप नपुंसकलिंगी एकवचनी झालें आहे. या समासांना ' **समाहार द्वन्द्व** ' म्हणतात. अर्थात् सामान्य द्वन्द्व समासाला ' **इतरेतर द्वन्द्व** ' असें म्हणतात. यांचा विग्रह पुढीलप्रमाणें करतात.

गन्धः अक्षताः पुष्पाणि च एतेषां समाहारः—गन्धा......ष्पम् ।

आहारः निद्रा भय च ,, ,, —आहार......यम् ।

भक्तिः तपः दानं च ,, ,, —भक्ति......नम् ।

टीप—समासांतील पदें कोणत्याहि लिंगांचीं व वचनांचीं असलीं तरी समासाचें रूप नपुंसकलिंगी एकवचनी असतें. समास समाहार द्वन्द्व करावा का इतरेतर द्वन्द्व करावा हें अर्थानुरूप बोलणाराच्या मर्जीवर अवलंबून असतें.

समासांतील पदें एकत्र जोडताना तीं शेवटच्या पदाशिवाय मूळ स्वरूपांतच सन्धिनियमानुसार जोडावीं लागतात. मात्र ' न् ' कारान्त शब्दांच्या ' न् ' चा लोप होतो. आत्मनः सुखम्–आत्मसुखम् । शशिनः कलाः–शशिकलाः । परंतु मनसः विकारः–मनोविकारः, विदुषां समूहः–विद्वत्समूहः ।

२ **ब्राह्मणो भोजनात्पूर्वं हस्तपादं क्षालयेत् ।**

अहिनकुलस्य वैरं प्रसिद्धम् ।

पत्त्यश्वारोहरथिकगजस्थेन सह नृपः समराङ्गणं गतः ।

मार्दङ्गिकपाणविकमाहूयत उत्सवकाले ।

वरील वाक्यांतील सामासिक शब्द हे समाहार द्वन्द्व आहेत हें सहज लक्षांत येईल. कारण वरील शब्दसमूहांच्या अर्थाचे समास समाहार द्वन्द्व करावे असा नियम आहे ते शब्दसमूह पुढीलप्रमाणें आहेत.

(१) अवयववाचक शब्द, (२) शाश्वत वैर असणारे प्राणी, (३) सैन्याचे विभाग व (४) वाद्य वाजवणारे.

३ **पितापुत्रौ (पिता च पुत्रः च) ग्रामं गतौ ।**

***मातापितरौ (माता च पिता च)प्रणिपत्य चन्द्रापीडः प्रस्थितः ।**

होतापोतारौ (होता च पोता च) यज्ञे मन्त्रान्पठतः ।

* मातापितरौ याबद्दल आणखी मातरपितरौ व पितरौ अशीं रूपेंहि योजता येतात

शरीरसंबंध व विद्यासंबंध दर्शक ऋकारान्त शब्दांचा द्वन्द्व समास केला असतां शेवटच्या शब्दाशिवाय पूर्वीच्या ऋकारान्त शब्दांचें रूप आकारान्त करावें. त्याचप्रमाणे 'पुत्र' हा द्वितीय शब्द असेल तर पहिल्या ऋकारान्त शब्दाचें आकारान्त रूप होतें.

४ जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।
कृष्णः सुभद्रा च भ्रातरौ ।
स्नुषा श्वशुरौ आपृच्छ्य पितृगृहं गच्छेत् ।

वरील वाक्यांत पितरौ, भ्रातरौ व श्वशुरौ यांचा अनुक्रमें माता च पिता च, भ्राता च स्वसा च, श्वशुरः च श्वश्रूः च, असा विग्रह होईल. या दोन शब्दां-बद्दल समास करतांना पुल्लिंगी शब्दच फक्त द्विवचनांत योजतात. यांना एकशेष द्वन्द्व असें म्हणतात.

टीप -- रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । धर्मभीमार्जुनाः । नकुल-सहदेवौ । या समासांतील पदांचा क्रम बदलतां कामा नये; कारण तो ठरलेला आहे.

हरिहरगुरवः । अश्वरथेन्द्राः किंवा इन्द्राश्वरथाः ।

कमी अवयवांचा शब्द व अन्त्य इ किंवा उ असणारा शब्द पूर्वी ठेवावा व इतर शब्द वाटेल तसे जोडावे. त्याचप्रमाणें स्वरादि व स्वरान्त शब्द पहिल्यानें योजावे.

कांहीं महत्त्वाचे अनियमित द्वन्द्व समास

अहः च रात्रिः च – अहोरात्रः । वाक् च मनः च – वाङ्मनसे । जाया च पतिः च – जायापती – जम्पती – दम्पती । नक्त च दिवा च – नक्तंदिवम् । अहनि च निशायां च – अहर्निशम् । अहनि च दिवा च – अहर्दिवम् । रात्रौ च दिवा च – रात्रिंदिवम् । उदितास्तङ्गतौ (चन्द्रसूर्यौ) । कृष्णारुणौ (भीष्मार्जुनौ) । शीतोष्णे (जले) । उत्तमाधममध्यमाः (पुरुषाः) ।

वाक् च त्वक् च एतयोः समाहारः –वाक्त्वचम् । छत्रं च उपानहौ च एतेषां समाहारः – छत्रोपानहम् । शमी च दृषद् च एतयोः समाहारः –शमीदृषदम् ।

समाहार द्वन्द्वाच्या अन्त्य शब्दाचे शेवटी जर च वर्गांचें व्यंजन, द्, ष्, किंवा ह् हे वर्ण असतील तर समासाला अ जोडतात व वनप्रमाणे चालवतात.

अव्ययीभाव

प्रतिदिनम्, उपरामम् व यथाविधि हे समास अव्ययीभाव आहेत हें विग्रहासहित दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितलेलेंच आहे.

५ अनुगङ्गं तिष्ठति वाराणसी। (गङ्गाम् अन्वायतम्)

अनुविष्णुस्सुरा व्रजन्ति। (विष्णोः पश्चात्)

अनुरूपं व्यवहरन्ति जनाः। (रूपस्य योग्यम्)

अनुदिनं क्षीयते चन्द्रः। (दिने दिने)

अनुक्रमं पारितोषिकाणि दीयन्ताम् (क्रममनुसृत्य)

अनु हें अव्यय प्रथम पद योजून निरनिराळ्या अर्थाचे वर दर्शविल्याप्रमाणें अव्ययीभाव समास करतां येतात.

६ यावदवकाशं बालः पाठान्पठति। (यावान् अवकाशः तावान्)

बहिर्वनं तिष्ठत्याश्रमः। (वनाद्बहिः).

आमूलं–आमूलात् कथां श्रोतुमिच्छामि। (मूलात् आ)

पारेगङ्गं यात्रिका गताः। (गङ्गायाः पारे)

मध्येगङ्गं तरन्ति नौकाः (गङ्गायाः मध्ये)

अभ्यग्नि प्रत्यग्नि वा शलभा डयन्ते। (अग्निम् अभि-प्रति)

सतृणं स नरो देशान्तरं गतः। (तृणम् अपि अपरित्यज्य)

प्रत्यक्षम्–अपरोक्षम्–परोक्षम्–समक्षम् वा न कमपि निन्देन्नरः।

(अक्षिणी प्रति, अक्ष्णोः अपरम्, अक्ष्णोः परम्, अक्ष्णोः समीपे)

वरील वाक्यांत नेहमीं येणाऱ्या निरनिराळ्या तऱ्हेच्या अव्ययीभाव समासांचीं विग्रहांसह उदाहरणें दिलीं आहेत. वरील सर्व समासांवरून हें लक्षांत येईल कीं अव्ययीभाव समासाचें रूप नपुं. एकवचनी रूपाप्रमाणें असतें. तसें करतांना अन्त्य पदांत पुढीलप्रमाणें फरक होतात.

१ उपशालम्–उपगु (अन्त्य दीर्घ स्वर ह्रस्व होतो, ए–ऐ चा इ होतो व ओ–औ चा उ होतो.) २ उपराजम्–उपवर्त्म–उपवर्त्मम् (पुं. व स्त्री. नामांच्या अन्त्य 'न्' चा लोप होतो व नपुं. नामांच्या अन्त्य 'न्' चा लोप विकल्पानें होतो). ३. उपनदम्–नदि, अधिगिरम्–गिरि (नदी व गिरि यांच्या अन्त्य इ–ई बद्दल विकल्पानें अम् येतो). ४ उपवणिजम्–उपवणिक् (पहिल्या चार वर्गव्यंजनांपैकीं एकादें व्यंजन अन्त्य पदाचे शेवटीं असल्यास त्याला अ विकल्पानें जोडतात).

नवीन शब्द

अहिः (पुं.)–साप
दंष्ट्रा (स्त्री.)–दांत, दाढ
नकुलः (पुं.) –मुंगूस
पत्तिः (पुं.)–पायदळांतील शिपाई
पाणविकः (पुं.)–पणव नांवाचें वाद्य वाजविणारा
पोतृ (पुं.)–यज्ञांतील पुरोहित
मार्दङ्गिकः (पुं.)–मृदंग वाजविणारा
व्यालः (पुं.)–सर्प
शमी (स्त्री.)–एक वृक्ष
होतृ (पुं.)–यज्ञांतील पुरोहित

प्रश्न

१ पुढील समासांचा विग्रह करा व नांवें सांगाः—

यावच्छ्लोकम् । अनुयमुनम् । कामक्रोधलोभाः । जयाजयौ । व्यालमूषकम् । अजव्याघ्रम् । दंष्ट्रानखलाङ्गूलम् । अधिराज्यम् । अभिसूर्यम् । यथाकामम् । आकैलासम् ।

२ पुढील शब्दसमुच्चयांबद्दल संस्कृत समास योजाः—

१ साम, दाम, दण्ड, व भेद; २ पर्वतावर; ३ आकाशापर्यंत; ४ राम, सीता व लक्ष्मण; ५ योग्यतेला अनुसरून; ६ पर्वत, नद्या, सरोवरें, वृक्ष (ही सर्व); ७ देशादेशांत; ८ मांजर व उंदीर; ९ डोळे, कान व तोंड; १० डोळ्यांसमोर.

३ द्वन्द्व व अव्ययीभाव यांची लक्षणें काय आहेत हें सोदाहरण लिहा.

पाठ १०

समास—तत्पुरुष

वसिष्ठाज्ञा, यज्ञरक्षणम्, यज्ञकुण्डम्, अग्निज्वालाः वगैरे समास षष्ठी तत्पुरुष आहेत हें दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितलेलें आहे. विग्रहामध्यें प्रथम पदाची जी विभक्ति योजावी लागते त्या विभक्तीचा तत्पुरुष समास होतो हेंहि पूर्वी सांगितलेलें आहे

१ (अ) पञ्जरगतः शुकः स्वातन्त्र्याय स्पृहयति। कृष्णाश्रितेन पार्थेन कौरवाः पराजिताः। दुःखप्राप्तो नरो धैर्यं त्यजति। प्रायः सुखापन्नो नर ईश्वरं विस्मरति। दुःखातीतो नरो सुखेन जीवति। नरकपतितो नरो दुर्गतिं गच्छति।

(आ) मुहूर्तसुखमनुभवति नरोऽर्थेन। मासभोग्य उपवासोऽसह्यो भवति। क्षणदृष्टा विद्युच्चक्षुषोस्तेजः प्रतिहन्ति।

वरील अ व आ मधील अधोरेखित समासाचा विग्रह करतांना प्रथम पद द्वितीयेंत योजावें लागतें, म्हणून हे **द्वितीया तत्पुरुष** होत.

(१) श्रित, अतीत, गत, प्राप्त व आपन्न या द्वितीय पदांचा द्वितीयान्त प्रथमपदाशीं समास होतो. प्राप्त व आपन्न हे समासांत प्रथमपद किंवा द्वितीयपद म्हणूनहि योजले जातात. जसें—दुःखप्राप्तः-प्राप्तदुःखः।

(२) कालवाचक प्रथम पद द्वितीयान्त असून क्रियावाचक द्वितीयपदाशीं त्याचा द्वितीया तत्पुरुष समास होतो.

टीप—गमी, बुभुक्षु व अत्यस्त याचाहि द्वितीयान्त प्रथम पदाशी द्वि. तत्पुरुष समास होतो.

२ (अ) विष्णुत्रातो भक्तो धन्यः। दुर्योधनस्योरुर्गदाभिन्न आसीत्। योधानां शरीरे शस्त्रव्रणा दृश्यन्ते। नरः परिश्रमार्थेन जीवेत्।

(आ) मातृसदृशो-समो ह्यालोऽयं दृश्यते। एकोना विंशती रूपकाणां तेन मह्यं दत्ता। वर्षपूर्वोऽयं वृत्तान्तः। वाक्कलहो वैराय कल्पते। शर्करामिश्रमन्नं रोचते बालेभ्यः। एकाधिकं भागं ज्येष्ठो लभेत।

(इ) दध्यन्नं गृहीत्वा पान्थः प्रस्थितः। गुडधाना बाला भक्षयन्ति।

वरील अ, आ, व इ यामधील अधोरेखित समासांच्या विग्रहांत प्रथम पद तृतीयेंत योजावें लागतें व समासांतच अर्थ पूर्ण होतो. म्हणून हे तृतीया तत्पुरुष होत.

(१) कर्मणि भूत. धातु. विशेषणाचा कर्तृपदाशी किंवा साधनपदांशी तृतीया तत्पुरुष समास होतो. त्याचप्रमाणें क्रियेचा परिणामवाचक शब्द साधनवाचक तृतीयान्त पदाशी जोडला जातो व तोहि तृ. तत्पुरुष होतो.

(२) सम-सदृश, ऊन, पूर्व, कलह, मिश्र व अधिक या शब्दांचा तृतीयान्त प्रथमपदाशीं तृ. तत्पुरुष समास होतो. मात्रा सदृशः, एकेन ऊना, मासेन पूर्वः इ०.

(३) अन्नवाचक शब्दाचा रुचिवर्धक पदार्थवाचक शब्दाशीं तृतीया तत्पुरुष समास होतो. दध्ना अन्नम्, गुडेन धानाः इ.

टीपः—निपुण, श्लक्ष्ण व अवर याचाहि तृतीयान्त प्रथमपदाशी तृ. त. समास होतो

३ (अ) कुण्डलहिरण्यं क्रीयते नरेण। घटमृद् सङ्क्रीयते कुम्भकारेण।

(आ) सुखार्थः प्रयत्नो नैसर्गिकः। वृत्त्यर्था विद्या रोचते नराय सामान्यतः। मोक्षार्थं ज्ञानमन्विष्यते यतिभिः।

(इ) देवबलिर्दीयते गृहस्थेन। काकबलिर्दीयेत प्रतिदिनं नरेण।

वरील अ, आ व इ मधील अधोरेखित समासांतील द्वितीयपदाचा चतुर्थ्यन्त प्रथमपदाशीं समास झालेला आहे हे चतुर्थी तत्पुरुष समास होत.

(१) एखाद्या पदार्थवाचक शब्दाचा ज्याच्याकरितां तो पदार्थ उपयोगांत आणावयाचा त्या अर्थाच्या चतुर्थ्यन्त पदाशीं चतुर्थी तत्पुरुष समास होतो. कुण्डलाय हिरण्यम्, घटाय मृद् इ.

(२) 'करितां' या अर्थी येणाऱ्या 'अर्थ' शब्दाचा 'ज्याच्याकरितां' या अर्थाच्या चतुर्थ्यन्त पदाशीं चतुर्थी तत्पुरुष समास होतो, व तो विशेषण असतो. सुखाय अयम्, वृत्तये इयम्, मोक्षाय इदम् इ.

(३) 'बलि' या शब्दाचा चतुर्थ्यन्त प्रथमपदाशी चतुर्थी तत्पुरुष समास होतो. भूतेभ्यः बलिः, काकेभ्यः बलिः इ.

टीप —ज्या समासाचे शेवटीं 'अर्थ' आहे त्याचें द्वितीया एकवचनी रूप अव्ययासारखें योजतात. सुखार्थं यतते नरः । बालो ज्ञानार्थं पाठशालामागच्छति । सुख, रक्षित व हित ही विशेषणें असतांना याचा चतुर्थ्यन्त नामाशी समास होतो.

४ (अ) मृत्युभयं प्राणिनां वर्तते। व्याघ्रभीतः पान्थस्तस्य समीपं न गच्छति।

(आ) सुखापेतो नरो निर्विण्णो भवति। स्वर्गपतितो गन्धर्वो भूतले मनुजरूपेण जातः। धनुर्मुक्तो बाणः प्रतिसंहर्तुमशक्यः। सव्येतरे पाणौ धनुर्धृत्वा ज्यामाकर्षति दक्षिणहस्तेन वीरः।

वरील वाक्यांतील समासांच्या द्वितीय पदांचा प्रथमपदाच्या पञ्चम्यन्त रूपांबरोबर समास केलेला आहे. यांना **पंचमी तत्पुरुष** म्हणतात.

(१) भीति, भय या अर्थाच्या शब्दांचा ज्याच्यापासून भीति उत्पन्न होते त्या अर्थाच्या शब्दांच्या पंचम्यन्त रूपांबरोबर समास केला जातो. मृत्योः भयम् । व्याघ्रात् भीतः ।

(२) अपेत, पतित, मुक्त व इतर यांचा पंचम्यन्त प्रथम पदांबरोबर समास होतो. सुखात् अपेतः । स्वर्गात् पतितः । धनुषः मुक्तः । सव्यात् इतरः ।

टीपः—अपोढ, अपत्रस्त यांचाहि पंचम्यन्त नामांबरोबर पं. तत्पु. समास होतो.

५ (अ) मासजातो बालो रोदिति। संवत्सरमृतोऽपि पिता स्मर्यते बालेन।

(आ) अर्धमासं रोगेण पीडितं मे मित्रम् । मृगः पूर्वकाये वाणेन विद्धः ।

(इ) देवपूजको ब्राह्मणः पुण्यवान्भवति । भूभर्ता प्रशस्यते प्रजाभिः ।

वरील वाक्यांत **षष्ठी तत्पुरुष** समास योजलेले आहेत.

अ व आ मध्यें समासरचना नेहमींहून निराळी आहे. षष्ठ्यन्त पदाचा प्रथमान्त प्रथमपदाशी समास झाला आहे. मासः जातस्य (अस्य) । संवत्सरः मृतस्य (अस्य)। अर्धं मासस्य । पूर्वं कायस्य ।

इ मध्यें 'अक व तृ' प्रत्ययान्त कर्तृवाचक धातुसाधित नामांचा कर्मवाचक शब्दावरोवर षष्ठी तत्पु. समास झाला आहे. देवानां पूजकः । भुवः भर्ता ।

टीपः—सामान्यतः 'तृ व अक' प्रत्ययान्त शब्दांचा कर्मवाचक शब्दाशीं षष्ठी तत्पुरुष समास होत नाही. परंतु पूजक, परिचारक, अध्यापक, भर्तृ (रक्षण करणारा) यांचा समास होतो.

६ (अ) द्यूतशौण्डः-प्रवीणः शकुनिरासीत् ।
नृपश्रेष्ठो रामः पृथ्वीं नयेन शशास ।
नृत्यकुशला अप्सरस इन्द्रं प्रीणयन्ति ।

(आ) कालकृता कृषिः फलवती भवति ।
सिंहासनस्थितो नृपो बन्दिभिर्वर्ण्यते ।
वृक्षपक्वानि फलानि सरसानि सन्ति ।

वरील वाक्यांतील समासांत द्वितीय पदाचा संबंध सप्तम्यन्त प्रथमपदाशीं दर्शविला जातो, यांना **सप्तमी तत्पुरुष** असें म्हणतात.

(१) शौण्ड, प्रवीण, कुशल व श्रेष्ठ व याच अर्थाचे इतर शब्द यांचा सप्तम्यन्त नामांवरोबर समास होतो.

(२) अधिकरणवाचक स्थलार्थी व कालार्थी सप्तम्यन्त पदाचा क्रियावाचक द्वितीयपदाशीं समास होतो.

७ अमित्रः परिहर्तव्यो जनैः । अनुद्योगेन कार्यसिद्धिर्न भवति ।
असुराणां वधाय रामो जातः । अचिरादागतं मित्रं मया दृष्टम् ।

वरील समासाचे प्रथम पद ‘ अ ’ किंवा अन् ’ हें नकार दर्शवितें. अशा समासाना नञ् तत्पुरुष समास म्हणतात; कारण या समासाचा अर्थ पूर्ण आहे. व्यजनारंभी शब्दापूर्वी ‘ अ ’ जोडतात व स्वरारंभी शब्दापूर्वी ‘ अन् ’ जोडतात.

टीप —क्वचित् ठिकाणी ‘ न ’ असाच आगम येतो. जसें—नक्षत्रम्, नाक, नकुलम् ।

८ वृक्षस्थं फलं भक्षयन्ति शुकाः । शस्त्रभृतो हन्यन्ते युद्धे शत्रुभिः ।
पितरौ पुत्रस्य पूजार्हौ । सुखभाजो नरो मनःस्वास्थ्यं लभन्ते ।
देहजो व्याधिरौषधेन दूरीक्रियते । पयोदा उन्नता भवन्ति ।
पुण्यकृतः सुखं लभन्ते । शेषशायी विष्णुः क्षीरसागरे वर्तते ।

वरील वाक्यांतील अधोरेखित समासाचा अन्त्यावयव हा क्रियापदापासून झालेला आहे; परंतु तो स्वतंत्र रीतीनें उपयोगात आणतां येत नाहीं. अशा तऱ्हेच्या समासांना उपपद तत्पुरुष समास म्हणतात.

वृक्षे तिष्ठति । शस्त्रं बिभर्ति । पूजाम् अर्हति । सुखं भजति । देहात् जायते । पयः ददाति । पुण्यं करोति । शेषे शेते ।

टीप.—जलधर –जलस्य धरः, शिरोधरा–शिरस धरा, याना षष्ठी तत्पुरुष म्हणतात. मधुसूदन (मधो सूदन किंवा मधुं सूदयते) व हुताशन (हुतम् अश्नाति किंवा हुतम् अशन यस्य स) हे दोन्हीं प्रकारानी सोडविले जातात. त्याचप्रमाणें वृक्षस्थ (उप.) व वृक्षस्थित (सप्तमी तत्पुरुष) यातील फरक लक्षात ठेवावा.

९ कृष्णसखोऽर्जुनो रणक्षेत्रे विषण्णो जातः । (कृष्णस्य सखा)
निषधराजो नलो दमयन्तीं परिणिनाय । (निषधाना राजा)
सप्ताहस्य पञ्चकृत्वो वयं संस्कृतं पठामः । (सप्तानाम् अह्नाम् समाहारः)
पूर्वाह्णे नर आपराह्णिकं कार्यं कुर्वीत (पूर्वम् अह्नः)
मध्याह्ने सूर्यस्यातपोऽसह्यो भवति । (मध्यम् अह्नः)

विस्तीर्णे राजपथे विविधानि वाहनानि चलन्ति । (राज्ञः पन्थाः)

त्रिपथेन गच्छन्ती गङ्गा त्रिपथगेत्युच्यते । (त्रयाणां पथां समाहारः)

यतिरेकस्थाने त्रिरात्रं न वसेत् । (तिसृणां रात्रीणां समाहारः)

मध्यरात्रे चोरा इतस्ततः सञ्चरन्ति । (मध्यं रात्रेः)

वरील वाक्यांतील समास व त्यांचे विग्रह यांवरून पुढील गोष्टी ध्यानांत येतील. (१) सखि, राजन्, पथिन्, अहन् व रात्रि हे शब्द तत्पुरुष किंवा कर्मधारय किंवा द्विगु समासांचे शेवटीं सख, राज, पथ, अह-अह्न, व रात्र असे अकारान्त होतात. (२) त्यांतील 'अहन्' हा सर्व, भागवाचक शब्द व अव्यय यांपैकी प्रथम पद असतांना 'अह्न' असा होतो व पुल्लिंगी असतो परंतु संख्यावाचक शब्द किंवा उत्तम हे प्रथम पद असताना 'अह' होतो व पुल्लिंगीच असतो. (३) 'रात्रि' शब्दाचे रुप संख्यावाचक शब्दानंतर 'रात्रम्' असें नपुं. होतें व भागवाचक शब्द, अव्यय किंवा सर्व हे प्रथम पद असताना रात्रः असें पुल्लिंगी रूप होतें. (४) सखि, राजन् व पथिन् हे सामान्यतः सखः, राजः व पथः असे पुल्लिंगीच राहतात

राज्यस्य धूः—राज्यधुरा। परंतु रथस्य धूः—रथधूः। 'धुर्' शब्दाचें रूप तत्पुरुष समासाचे शेवटी 'जबाबदारी' या अर्थी 'धुरा' असें होतें; जोखड या अर्थी बदलत नाही

१० प्रवाते निषण्णो जन उत्साहवान्भवति । (प्रकृष्टः वातः)

अधिराजः सामन्तानाज्ञापयति । (अधिकः राजा)

अपमार्गेण गच्छन्नरो दुःखभाग्भवति । (अपकृष्टः मार्गः)

वरील वाक्यांतील समासहि तत्पुरुष असून त्यांचे पहिलें पद उपपद आहे; म्हणून यांना प्रादि तत्पुरुष म्हणतात.

वरील प्रकारचे काही समासः—प्राचार्यः—प्रगतः आचार्यः ! अतिशयितः वेगः—अतिवेगः। निर्गतः वनात्—निर्वनः। अतिक्रान्तः इन्द्रियाणि—अतीन्द्रियः ।

नवीन शब्द

अत्यस्त (क. भू. धा. वि.)—पलीकडे फेकलेला
अपोढ (क. भू. धा. वि.)—दूर नेलेला
ऊरुः (पु.)—मांडी
गुडः (पु.)—गूळ
धानाः (स्त्री. बहुवचन)—लाह्या
प्रति + सम् + हृ (१ उ.)—मागें घेणें, आवरणें
वृत्तिः (स्त्री.)—उपजीविका
शौण्ड (वि.)—प्रवीण
श्लक्ष्ण (वि.)—सभ्य, शांत
सव्य (वि.)—डावा

प्रश्न

१ पुढील समास सोडवून त्यांचीं नांवें द्याः—

आपद्गतः, खड्गहतः, शक्तिविद्धः, शर्करौदनः, कर्णसमः, दण्डकलहः, कलानिपुणः, वृक्षपक्वम्, अलङ्कारसुवर्णम्, सुवर्णालङ्कारः, ज्ञानार्थम्, दक्षिणेतरः, वर्षद्वयजातः, मासनिर्गतः, शयनस्थितः, अनुदारः, शस्त्रभृतः, पापकृतः, शस्त्रास्त्रकोविदः, बाणौघः ।

२ पुढील शब्दांचे समास करून नांवें सांगा :—

स्वर्ग+पथिन्, चतुर्+रात्रि, त्रि+अहन्, अपर+अहन्, वङ्ग+राजन्, वीर+सखि, क्लेश+आपन्न, पूर्व+रात्रि.

३ तत्पुरुषाचें मुख्य लक्षण सांगून त्याचे निरनिराळे प्रकार सोदाहरण सांगा.

पाठ ११

कर्मधारय

गम्भीरनादः, नीलकमलम्, घोरदर्शनम् या समासांचा अर्थ पूर्ण आहे व प्रथम पदें विशेषणें असून द्वितीय पदें विशेष्यें आहेत. म्हणून हे **कर्मधारय** आहेत हें दुसऱ्या पुस्तकांत सांगितलेलेंच आहे. या कर्मधारयाच्या प्रकाराला **विशेषणविशेष्य कर्मधारय** असें म्हणतात.

१ इन्दुधवलेन हारेण राजपुत्रः शोभते। (इन्दुः इव धवलः)
विद्युच्चञ्चला लक्ष्मीश्चिरं नाश्रयते नरम्। (विद्युत् इव चञ्चला)
मेघश्यामो विष्णुर्भक्तान्रक्षति। (मेघः इव श्यामः)

वरील समासांच्या विग्रहावरून हें ध्यानांत येईल कीं या समासांत (१) दोन्ही पदें प्रथमा विभक्तींत आहेत, (२) प्रथम पद उपमानवाचक (ज्याची उपमा द्यावयाची तें) आहे आणि (३) द्वितीय पद साधर्म्यवाचक आहे व समासांचा अर्थ पूर्ण आहे., तुलनादर्शक 'इव' हा शब्द उपमानानंतर योजलेला आहे. यांना **उपमानपूर्वपद कर्मधारय** असें म्हणतात.

२ बालस्य मुखकमलं जननीमानन्दयति। (मुखं कमलम् इव)
पुरुषव्याघ्रं लक्ष्मीराश्रयति। (पुरुषः व्याघ्रः इव)
विष्णोश्चरणकमलं भक्ताः पूजयन्ति। (चरणः कमलम् इव)

वरील समासांच्या विग्रहावरून हें ध्यानांत येईल कीं (१) समासांचा अर्थ तुलनात्मक असून पूर्ण आहे, (२) प्रथमपदें उपमेये (ज्यांना उपमा द्यावयाची तीं) व द्वितीयपदे उपमानें आहेत आणि (३) विग्रहांत दोन्ही पदें प्रथमा विभक्तीतच आहेत. उपमादर्शक 'इव' हा शब्द उपमानानंतर विग्रहांत योजलेला आहे. यांना उ [illegible] किंवा **उपमानोत्तरपद कर्मधारय** असें म्हणतात.

वरील समासांचा विग्रह दोन्ही पदांमध्यें ‘ एव ’ घालूनहि करतां येतो, परंतु द्वितीय पदाला प्राधान्य देऊन उपमेय व उपमान यांचें तादूप्य झालें पाहिजे. जसें---मुखकमलं प्रफुल्लं भवति। यांत मुखम् एव कमलम् असा विग्रह केला पाहिजे. कारण प्रफुल्ल होणें ही क्रिया कमळाला अनुलक्षून आहे; म्हणून उपमेयोपमान समासांतील उपमेयाला प्राधान्य दिलें असेल त्यावेळीं उपमानानंतर ‘ इव ’ योजून विग्रह करावा व ज्या वेळीं उपमानाला प्राधान्य दिलेलें असेल त्या वेळीं उपमेय व उपमान यांमध्यें ‘ एव ’ हा शब्द योजून विग्रह करावा.

टीप—इन्द्र, व्याघ्र, पुङ्गव, ऋषभ, कुञ्जर, सिंह, शार्दूल, नाग हे शब्द कर्मधारयाच्या शेवटी उपयोगांत येतात व त्याचा अर्थ ‘ उत्तम-श्रेष्ठ ’ असा असतो. परंतु त्यांचा विग्रह सप्तमीतत्पुरुषाप्रमाणें न करतां कर्मधारयाप्रमाणें केला पाहिजे.

३ कृष्णसारङ्गं मृगं विव्याध बाणैर्लुब्धकः। (कृष्णः च सारङ्गः च)
शूरोदारो नरः सर्वदाऽऽद्रियते जनैः। (शूरः च उदारः च)
प्रच्छायशीतले तरुतले पान्था विश्राम्यन्ति।
(प्रच्छायं च अतः एव शीतलम्)

वरील वाक्यांतील समास दोन दोन विशेषणें एके ठिकाणीं जोडून केलेले आहेत. मात्र हीं विशेषणें एकाच नामाची आहेत. म्हणून या समासांना कर्मधारयच म्हणतात. परंतु शीतोष्णे (जले) व अस्तोदितौ (चन्द्रसूर्यौ) यांतील विशेषणें निरनिराळ्या दोन नामांचीं आहेत म्हणून हे द्वन्द्व होत.

४ स्नातानुलिप्ताय बटवे दक्षिणां प्रयच्छति धनिकः।
गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेन्द्रनाथस्य श्रियं रघुरपजहार।
पीतोद्गीर्णमौषधमनुपयुक्तं भवति।
सुप्तप्रतिबोधितं नृपं द्रष्टुमिच्छति चारः।

स्नातानुलिप्तः—आदौ स्नातः पश्चात् अनुलिप्तः। गृहीतप्रतिमुक्तः—आदौ गृहीतः पश्चात् प्रतिमुक्तः। पीतोद्गीर्णम्—आदौ पीतम् पश्चात् उद्गीर्णम्। सुप्तप्रतिबोधितः—आदौ सुप्तः पश्चात् प्रतिबोधितः।

वरील समासांमध्यें दोन दोन कर्मणि भूत. धातु. वि. आहेत व त्यांतील पहिलें पूर्वी घडलेली क्रिया दर्शवितें व दुसरें नंतर घडलेली क्रिया दर्शवितें. अशा समासांनाहि **कर्मधारय** म्हणतात.

५ प्राज्ञः पृथग्जनवच्छोचितुं नार्हति ।
मिथ्यापवादेन नरस्य मनः कलुषितं भवति ।
कण्वस्यान्तरात्मा शकुन्तलाविवाहेन निश्चिन्तो जातः ।

वरील वाक्यांतील अधोरेखित समासांतील प्रथमपदें अव्ययें असून त्यांचा विशेषणांप्रमाणें उपयोग केलेला आहे. अशा समासांनाहि **कर्मधारय** समास असें म्हणतात. अशा तऱ्हेचे दुसरे समासः–बहिरिन्द्रियम्, वृथाश्रमः ।

टीप —समीपस्थित.–उपरिचिह्न. या समासांचें प्रथम पद अव्ययच आहे; परंतु त्याचा अधिकरणार्थी उपयोग असल्यामुळे व विशेषणासारखा नसल्यामुळें त्यास तत्पुरुष असें म्हणतात.

६ (अ) स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम् ।
हिताच्च यः संगृणुते स किंप्रभुः ।
कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ।
कदन्नं भक्षयित्वा नर आमयावी भवति ।
(आ) कुसुमानां सुगन्धमाघ्राय मन उल्लसति ।
सुकृतेनैव नरो जगति सुखं लभते ।
(इ) दुष्कर्मणा नरस्य कीर्तिर्मलिनीभवति ।
दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।

वरील 'अ' मधील अधोरेखित समासांत 'कुत्सित' या अर्थी 'कु–का–कद्–किम्' असें नामांच्या पूर्वी आगम जोडलेले आहेत; 'आ' मध्यें 'शोभन–चांगला'-या अर्थी 'सु' जोडलेला आहे व 'इ' मध्यें 'दुष्ट' या अर्थी 'दुस्' जोडलेला आहे. हे समासहि कर्मधारयच होत.

७ त्रिभुवने शूरस्य कीर्तिः प्रसरति। त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम्
त्रिलोक्यां कर्ण इव दाता विरलः । त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी

पञ्चपात्रे पञ्च वस्तूनि स्थाप्यन्ते। पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम्
सप्तपद्या अनन्तरं विवाहः पूर्णो भवति। सप्तानां पदानां स० सप्तपदी
पञ्चवट्यां रामो न्यवसत्। पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी

वरील समासांचा अर्थ समुदायवाचक आहे हें विग्रहावरून ध्यानांत येईल. या समासांचें प्रथमपद संख्यावाचक शब्द आहे व समासाचें रूप नपुं. एकवचनी रूपाप्रमाणें किंवा 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाणे केलेलें आहे. अशा समासांना 'द्विगु' म्हणतात, हाहि एक कर्मधारयाचा प्रकार आहे.

टीपः—शतवर्षम् हा द्विगु आणि वर्षशतम्–षष्ठी तत्पुरुष. त्रिगुणम्–द्विगु आणि गुण-त्रयम्-ष. त. परंतु एकवीरः आणि वीरैक हे कर्मधारय.

८ कथान्तरं कथयति गुरुः शिष्यैर्निर्बन्धपृष्टः। (अन्या कथा-कथान्तरम्)
ग्रामान्तरादागतो दूतः। (अन्यः ग्रामः–ग्रामान्तरम्)
जन्मान्तरे कृतं कर्म दैवमिति ज्ञायते। (अन्यद् जन्म–जन्मान्तरम्)

वरील समासांतील अन्त्यपद 'अन्तर' हा शब्द 'अन्य' या अर्थी आलेला आहे. कर्मधारयाच्या पद्धतीप्रमाणें तो प्रथमपद म्हणून उपयोगांत आणणें जरूर होतें; परंतु अशा अर्थाच्या समासांत तो शेवटीं येतो व प्रथम पदाचें कोणतेंहि लिंग असलें तरी समासाचें रूप नपुंसकलिंगी अकारान्त नामांप्रमाणे होतें. 'अन्य' हा विग्रहांतील शब्द समासांत बदलत असल्यामुळें याला 'नित्य' समास असेंहि म्हणतात.

टीप.—(१) मयूर. च असौ व्यंसकः च मयूरव्यंसकः। उदक् च अवाक् च उच्चावचम्। नास्ति किञ्चन यस्य स. अकिञ्चनः। नास्ति कुतः भयं यस्यः सः अकुतोभयः। अन्यः राजा राजान्तरम्। चित् एव चिन्मात्रम्। अहम् अहम् इति यस्यां क्रियायाम् अभिधीयते सा अहमहमिका। यांना अनियमित तत्पु. किंवा मयूरव्यंसकादि म्हणतात.

(२) शाकप्रिय पार्थिव—शाकपार्थिवः। देवपूजकः ब्राह्मण—देवब्राह्मणः। छायाप्रधानः तरुः—छायातरु. यांना मध्यमपदलोपी समास म्हणतात. हे कर्मधारयच आहेत.

(३) युधिष्ठिर., जनुषान्धः, आत्मनातृतीयः, परस्मैपदम्, देवानांप्रियः (मूर्ख), पश्यतोहर. (सोनार), वाचस्पति. या समासांतील प्रथम पदाचा विभक्ति प्रत्यय समासांतहि कायम राहिला आहे. अशा तत्पुरुष समासांना अलुक् म्हणतात.

नवीन शब्द

अगारम् (न.)–घर
अनुलिप्त (क. भू. धा. वि.)–उटी लावलेला
उद्गीर्ण (क. भू. धा. वि.)–बाहेर टाकलेलें, ओतलेलें
ऋषभः (पुं.)–बैल
कृतक (वि.)–मानलेला, दत्तक
नागः (पुं.)–हत्ती
पताका (स्त्री.)–निशाण
स्तबकः (पुं.)–फुलांचा झुबका
पिङ्गलः (वि.)–पिंगट
पुङ्गवः (पुं.)–बैल
पृथग्जनः (पुं.)–सामान्य मनुष्य
शार्दूलः (पुं.)–वाघ

प्रश्न

१ पुढील समासांचा विग्रह करा व नांवें सांगा :—

घनश्यामः, बाहुदण्डः, भक्तिनौका, दुग्धधवलः, कर्णोदारः, प्रसन्नप्रशान्तः, दत्तप्रतिगृहीतम्, बद्धमुक्तः, चतुःसूत्री, दुर्वचनम्, कथान्तराणि.

२ पुढील शब्दसमुच्चयांबद्दल संस्कृत समास योजाः—

हरिणासारखा चपळ, काळे व पिंगट (डोळे), आशारूपी नदी, मेघाप्रमाणें क्षणिक, कठोर शब्द, जाऊन परत आलेली, शोकरूपी समुद्र, वीजरूपी निशाणें, माजलेले हत्ती, आवडता मित्र.

३ पुढील श्लोकांतील जाड अक्षरांतील समासांचे विग्रह करून नांवें सांगाः—

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा **सभासदः** कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥
आरुह्य **कविताशाखां** वन्दे **वाल्मीकिकोकिलम्** ।
तत्रागारं **धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्** ।
दूराल्लक्ष्यं **सुरपतिधनुश्चारुणा** तोरणेन ॥
यस्योपान्ते **कृतकतनयः** कान्तया वर्धितो मे ।
हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥

पाठ १२

बहुव्रीहि

गम्भीरनादः (मेघः), घोरदर्शनः (निशाचरः) व धवलप्रकाशः (चन्द्रः) ही उदाहरणें षष्ठी बहुव्रीहि समासाचीं आहेत हें सविस्तर रीतीनें दुसऱ्या पुस्तकांत दाखविलेलें आहे.

१ प्राप्तोदके क्षेत्रे विपुलं सस्यं रोहति । (प्राप्तम् उदकं यद् तद्)
कृतप्रतिज्ञोऽर्जुनो जयद्रथमहन् । (कृता प्रतिज्ञा येन सः)
दत्तपारितोषिको बालः सर्वैरभिनन्दितः । (दत्तं पारितोषिकं यस्मै सः)
निर्गतारिर्देशः समृद्धो भवति । (निर्गतः अरिः यस्मात् सः)
*महात्मा गौतमो बौद्धधर्मं प्रसारयत् ।(महान् आत्मा यस्य सः)
निहितविश्वासः सुहृत्सहायो भवति । (निहितः विश्वासः यस्मिन् सः)

वरील बहुव्रीहि समासांच्या विग्रहावरून ते द्वितीया ते सप्तमी बहुव्रीहि आहेत हें लक्षांत येईल. हीं नांवें विग्रहांतील ' यद् ' या सर्वनामाच्या रूपांवरून दिलेलीं आहेत. बहुव्रीहि समास हे विशेषणात्मक असल्यामुळें ज्या नामांचीं तें विशेषणें असतील त्यांच्याप्रमाणे त्यांचें रूप लिंग, विभक्ति व वचन यांमध्यें होतें. म्हणून ' कृतप्रतिज्ञः ' या समासांतील द्वितीय पद ' प्रतिज्ञा ' याचें अकारान्त रूप केलें आहे; कारण तो समास ' अर्जुन ' या पुल्लिंगी नामाचें विशेषण आहे.

वरील समासांतील पदें विग्रहामध्यें प्रथमा विभक्तीमध्यें येतात; म्हणून यांना समानाधिकरण बहुव्रीहि असेंहि म्हणण्यांत येतें.

२ भालचन्द्रं शशिमौलिं वा शङ्करं वयं पूजयामः ।
(भाले चन्द्रः यस्य सः) (शशी मौलौ यस्य सः)
चक्रपाणिर्विष्णुरस्मान्पातु (चक्रं पाणौ यस्य सः)

---

*टीपः—' महत् ' या शब्दाचें कर्मधारय व बहुव्रीहि समासांत 'महा' असें रूपान्तर होतें.

वरील समास षष्ठी बहु. आहेत हें विग्रहांवरून ध्यानांत येईल, परंतु यांतील पदें विग्रहामध्यें निरनिराळ्या विभक्तींत आहेत; म्हणून यांस **व्यधिकरण** बहुव्रीहि असेंहि म्हणण्यांत येतें.

३ भीष्मप्रतिज्ञो नरो न कदापि वचनभङ्गं करोति। (भीष्मस्य इव प्रतिज्ञा यस्य सः)

कमललोचनो बालो मातरमानन्दयति। (कमले इव लोचने यस्य सः)

हरिणलोचनोर्वशी पुरूरवसा रक्षिता। (हरिणस्य इव लोचने यस्याः सा)

वरील समासहि बहु. आहेत हें अर्थावरून व विग्रहांवरून ध्यानांत येईल. परंतु त्यांतील प्रथम पद उपमानवाचक आहे. यांना **उपमा बहु.** म्हणतां येईल.

टीपः—कमलाननः (कमलम् इव आननं यस्य सः—बहु.) व मुखकमलम् (मुखम् कमलम् इव किंवा मुखम् एव कमलम्—कर्म.) यांतील फरक लक्षांत ठेवावा.

४ परमेश्वरोऽनादिरनन्तश्च। (न विद्यते आदिः यस्य) (न विद्यते अन्तः यस्य)

अज्ञानोऽनुद्योगश्च नरो जनैस्तिरस्क्रियते। (न विद्यते ज्ञानं यस्य) (न विद्यते उद्योगः यस्य)

वरील वाक्यांत **नञ् बहुव्रीहि** समास योजलेले आहेत, हें अर्थावरून व विग्रहावरून ध्यानांत येईल. शब्दापूर्वी 'अ' किंवा 'अन्' जोडण्यासंबंधीं नियम नञ् तत्पुरुषाप्रमाणेंच आहेत.

५ सहपुत्रः—सपुत्रो नरः। (पुत्रेण सहितः सपुत्रः—सहपुत्रः)

सकामो भक्तः। (कामेन सह सकामः)। सदारः पुरुषः (दारैः सह सदारः)

सानन्दश्छात्रः। (आनन्देन सह सानन्दः)

वरील समासांस **सहबहुव्रीहि** समास म्हणतात. मुख्य नामवाचक द्वितीय पदापूर्वी 'सह' या अर्थी बहुधा 'स' व क्वचित् 'सह' जोडून समास तयार करतात. इतर बहु. समासांच्या विग्रहांप्रमाणें यांच्या विग्रहांत 'यद्' या सर्वनामाचें रूप येत नाहीं.

टीपः—'सहबहुव्रीहि' समासाचा उपयोग अव्ययाप्रमाणेंहि केला जातो. जसें—सादरं प्रणमति बालो गुरुम्। (आदरेण सह यथा स्यात् तथा)

६ व्यसुः-परासुः-विगतासुर्नरः। (विगताः परागताः वा असवः यस्य सः)
उदायुधाः उद्धृतायुधाः वीराः। (उद्धृतानि आयुधानि यैः ते)
निराशः-निर्गताशो मनुजः। (निर्गता आशा यस्य—यस्मात् सः)

वरील समासहि बहुव्रीहिच आहेत हें विग्रहावरून ध्यानांत येईल.

यांतील प्रथमपद उपसर्गसहित धातूचें कर्मणि भू. धातु. विशेषण असतें व समास करतांना उपसर्गसहित कर्मणि भू. धा. विशेषणाऐवजीं विकल्पानें नुसता उपसर्गच प्रथम पद म्हणून द्वितीय पदापूर्वी जोडतात. यांना **प्रादि बहुव्रीहि** म्हणतात.

टीपः—(१) अधनः (अविद्यमानं धनं यस्य सः नञ् बहु.) व निर्धनः (निर्गतं धनं यस्मात् सः—प्रादि बहु.) यातील फरक लक्षात ठेवावा.

(२) प्रादि समासांतील उपसर्गाबद्दल उपसर्गसहित कर्माणि भू. धा. विशेषणहि योजून समास करतां येतो.

७ (अ) उपपञ्चाशा नरा मया दृष्टाः सभास्थाने।
(पञ्चाशतः समीपे ये सन्ति ते)

अदूर-आसन्नविंशाः पाठशालाः सन्ति नगरे।
(विंशतेः आसन्नाः अदूराः वा)

अधिकसप्ततानि दिनानि पान्थो देशान्तरं गतः।
(सप्ततेः अधिकानि)

(आ) त्रिचतुराणि फलानि भक्षितानि बालेन।
(त्रीणि चत्वारि वा)

पञ्चषा नरा मया मार्गं पृष्टाः। (पञ्च वा षड् वा)
द्वित्राण्यहान्यर्हसि मुनिमुपासितुम्। (द्वे वा त्रीणि वा)

(इ) त्रिदशानां वासराणां मासो भवति। (त्रिः आवृत्ताः दश)
द्विविंशा बालाः पारितोषिकाण्यलभन्त।
(द्विः आवृत्ता विंशतिः)

वरील वाक्यांत **संख्यावाचक बहुव्रीहि** समास योजलेले आहेत.

'अ' मध्यें 'जवळ जवळ' या अर्थी 'उप, आसन्न व अदूर' आणि 'ज्यास्त' या अर्थी 'अधिक' असे शब्द संख्यावाचकांपूर्वी जोडलेले आहेत व सर्व समासांना अकारान्त बनविलेले आहेत व नंतर ज्या नामांशी त्यांचा संबंध असेल त्याप्रमाणें ते 'देव, वन व माला' याप्रमाणें चालविलेले आहेत. 'द्वि चा द्व', 'त्रि चा त्र,' 'चतुर् चा चतुर,' 'पञ्चन्, सप्तन् ते नवदशन्' यांबद्दल 'न्' चा लोप करून 'पञ्च, सप्त ते नवदश,' 'षष् चा ष', 'विंशति चा विंश,' 'त्रिंशत् ते नवपञ्चाशत्' पर्यंत 'त्' चा लोप करून 'त्रिंश ते नवपञ्चाश,' 'षष्टि चा षष्ट,' 'सप्तति ते नवनति' यांचा 'सप्तत ते नवनवत' असा फरक संख्यावाचक शब्दामध्यें होतो.

'आ' मध्यें तीन—चार, चार—पांच अशा अर्थाचे बहुव्रीहि समास योजलेले आहेत व त्यांच्या अन्त्य संख्यावाचकांमध्यें 'अ' मध्यें सांगितल्याप्रमाणेंच फरक झाले आहेत.

'इ' मध्यें 'दोनदां वीस, तीनदां दहा' अशा अर्थाचे बहुव्रीहि समास योजलेले आहेत व त्यांच्या अन्त्यपदामध्यें वरीलप्रमाणेंच फरक झालेला आहे.

८ भारतवर्षस्य दक्षिणपूर्वायां-पूर्वस्यां वा दिशि वङ्गोपसागरो वर्तते । पश्चिमोत्तरायाः-पश्चिमोत्तरस्याः दिशोऽधिपतिर्वायुर्भवति ।

पूर्व, उत्तर, पश्चिम व दक्षिण या दिशांमधील दिशा दर्शविण्याकरितां वरील-प्रमाणें जवळजवळच्या दोन दिशा जोडून समास करतात व तो शब्द विकल्पानें सर्वनामासारखा चालतो.

दक्षिणस्याः पूर्वस्याः च दिशोः अन्तरालम् दिक् दक्षिणपूर्वा ।
पश्चिमस्याः उत्तरस्याः च दिशोः „ „ पश्चिमोत्तरा ।

९ १ सुप्रजा नरः सुखं विन्दति । (शोभना प्रजा यस्य सः सुप्रजाः)

२ अल्पमेधसो नरस्य क्रिया विनश्यन्ति ।
(अल्पा मेधा यस्य सः अल्पमेधाः)

३ कमलाक्षो विष्णुरस्मान्रक्षतु । (कमले इव अक्षिणी यस्य सः)

४ हरिणाक्षीं शकुन्तलां दृष्ट्वा दुष्यन्तस्य चित्तमाकृष्टम् ।

(हरिणस्य इव अक्षिणी यस्याः सा)

५ पुष्पगन्धि तैलं रोचते जनेभ्यः ।

(पुष्पस्य इव गन्धः यस्य तद् पुष्पगन्धि)

६ सुगन्धीनि पुष्पाणि वाञ्छति भक्तः ।

(शोभनः गन्धः येषां तानि सुगन्धीनि)

वरील १-२ मध्यें बहुव्रीहि समासांच्या शेवटीं प्रजा व मेधा असे शब्द आहेत व त्यांचीं रूपें प्रजस् व मेधस् अशीं झाली आहेत. हा फरक प्रजा व मेधा यांपूर्वी सु, दुस्-दुर्, व नकारार्थी अ आले असतांना होतो.

३-४ वाक्यांमध्यें अन्त्य पद अक्षि असून त्याचें ' अक्ष (स्त्री. क्षी) ' असें रूप झालें आहे.

५-६ वाक्यांमध्यें अन्त्य पद गन्ध असून त्याचें ' गन्धि ' असें रूप झालें आहे. हा फरक समासाचें प्रथम पद उद्, सु, सुरभि किंवा उपमानवाचक शब्द असेल तरच होतो.

३० १ रमाजानिं स्मरन्भक्तो लभते मोक्षसम्पदम् ।

(रमा जाया यस्य सः रमाजानिः)

२ अनन्यजाने रामस्य यज्ञे जाया हिरण्मयी ।

(अनन्या जाया यस्य सः अनन्यजानिः)

३ प्रतिज्ञासागरस्तीर्णो यदा गाण्डीवधन्वना ।

(गाण्डीवं धनुः यस्य सः गाण्डीवधन्वा)

पाण्डवा धृतधन्वानो लेभिरे परमां मुदम् ।

(धृतं धनुः येन सः धृतधन्वा ते धृतधन्वानः)

४ सायं रम्यपथे देशे सञ्चारः सर्वदा प्रियः ।

(रम्याः पन्थानः यस्मिन् सः रम्यपथः)

५ वनं घोरपथं सीता रामेण सह प्रस्थिता ।

(घोराः पन्थानः यस्मिन् तद् घोरपथम्)

१–२ मध्यें बहु. समासाच्या 'जाया' या अन्त्यपदाबद्दल 'जानि' असा शब्द आला आहे, ३ मध्यें 'धनुस्' या अन्त्यपदाबद्दल 'धन्वन्' असें रूप झालें आहे, ४–५ मध्यें 'पथिन्' या अन्त्यपदाबद्दल 'पथ' असा फरक झाला आहे.

११ आशीर्भिरनुजग्राह सवधूकं नृपं मुनिः। (वध्वा सह सवधूकः)
नरः सम्प्राप्तलक्ष्मीकः सर्वैरादृियते खलु। (सम्प्राप्ता लक्ष्मीः येन सः)
अयोध्या नगरी रम्या शोभते बहुदातृका। (बहवः दातारः यस्यां सा)
करुणार्हा सदा नारी या भवेद्गतभर्तृका। (गतः भर्ता यस्याः सा)

वरील वाक्यांतील बहुव्रीहि समासांना क (स्त्री.—का) असा प्रत्यय लावलेला आहे. कारण त्यांतील अन्त्य पदें दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगी नामें अथवा ऋकारान्त शब्द आहेत.

– नियमः—बहुव्रीहि समासाचें अन्त्य पद दीर्घ ईकारान्त किंवा ऊकारान्त असून तें चालवतांना त्यांचा य् किंवा व् होत असेल तर आणि अन्त्य पद ऋकारान्त शब्द असेल तर अशा बहुव्रीहि समासांना 'क' लावावा.

टीपः—(१) सुधीः, प्राप्तश्रीः, लब्धभूः यांना 'क' लावण्याची जरूरी नाहीं; कारण त्यांतील अन्त्य ई किंवा ऊ यांचा इय् व उव् होतो. परंतु बहुस्त्रीका· राजानः ! स्त्री हा अपवाद आहे.

(२) शून्यमनाः–शून्यमनस्कः परंतु रमाजानिः, कमलाक्षः ।

ज्या बहुव्रीहि समासातील अन्त्य पदामध्यें बदल होतो अशा समासांना 'क' लावूं नये. इतर ठिकाणी विकल्पानें लावावा.

१२ बहुभार्यः–बहुभार्याकः–बहुभार्यकः नृपः ।
तीक्ष्णदंष्ट्रः–तीक्ष्णदंष्ट्राकः–तीक्ष्णदंष्ट्रकः सिंहः ।
पुष्पितलतः–पुष्पितलताकः–पुष्पितलतकः प्रदेशः ।

वरील बहुव्रीहि समासांतील अन्त्य पदें आकारान्त स्त्रीलिंगी नामें आहेत म्हणून त्यांची वरीलप्रमाणें अन्त्य 'आ' चा 'अ' करून एक, 'क' लावून दुसरें व 'क' पूर्वी आ चा अ करून तिसरें अशी तीन रूपें होतात.

कौसल्या कैकेय्याः सपत्नी ।

लवस्य कुशः सोदरः–सहोदरः–सोदर्यः ।

सधर्मणोः नरयोः सख्यं भवति । सवर्णयोः विवाहः युक्तः ।

वरील वाक्यांतील अधोरेखित बहु. समासांत प्रथम पद ' स ' हें ' समान ' या अर्थी आलेलें असून त्यांचा विग्रह पुढीलप्रमाणें होतो.

समानः पतिः यस्याः सा सपत्नी । समानम् उदरं यस्य सः सोदरः–सहोदरः ।

*समानः धर्मः यस्य सः सधर्मा । समानः वर्णः यस्य सः सवर्णः ।

याच अर्थी ' स ' चा पुढील शब्दांशींहि समास होतो. गोत्र, वचन, वयस्, नामन् व बन्धु.

सपत्नी व सपत्नीकः (नरः) यांतील फरक ध्यानांत घ्यावा.

नवीन शब्द

उपकरणम् (न.)—साधन
परुष (वि.)—कठोर
प्रत्ययः (पुं.)—विश्वास
मेधा (स्त्री.)—बुद्धि
मौलिः (पुं.)—डोकें
यमित (यम्-प्र. क. भू. धा. वि.)—बांधलेला, खेचलेला
लवणः (पुं.)—राक्षसाचें नांव
विधुः (पुं.)—चंद्र

प्रश्न

१ पुढील श्लोकांतील समासांचा विग्रह करून नांवें सांगाः—

१ कमललोचनाया विलासवत्याः लोचनाम्बुजे पुत्रजन्मना हर्षपूर्णे जाते ।

२ रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः ।
निरालम्बो मार्गश्चरणरहितः सारथिरपि ॥
रविर्यात्येवान्तं प्रतिदिनमपारस्य नभसः ।
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥

---

* धर्म शब्दाचें बहु. समासाचे शेवटी धर्मन् असें रूप होतें.

३ धर्मार्थे क्षीणवित्तस्य क्षीणत्वमपि शोभते ।
सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥

४ ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।
लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥

२ पुढील वाक्यांतील अधोरेखित शब्दांबद्दल सामासिक शब्द योजाः—

१ यस्य कीर्तिः धवला सः नृपः प्रजानां हिताय प्रवर्तते ।

२ यस्य ग्रीवा नीला तेन शङ्करेण यस्य आयुधं कुसुमं सः दग्धः ।

३ कोपेन सहितः पिता आत्मनः जातस्य अपराधं न अक्षाम्यत् ।

४ यस्य कोपः शीघ्रः सः दुर्वासाः कण्वस्य दुहितरं शकुन्तलाम् अशपत् ।

५ येन अपराधः कृतः तम् आत्मनः सेवकं दयया सहितः नरः परुषाणि वचनानि न वदति ।

६ युधिष्ठिरस्य वचनेन यस्य प्रत्ययः जातः सः द्रोणः येन खड्गः त्यक्तः तादृशः आसीत् ।

७ यस्य चत्वारि आननानि सः ब्रह्मा वाल्मीकेः समीपम् अगच्छत् ।

८ येन रावणस्य दश शिरांसि छिन्नानि सः रामः यस्याः अङ्गं कृशं मुखं विवर्णं च तां सीतां ददर्श ।

पाठ १३

(अ) कर्मणि विध्यर्थक धातु. विशेषणें

१ स्तोतव्यस्त्वं बधिर न वचो यः खलानां शृणोषि।
शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम्।
त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले।
श्रीपतेः पदयुगं स्मरणीयम् दुस्तरं भवजलं तरणीयम्॥
नेयं सज्जनसङ्गे चित्तम्। देयं दीनजनाय च वित्तम्॥

वरील वाक्यांमध्यें एखादी क्रिया करावी अथवा करणें योग्य आहे अशा अर्थानीं धातुसाधित विशेषणें योजलेलीं आहेत. यांना **कर्मणि विध्यर्थी धातुसाधित विशेषणें** म्हणतात.

स्तोतव्य, भोक्तव्य, त्याज्य, स्मरणीय, तरणीय, नेय व **देय** यांतील **तव्य**प्रत्ययान्त पहिलीं दोन परिचयाचीं आहेत व त्यांची माहिती पुस्तक १ पाठ १८ मध्यें आलेली आहे.

तरणीय—तॄ–तर् + अनीय। स्मरणीय—स्मृ–स्मर् + अनीय।

नेय—नी–ने + य। देय—दा – दे + य। त्याज्य—त्यज्–त्याज् + य।

'तव्य' शिवाय 'अनीय' आणि 'य' असे दोन प्रत्यय कर्मणि विध्यर्थी धातु. विशेषणाचे आहेत. यांचा उपयोग अकारान्त विशेषणांप्रमाणें होतो. म्हणून पुल्लिंगामध्यें 'देव' प्रमाणें, नपुंसकलिंगामध्यें 'वन' प्रमाणें व स्त्रीलिंगामध्यें 'आ' जोडून 'माला' प्रमाणें, चालवतात.

'अनीय' प्रत्ययान्त रूपें

२ दा – दानीय। गै–गा – गानीय। जि–जे – जयनीय। श्रु – श्रो – श्रवणीय।

कृ – कर् – करणीय । भू – भो – भवनीय । तॄ – तर् – तरणीय ।

वरील रूपांवरून असें दिसून येईल कीं पहिल्या ९ गणांच्या स्वरान्त धातूंच्या अन्त्य स्वराचा 'अनीय' पूर्वी गुण होतो व ए, ऐ व ओ हे अन्त्य स्वर असणारे धातु आकारान्त समजून रूपें केलीं पाहिजेत.

पच्–पचनीय। मुच्–मोच्–मोचनीय। दृश्–दर्श्–दर्शनीय।
निन्द्–निन्दनीय। परंतु गुह्–गूह्–गूहनीय। मृज्–मार्जनीय।

१ ते ९ गणांच्या व्यंजनान्त धातूंना 'अनीय' जोडून व उपान्त्य ह्रस्व स्वराचा जरूर तेथें गुण करून रूपें करतात. परंतु गुह् यांतील उ दीर्घ होतो व मृज् यांतील ऋ ची वृद्धि–आर् होते.

प्री – प्रीणनीय। चुर् – चोरणीय। तड् – ताडनीय। कृत् – कीर्तनीय।

धृ–धारणीय। स्पृह्–स्पृहणीय। व दा–दापय–दापनीय।
पा–पालय–पालनीय। कृ–कारय–कारणीय। रुह्–रोहय–रोपय–रोहणीय–रोपणीय।

१० वा गण व प्रयोजक रूपें यांतील 'अय' काढून 'अनीय' जोडतात, मात्र 'अय' पूर्वीचे धातूंत होणारे फरक कायम राहतात.

'य' प्रत्ययान्त रूपें

२ दा–देय। धा–धेय। गै–गेय। सो–सेय। त्रै–त्रेय। ज्ञा–ज्ञेय।
अन्त्य आ, ए, ऐ व ओ यांचा 'य' पूर्वी 'ए' होतो.

जि–जेय। क्षि–क्षेय। क्री–क्रेय। नी–नेय। प्री–प्रेय। भी–भेय।
श्रु-श्रव्य श्राव्य। लू–लव्य–लाव्य। भू–भव्य–भाव्य। द्रु–द्रव्य-द्राव्य। नु–नव्य-नाव्य। कृ–(कृत्य)कार्य। स्मृ–स्मार्य। हृ–हार्य। भृ–(भृत्य)–भार्य। पॄ–पार्य। वृ–वार्य-वृत्य। दॄ–दार्य।

सामान्यतः अन्त्य इ-ई चा 'य' पूर्वी गुण होतो. अन्त्य उ-ऊ चा गुण व वृद्धि दोन्ही होतात, अन्त्य ऋ-ॠ ची वृद्धि होते. मात्र कांहीं ह्रस्व ऋकारान्तांच्या 'ऋ' चा फरक न करतां 'त्य' जोडूनहि रूपें होतात.

भिद्-भेद्य । बुध्-बोध्य । कॢप्-कल्प्य । नृत्-नृत्य । दृश्-दृश्य । स्पृश्-स्पृश्य । जीव्-जीव्य ।

उपान्त्य इ, उ व ऌ चा गुण होतो, परंतु उपान्त्य ऋ तसाच राहातो व इतर दीर्घ स्वर तसेच राहतात.

वच्-वाच्य । ग्रह्-ग्राह्य । वद्-वाद्य । त्यज्-त्याज्य । पठ्-पाठ्य । यज्-याज्य । परंतु क्षम्-क्षम्य । गम्-गम्य । रभ्-रभ्य । लभ्-लभ्य । शप्-शप्य ।

उपान्त्य 'अ' ची वृद्धि होते, मात्र त्या धातूचें अन्त्याक्षर पवर्गाचें असूं नये. अपवादः—शक्-शक्य । जन्-जन्य । सह्-सह्य । गद्-गद्य । मद्-मद्य । चर्-चर्य । व वप्-वाप्य । लप्-लाप्य । चम्-चाम्य । सिच्-सेक्य । पच्-पाक्य । युज्-योग्य । भुज्-भोग्य, भोज्य । परंतु याच्-याच्य । गर्ज्-गर्ज्य ।

अनिट् धातूंच्या अन्त्य च् व ज् यांचा अनुक्रमें क् व ग् होतो. याला अपवाद—वच्, त्यज्, यज्. 'युज्'ला उपसर्ग जोडला तर व भुज् याच्या ज् चा ग् विकल्पानें होतो.

कांहीं अनियमित रूपें:—इ-इत्य । खन्-खेय । जुष्-जुष्य । गुप्-गुप्य । गुह्-गुह्य, गोह्य । भृ-भृत्य । शास्-शिष्य । स्तु-स्तुत्य । हन्-वध्य, घात्य । शंस्-शस्य, शंस्य ।

कर्मणि विध्यर्थक धातु. विशेषणांचा उपयोग

४ न वयं प्रायोऽनुग्राह्या देवतानाम्-देवताभिः ।
देवता भक्तैर्भक्तानां वा पूजनीयाः ।

वरील वाक्यांवरून असें दिसून येईल कीं सकर्मक धातूंच्या कर्मणि विध्यर्थी धातुसाधित विशेषणांचा विधेय म्हणून उपयोग केला असतां, मूळ कर्तृपदाचा उपयोग तृतीयेंत अथवा षष्ठींत करतात, व धातुसाधिताचा उपयोग साध्या विशेषणांप्रमाणें कर्मपदाच्या लिंग, विभक्ति व वचन यांप्रमाणें करतात.

त्वया ग्रामं गन्तव्यम् । पुत्रस्य विजयेन पित्रा मोदितव्यम् । अस्मिन् संसारे नृभिः सुखेन जीवितव्यम् । छात्रैरवहितैर्भवितव्यम्-भाव्यम् वा ।

अकर्मक धातूंच्या कर्मणि विध्यर्थी धातुसाधित विशेषणांचा विधेय म्हणून उपयोग केला तर मूळ कर्तृपदाचा उपयोग तृतीयेंत करतात व धातुसाधितांचा उपयोग नपुं. एकवचनामध्यें करतात.

अनेन नरेण परिचितेन भवितव्यम्।

युष्माभिरनलसैर्भाव्यमध्ययनकर्मणि।

वरील वाक्यांत भवितव्यम् व भाव्यम् यांचा उपयोग बहुतकरून निश्चितता किंवा शक्यता दर्शविण्याकरितां केलेला आहे, व विधेयपूरक शब्द तृतीयेंतच कर्तृपदाप्रमाणें योजलेले आहेत.

(आ) 'णमुल्' अव्ययें किंवा 'अम्' प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययें

* **स्मारं स्मारं भर्तुः सन्देशं कथयति दूतः।**
राजपुरुषैश्चोरो बन्दिग्राहं गृहीतः।
सर्पः पान्थेन दण्डघातं हतः।
मित्रं मां नामग्राहमाह्वयति।

वरील वाक्यांत 'अम्' प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययें योजलेलीं आहेत. त्यांचा अर्थ पूर्व. धा. सा. अव्ययांसारखाच होतो. त्याचप्रमाणें 'अम्' पूर्वी अन्त्य स्वराला वृद्धि व उपान्त्य 'अ' ला वृद्धि होते व इतर उपान्त्य ह्रस्व स्वराला गुण होतो, आणि आकारान्तापुढें प्रत्ययापूर्वी 'य्' येतो. हीं बहुधा समासान्तीं जोडलेलीं असतात किंवा दोनदोनदां योजलेली असतात. श्रावम् श्रावम्। पायम् पायम्। यांना 'णमुल्' म्हणतात.

पुढील रूपें नेहमीं येतातः—मूलघातं (हन्)। अग्रेभोजम्...। कन्यादर्शम्। ब्राह्मणवेदम्। चूर्णपेषं (पिनष्टि)। हस्तग्राहम् (ग्रह्)। जीवनाशं (नश्)। केशग्राहं (युध्)। भ्रूविक्षेपं (कथ्)। नामग्राहम् (आह्वे)। यांचा स्पष्टार्थ पुढीलप्रमाणें होईलः— मूलं हत्वा। अग्रे भुक्त्वा। यां यां कन्यां पश्यति ताम् ताम्। यं यं ब्राह्मणं वेत्ति तं तम्। चूर्णम् इव पिष्ट्वा। हस्तेन गृहीत्वा। यथा जीवः नश्यति तथा। केशेषु गृहीत्वा। भ्रुवं विक्षिप्य। नाम गृहीत्वा।

टीपः—संस्कृत वाङ्मयांत यांचा फार थोडा उपयोग केलेला आढळतो.

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंचीं कर्मणि विध्यर्थी धातु. विशेषणें योजाः—

१ कल्याणम् इच्छता नरेण षड् रिपवः (वि + जि)।
२ नरैः उच्चैः (स्था)।
३ ईश्वरस्य नाम (स्मृ)। ४ दुर्जनसंसर्गः सर्वदा (त्यज्)।
५ हिंस्राः पशवः (हन्)। ६ जनानां जनैः वा देवताः (पूज्)।
७ बालैः आज्ञाधारकैः (भू)। ८ सर्वैः आत्मा सङ्कटात् (रक्ष्)।
९ दोषाः मनुजैः (हा)। १० भिक्षुकैः धनिकाः (आ + श्रि)।

२ पुढील धातूंचीं सर्व प्रकारचीं कर्मणि विध्यर्थी धा. विशेषणें द्याः—

क्री, दा, गम्, श्रु, छिद्, विद्, तड्, उद् + स्था, तुप् (प्र.), भी.

३ पुढील शब्दसमुच्चयांतील पूर्व. धा. सा. अव्ययांबद्दल णमुल् रूपें योजाः—

हस्ते गृहीत्वा। पुनः पुनः स्मृत्वा। दण्डेन हत्वा। चूर्णवत् पिष्ट्वा।

४ कर्मणि विध्यर्थी धातु. विशेषणांचा उपयोग उदाहरणें देऊन स्पष्ट करा.

पाठ १४

प्रयोजक क्रियापदें ((पुढें चालू)

१ शत्रवः स्वर्गम् अगच्छन्—नृपः शत्रून्स्वर्गम् अगमयत्।
धेनुः जलं पिबति—गोपः धेनुं जलं पाययति।
बालः मोदकम् अश्नाति—माता बालकं मोदकम् आशयति।
शिष्यः धर्मं वेत्ति—गुरुः शिष्यं धर्मं वेदयति।
बालः श्लोकं गायति—पिता बालं श्लोकं गापयति।

वरील वाक्यांतील क्रियापदें गत्यर्थक, खाणें पिणें या अर्थाचीं, ज्ञानार्थक व शब्दकर्मक (ज्या क्रियेमध्यें शब्दांची आवश्यकता असते) अशीं आहेत. त्यांचीं प्रयोजक रूपें बनवितांना मूळ वाक्यांतील कर्तृपदाची द्वितीया योजलेली आहे-इतर सकर्मकांप्रमाणें तृतीया नव्हे.

परन्तु

वालः ओदनं भक्षयति—माता बालेन ओदनं भक्षयति।

वालः अन्नम् अत्ति खादति वा-माता बालेन अन्नम् आदयति खादयति वा।

अद्, खाद् व भक्ष् (हिंसार्थं नसेल तेव्हां) या भक्षणार्थी धातूंच्या प्रयोजकामध्यें मूळ कर्तृपद तृतीयेंत योजतात.

२ भृत्यः भारं नयति वहति वा-स्वामी भृत्येन भारं नाययति वाहयति वा।

नी व वह् (हाकवणारा या अर्थाचा प्रयोजक वाक्यांत कर्ता नसेल तर) यांचा प्रयोजकांत उपयोग करतांना मूळ वाक्यांतील कर्तृपदाची विभक्ति तृतीयाच असते.

३ मयः सभां करोति-युधिष्ठिरः मयेन मयं वा सभां कारयति।

भृत्यः भारं हरति-स्वामी भृत्येन भृत्यं वा भारं हारयति।

हृ व कृ यांच्या प्रयोजकांचा उपयोग करतांना मूळ वाक्यांतील कर्तृपदाची द्वितीया किंवा तृतीया योजतात.

४ सीता वनं पश्यति-रामः सीतां-सीतायै वा वनं दर्शयति।

'दृश्' या ज्ञानार्थी क्रियापदाच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना मूळ वाक्यांतील कर्तृपदाची द्वितीया किंवा चतुर्थी योजतात.

५ भिक्षुकः धनं गृह्णाति-धनिकः भिक्षुकेण भिक्षुकं वा धनं ग्राहयति।

रामः भार्यां त्यजति-रजकः रामेण रामं वा भार्यां त्याजयति।

ग्रह्, त्यज् व त्याचप्रमाणें मुच् व लभ् या क्रियापदांच्या प्रयोजकांचा उपयोग करतांना मूळ वाक्यांतील कर्तृपदांची द्वितीया किंवा तृतीया विभक्ति योजण्याचा प्रघात आहे.

टीपः—वरील विषयासंबंधी विस्तृत माहिती स.-वाक्यरचना पाठ ४१ मध्यें पहावी.

प्रयोजक वाक्यांचा कर्मणि प्रयोग

कर्तरि — कर्मणि

६ वातः समुद्रं क्षोभयति—वातेन समुद्रः क्षोभ्यते।

पुत्रः पितरं तोषयति—पुत्रेण पिता तोष्यते।

कर्तरि — कर्मणि

स्वामी सूदेन अन्नं पाचयति—स्वामिना सूदेन अन्नं पाच्यते।

माता बालेन अध्ययनम् आरम्भयति—मात्रा बालेन अध्ययनम् आरम्भ्यते।

प्रयोजक वाक्यांचा प्रयोग बदलतांना कर्तरि प्रयोगांत जो शब्द द्वितीयेंत असेल त्याचा कर्मणि प्रयोगांत प्रथमेंत उपयोग करतात व त्या नवीन प्रथमान्त पदाला जुळेल असें क्रियापदाचें कर्मणि रूप बनवितात.

क्षोभ्यते–तोष्यते–पाच्यते–आरम्भ्यते।

हीं प्रयोजक कर्मणि रूपें प्रयोजकाच्या 'अय' चा लोप करून व कर्मणि 'य' आणि आत्मनेपदी प्रत्यय जोडून केलेलीं आहेत.

नृपः शत्रून् स्वर्गं गमयति–नृपेण शत्रवः स्वर्गं गम्यन्ते।

माता बालम् अन्नम् आशयति–मात्रा बालः अन्नम् आश्यते किंवा

मात्रा बालम् अन्नम् आश्यते!

गुरुः शिष्यान् धर्मम् अध्यापयति–गुरुणा शिष्याः धर्मम् अध्याप्यन्ते किंवा गुरुणा शिष्यान्धर्मः अध्याप्यते।

पिता बालं श्लोकं गापयति–पित्रा बालः श्लोकं गाप्यते किंवा

पित्रा बालं श्लोकः गाप्यते।

गत्यर्थक धातूंच्या प्रयोजकाचा कर्मणि प्रयोग करतांना मूळ वाक्यांतील कर्तृपद (जें कर्तरि प्रयोजक वाक्यांत द्वितीयेंत असतें) प्रथमेंत योजतात; त्याचप्रमाणें बुद्ध्यर्थक, भक्ष्यार्थक व शब्दकर्मक धातूंच्या प्रयोजकांचा कर्मणि प्रयोग करतांना दोन्ही द्वितीयान्त शब्दांपैकीं कोणताहि एक प्रथमेंत योजतात.

भिक्षुकः धनिकं धनं याचते।

दैवं भिक्षुकेण धनिकं धनं याचयति।

दैवेन भिक्षुकेण धनिकः धनं याच्यते।

गुरुः शिष्यं प्रश्नं पृच्छति।

स्वामी गुरुणा शिष्यं प्रश्नं प्रच्छयति।

स्वामिना गुरुणा शिष्यः प्रश्नं प्रच्छ्यते।

वरील उदाहरणांवरून असें दिसून येईल कीं द्विकर्मक धातूंच्या कर्तरि प्रयोजकांचा कर्मणि प्रयोग करतांना नेहमींच्या नियमांप्रमाणें नी, कृष्, हृ व वह् यांशिवाय इतर द्विकर्मक धातूंच्या मूळच्या दोन कर्मपदांपैकीं गौण कर्मपदाचाच प्रथमेंत उपयोग करतात.

प्रयोजक धातुसाधित रूपें

७ १ रथं वाहयतः अश्वान्सारथिः प्रचोदयामास ।
पुरा गुरुणा अध्याप्यमानाः छात्राः गुरुगृहे एव अवसन् ।
ध्रुवाय आत्मानं दर्शयमानः विष्णुः तस्य समीपे स्थितः ।
२ दिलीपेन धेनुः सन्तोषिता किंवा दिलीपः धेनुं सन्तोषितवान् ।
सगरपुत्रैः कोपितः कपिलः तान्भस्मसात् अकरोत् ।
३ सैनिकान्समराङ्गणं प्रस्थाप्य सेनापतिः निवृत्तः ।
लवकुशौ आत्मनः गानकौशलं दर्शयित्वा रामस्य पुरतः स्थितौ ।
केचिन्मुनयः शिरांसि अवनमय्य तपः आचरन्ति ।
४ राजसभायाः अपराधिनं निःसारयितुं द्वारपालाः प्रवृत्ताः ।
मालाकारः उद्याने पुष्पवृक्षान् आरोपयितुम् इच्छति ।
५ प्रजाभिः नृपः सन्तोषयितव्यः एव ।
पुरोहितैः यजमानः याजयितव्यः ।

वरील वाक्यांत प्रयोजकांचीं निरनिराळीं धातुसाधित रूपें योजलेली आहेत.

१ वाहयतः—वाहयति–वाहयत् वर्त. धातु. वि. प. पदी
दर्शयमानः—दर्शयते–दर्शयमान ,, ,, ,, आ. पदी
अध्याप्यमानाः—अध्यापयति–अध्याप्यते–अध्याप्यमानाः– वर्त. धातु. विशेषण कर्मणि रूप.

२ सन्तोषिता—सन्तोषयति–सन्तोष्+इ+त–कर्मणि भूत. धा. वि.
कोपितः—कोपयति–कोप्+इ+त– ,, ,,

३ प्रस्थाप्य—प्रस्थापयति–प्रस्थाप्+य–पूर्व. धा. सा. अव्यय
दर्शयित्वा—दर्शयति–दर्शय्+इ+त्वा ,, ,,
अवनमय्य—अवनमयति–अवनमय्+य ,, ,,

४ निःसारयितुम् – निःसारयति–निःसारय्+इ+तुम्–हेत्वर्थक तुमन्त अव्यय
आरोपयितुम्—आरोपयति–आरोपय्+इ+तुम् " " "

५ सन्तोषयितव्यः—सन्तोषयति–सन्तोषय्+इ+तव्य–कर्मणि विध्यर्थी धा. वि.
याजयितव्यः—याजयति–याजय्+इ+तव्य " " " "

वरील पृथक्करणावरून हें दिसून येईल कीं १, २, ४ व ५ यांमध्यें दशम गणाच्या धातूंच्या रूपांप्रमाणें प्रयोजक धातु. रूपें झाली आहेत. ३ मध्यें 'त्वा' पूर्वी 'अय' मधील अन्त्य 'अ' चा लोप झाला आहे व उपसर्गसहित धातूंच्या प्रयोजकाच्या 'अ' चा लोप झाला आहे; कारण त्या 'अय' पूर्वी उपान्त्य ह्रस्व स्वर नाहीं ('अवनमय' यांतील अय (अन्त्य अ शिवाय) कायम राहिला आहे).

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांची प्रयोजक वाक्यें बनवाः—

१ मारुतिः द्रोणगिरिं स्कन्धेन आनयत् । २ बालाः गीताम् अधीयन्ताम् । ३ भगीरथः उग्रं तपः अकरोत् । ४ साधुः षड् रिपून् निगृह्णीयात् । ५ सीता ऋष्यमूकं ददर्श ।

२ पुढील वाक्यांचा प्रयोग बदला व त्यांची मूळ वाक्यें लिहाः—

१ हारीतः शुकं जलबिन्दून् अपाययत् । २ दूतः रामं जनापवादम् अश्रावयत् । ३ सेनापतिः वीरान् शत्रुम् अभ्यगमयत् । ४ आचार्यः शिष्यान् तत्त्वं वेदयामास । ५ युधिष्ठिरः मयेन सभां निर्मापयामास ।

३ पुढील रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग कराः—

व्यापादयितव्यः । उन्नमय्य । घातयितुम् । अध्याप्य । प्रस्थापित । दर्शितवान् । तोषयन्ती । उत्थापनीयः । आरोपितः । निःसारयितुम् ।

४ उद् + स्था, आ + रभ्, वि + जि याच्या प्रयोजकांची सर्व काळ व अर्थ यांची तृ. पु. ए. वचनी रूपें द्या व त्याचप्रमाणें सर्व धातुसाधित विशेषणें व अव्ययें लिहा.

पाठ १५

नामें व विशेषणें

१ कांश्चिद्विषयानुद्दिश्य प्राचां तथा च प्रतीचां जनानां भिन्नानि मतानि वर्तन्ते। तिर्यञ्चोऽपि शाश्वतिकं विरोधमपहाय तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति। प्राच्यां दिशि सूर्य उदयते प्रतीच्यां चास्तं गच्छति। भारतवर्षादुदीच्यां दिशि तिष्ठति हिमालयः।

वरील वाक्यांत प्राच्, प्रत्यच्, तिर्यच् व उदच् या दिशावाचक विशेषणांचीं रूपें योजलेली आहेत. त्यांचीं रूपें पुढें लिहिल्याप्रमाणें होतात.

प्राच् (पुं.)

प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः	प्र.	प्राचः	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः	पं.
प्राञ्चम्	„	प्राचः	द्वि.	„	प्राचोः	प्राचाम्	ष.
प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः	तृ.	प्राचि	„	प्राक्षु	स.
प्राचे	„	प्राग्भ्यः	च.	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः	स.

प्राच् (न.)

प्र. द्वि. सं.—प्राक्-ग् प्राची प्राञ्चि. इतर रूपें पुल्लिंगाप्रमाणें.

प्राच् (स्त्री.)

प्राची प्राच्यौ प्राच्यः प्र. प्राचीम् प्राच्यौ प्राचीः द्वि. नदीप्रमाणें.

(१) पुल्लिंगामध्यें प्रथमा, द्वि. (एकवचन व द्विवचन) व संबोधन या रूपांमध्यें अन्त्य ‘ च् ’ पूर्वी अनुनासिक येतें. (२) पुं. द्वि. बहुवचनाच्या ‘ अस् ’ या प्रत्ययापूर्वी जो फरक शब्दांत होतो तोच इतर स्वरारंभी प्रत्ययांपूर्वी होतो.

(३) संबोधनाचीं रूपें पुं. व न. यांमध्यें प्रथमेप्रमाणेंच होतात. (४) नपुंसकलिंगी रूपें 'जगत्' प्रमाणें प्र. द्वि. व सं. यांमध्यें होतात व इतर पुल्लिंगाप्रमाणें होतात. (५) स्त्रीलिंगामध्यें नपुं. द्विवचनी रूपें मूळ समजून नदीप्रमाणें चालवितात.

प्रत्यच्, सम्यच्, उदच्, अवाच् व **तिर्यच्** यांचीं रूपेंहि **प्राच्** प्रमाणें होतात. या शब्दांचीं कांहीं महत्त्वाची रूपें—

पुल्लिंगी-प्रथमा ए. व.	द्वि व.	द्वितीया ब. व.	तृतीया द्वि व.	सप्तमी ब. व.
प्रत्यच्—प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रतीचः	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यक्षु
सम्यच्—सम्यङ्	सम्यञ्चौ	समीचः	सम्यग्भ्याम्	सम्यक्षु
उदच्—उदङ्	उदञ्चौ	उदीचः	उदग्भ्याम्	उदक्षु
अवाच्—अवाङ्	अवाञ्चौ	अवाचः	अवाग्भ्याम्	अवाक्षु
तिर्यच्—तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिरश्चः	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यक्षु

नपुंसकलिंगी—प्रथमा–द्वितीया–संबोधन एकाच तऱ्हेचीं.

प्रत्यच्—प्रत्यक्-ग् प्रतीची प्रत्यञ्चि। सम्यच्—सम्यक्-ग् समीची सम्यञ्चि।
उदच्—उदक्-ग् उदीची उदञ्चि। अवाच्—अवाक्-ग् अवाची अवाञ्चि।
तिर्यच्—तिर्यक्-ग् तिरश्ची तिर्यञ्चि।

स्त्रीलिंगी—नपुंसकलिंगी प्र. द्विवचनी रूप मूळ शब्द समजून नदीप्रमाणें चालवावें.

२ उदाराणां नराणामग्रण्या कर्णेन समो न कोऽपि पृथिव्यां जातः।
कौरवाणां सेनान्यो द्रोणाचार्यस्य शीर्षं धृष्टद्युम्नेन छिन्नम्।
स्वार्थो यस्य परार्थ एव हि सतामेको नृणामग्रणीः।
भारतवर्षे यथा पुरुषास्तथा स्त्रियोपि सेनान्यो जाताः।

वरील वाक्यांत **सेनानी** व **अग्रणी** या शब्दांचीं रूपें योजलेलीं आहेत.

सेनानीः	सेनान्यौ	सेनान्यः	**प्र.**	सेनान्यः	सेनानीभ्याम्	सेनानीभ्यः	**पं.**
सेनान्यम्	सेनान्यौ	सेनान्यः	**द्वि.**	सेनान्यः	सेनान्योः	सेनान्याम्	**ष.**
सेनान्या	सेनानीभ्याम्	सेनानीभिः	**तृ.**	सेनान्याम्	सेनान्योः	सेनानीषु	**स.**
सेनान्ये	सेनानीभ्याम्	सेनानीभ्यः	**च.**	सेनानीः	सेनान्यौ	सेनान्यः	**सं.**

' सेनानी ' प्रमाणें ' अग्रणी ' शब्द चालवावा. षष्ठी ब. व. व सप्तमी ए. व. हीं सारखींच होतात.

टीप—हे शब्द बहुशः पुल्लिंगामध्येंच चालतात. स्त्रीलिंगी नामांचें विशेषण म्हणून योजले असतानाहि पुल्लिंगाप्रमाणेंच चालतात.

३ वर्षारम्भे वर्षाभ्व उच्चैरारटन्ति । पुनर्भूणां धर्मक्रियासु नाधिकार इति पुराणमतवादिनां मतम् । स्वयम्भुवा ब्रह्मणैषा सृष्टिर्विनिर्मिता । सुधिया नरेणोत्कर्षार्थं प्रयत्नः कार्यः ।

वरील वाक्यांत वर्षाभू, पुनर्भू, स्वयम्भू व सुधी या शब्दांचीं रूपें योजलेलीं आहेत.

वर्षाभूः—बेडूक–बेडकी (पु. स्त्री.)

वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः	प्र.	वर्षाभ्वः	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः	पं.
वर्षाभ्वम्	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः	द्वि.	वर्षाभ्वः	वर्षाभ्वोः	वर्षाभ्वाम्	ष.
वर्षाभ्वा	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभिः	तृ.	वर्षाभ्वि	वर्षाभ्वोः	वर्षाभूषु	स.
वर्षाभ्वे	वर्षाभूभ्याम्	वर्षाभूभ्यः	च.	वर्षाभूः	वर्षाभ्वौ	वर्षाभ्वः	सं.

' पुनर्भू ' याचा ' पुनश्च भवति ' असा अर्थ असेल तेव्हां ' वर्षाभू ' प्रमाणें चालवावा.

पुनर्भूः (स्त्री.)—पुनर्विवाहित स्त्री

पुनर्भूः	पुनर्भ्वौ	पुनर्भ्वः	प्र.	पुनर्भ्वाः	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभ्यः	पं.
पुनर्भ्वम्	पुनर्भ्वौ	पुनर्भ्वः	द्वि.	पुनर्भ्वाः	पुनर्भ्वोः	पुनर्भूणाम्	ष.
पुनर्भ्वा	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभिः	तृ.	पुनर्भ्वाम्	पुनर्भ्वोः	पुनर्भूषु	स.
पुनर्भ्वै	पुनर्भूभ्याम्	पुनर्भूभ्यः	च.	पुनर्भु	पुनर्भ्वौ	पुनर्भ्वः	सं.

' वीरसू–वीराला प्रसवणारी ' हा शब्द वरील ' पुनर्भू ' शब्दाप्रमाणें चालवावा.

स्वयम्भूः (पुं.)—ब्रह्मदेव   सुधीः (पुं.)–चांगल्या बुद्धीचा

स्वयम्भूः	स्वयम्भुवौ	स्वयम्भुवः	प्र. सं.	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
स्वयम्भुवम्	स्वयम्भुवौ	स्वयम्भुवः	द्वि०	सुधियम्	सुधियौ	सुधियः

स्वयम्भुवा	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभिः	तृ.	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
स्वयम्भुवे	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्यः	च.	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
स्वयम्भुवः	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्यः	पं.	सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
स्वयम्भुवः	स्वयम्भुवोः	स्वयम्भुवाम्	ष.	सुधियः	सुधियोः	सुधियाम्
स्वयम्भुवि	स्वयम्भुवोः	स्वयम्भूषु	स.	सुधियि	सुधियोः	सुधीषु

टीपः—स्वयम्भू व सुधी यांचीं स्त्रीलिंगी रूपें भू व श्री यांचे रूपांप्रमाणें करावीं. पुस्तक २, पाठ ४ पहा. नपुंसकलिंगाची रूपे अन्त्य स्वर ऱ्हस्व करून 'मधु व वारि' प्रमाणें करावीं. पुस्तक १—पाठ १३ व १४ पहा.

.४ इन्द्रेण वृत्रासुरो हत इति स वृत्रहा इत्युच्यते ।
यदा कोऽपि शतं क्रतूंस्तनोति तदा वृत्रघ्नो मनसि भयं जायते ।
अस्तङ्गते भगवति पूष्णि सर्वत्रान्धकारः प्रसरति ।
पूष्णे नम इत्युक्त्वा बालः सूर्यं नमति ।
पितॄणामर्यमा चास्मि इति श्रीकृष्णेन कथितम् ।

वरील वाक्यांत **वृत्रहन्** व **पूषन्** या पुल्लिंगी शब्दांचीं रूपें योजलेलीं आहेत.

वृत्रहन् (पुं.)—इन्द्र

वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहणः	प्र.	वृत्रघ्नः	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः	पं.
वृत्रहणम्	वृत्रहणौ	वृत्रघ्नः	द्वि.	वृत्रघ्नः	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नाम्	ष.
वृत्रघ्ना	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः	तृ.	वृत्रघ्नि-हणि	वृत्रघ्नोः	वृत्रहसु	स.
वृत्रघ्ने	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः	च.	वृत्रहन्	वृत्रहणौ	वृत्रहणः	सं.

'पूषन् (पुं.)—सूर्य' व 'अर्यमन् (पुं.)—सूर्य किंवा पितरांमधील श्रेष्ठ' हे शब्दहि वृत्रहन्प्रमाणेंच चालतात.

'पूषन्' याची प्र. व. द्वि.—पूषा पूषणौ पूषणः । पूषणम् पूषणौ पूष्णः ।

'अर्यमन्' याची प्र. व द्वि.—अर्यमा अर्यमणौ अर्यमणः । अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यम्णः । इतर रूपें वरीलप्रमाणें करावी.

नवीन शब्द

अग्रणीः (पुं.)–पुढारी
अवाच् (वि.)–दक्षिणेकडील
आ+रट् (१ प. प.)–ओरडणें
उदच् (वि.)–उत्तरेकडील
क्रतुः (पुं.)–यज्ञ
तिर्यच् (वि.)–तिरपा,
(पुं.)–क्षुद्र प्राणी

प्रत्यच् (वि.)–पश्चिमेकडील
प्राच् (वि.)–पूर्वेकडील
ललाटंतप (वि.)–डोक्यावर आलेला
शाश्वतिक (वि.)–चिरकालीन
सम्यच् (वि.)–बरोबर–योग्य असणारा
सेनानीः (पुं.)–सैन्याचा नायक
स्वयम्भू (वि.)–स्वतः उत्पन्न होणारा

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील शब्दांची योग्य तीं रूपें योजा :—

१ आश्चर्यं यत् (तिर्यच्) अपि मनुजानां साहाय्यं कुर्वन्ति ।
२ सिन्धुः (प्रत्यच्) सागरे बहुभिर्मुखैः पतति ।
३ भारतवर्षे बहुषु स्थानेषु (स्वयम्भू) शिवलिङ्गानि दृश्यन्ते ।
४ ललाटंतपे (पूषन्) दीर्घप्रवासखिन्नः पान्थो मूर्च्छामापद्यते ।
५ तपोधनानाम् (अग्रणी) जाबालेस्तनयेन शुको रक्षितः ।
६ कौरवाणां (सेनानी) कर्णं शल्यो निरुत्साहतां नीतवान् ।
७ (वर्षाभू) तडागानां वापीनां वा तीरेषु वसन्ति ।
८ भारतवर्षे सर्वासां (वर्षाभू) भागीरथी पवित्रतमा ।
९ (सुधी) सङ्गमो महोत्कर्षाय कल्पते ।
१० अधुना (पुनर्भू) ज्ञातिभिर्न तिरस्क्रियन्ते ।

२ पुढील रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यात उपयोग कराः—
तिरश्चाम्, उदीचः, वृत्रघ्ना, पूषणम्, स्वयम्भुवे, सुधीनाम्, वर्षाभ्वाम्, पुनर्भ्वाः, सेनान्याम्, अग्रण्यम्.

पाठ १६

(अ) इच्छार्थक रूपें

१ पिपासति जलं स्वच्छं तृषाक्रान्तो विहङ्गमः। (पातुम् इच्छति)
जिहीर्षसि परस्वं त्वं ततः पापमवाप्स्यसि। (हर्तुम् इच्छसि)
शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने। (श्रोतुम् इच्छ)
धर्मनिष्ठो नरः प्रायो जिजीविषेच्छतं समाः। (जीवितुम् इच्छेत्)
नर आत्महितं नित्यं बुबोधिषति सर्वदा। (बोधितुम् इच्छति)

वरील वाक्यांतील क्रियापदें हीं निरनिराळ्या धातूंचीं इच्छार्थक रूपें आहेत. हें कंसांत दिलेल्या अर्थावरून ध्यानांत येईल. त्यांच्या रूपांवरून पुढील गोष्टी ध्यानांत येतील:—

(१) धातूला अभ्यास झालेला आहे—प-पपा-पिपा; बुध्-बुबुध्. अभ्यासांत बहुतेक अ बद्दल इ येतें.

(२) प्रत्ययांपूर्वी धातूंना 'स' जोडलेला आहे. (नतर तेथें 'स' चा 'ष' होईल).

(३) अनिट् धातूंना 'स' पूर्वी 'इ' लावलेला नाहीं. (पिपासति, जिहीर्षसि) व सेट् ,, ,, ,, ,, ,, आहे. (बुबोधिषति, जिजीविषेत्) अर्थात् वेट् धातूंना 'स' पूर्वी 'इ' विकल्पानें जोडावी लागेल.

(४) इच्छार्थकांचीं रूपें सर्व काळ व अर्थ यांमध्यें करतां येतात, व धातूंचें मूळ पद कायम राहतें. मात्र ज्ञा, स्मृ, श्रु व दृश् यांचीं रूपें आत्मनेपदींच होतात. जसें—जिज्ञासते, सुस्मूर्षते, शुश्रूषते, दिदृक्षते.

टीप — [illegible] इच्छार्थकांच्या रूपांमध्यें होतात, परंतु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अल्पत्वामुळें नियम

दिलेले नाहींत. इच्छार्थकाचा उपयोग क्रिया करण्याची इच्छा दर्शविण्याकरितां करतात. बहुधा हीं रूपें वर्तमानकाळींच उपयोगात येतात.

२ शुश्रूषमाणा शबरी मुनीन्सर्वांश्चिरं स्थिता ।
जिघांसन्मूषिकां श्येनो मुनिना सन्निवारितः ।
धनुर्भङ्गं हि रामेण सीतां परिणिनीषता ।

वरील वाक्यांत इच्छार्थकांच्या वर्तमानकालवाचक धातु. विशेषणांचा उपयोग केलेला आहे.

शुश्रूषन्ते – अन्ते + मान । जिघांसन्ति – अन्ति + अत् । परिणिनीषन्ति– अन्ति + अत् ।

इच्छार्थकांचीं वर्त. धातु. विशेषणें सामान्य वर्तमान. धातु. विशेषणांप्रमाणें तयार करतां येतात, व त्याचप्रमाणें तिन्ही लिंगांमध्यें चालतात.

३ ज्ञानस्य लिप्सां हृदये धारयेदखिलो जनः ।
सागरो मथितो देवैरमृतस्य पिपासया ।
जलं पिपासुः पथिको प्रस्थितः सरसीं प्रति ।
आश्रयेद्भक्तिनौकां ना तितीर्षुर्भवसागरम् ।
युयुत्सवो महावीरा प्रस्थिताः समराङ्गणम् ।
निनर्तिषुः सरस्वत्या मयूरो वर्तते सदा ।

वरील वाक्यांत इच्छार्थकांची आकारान्त भाववाचक नामें व उकारान्त विशेषणात्मक नामें योजलेलीं आहेत. सकर्मक धातूंची आकारान्त रूपें कर्मपदाची षष्ठी योजून व उकारान्त रूपें कर्मपदाची द्वितीया योजून उपयोगांत आणलेलीं आहेत. अर्थात् अकर्मक धातूंच्या इच्छार्थकांसंबंधीं हा प्रश्नच उद्भवत नाहीं.

टीपः—मुमूर्षुः नरः, सुषुप्सुः बालः यातील अकर्मक धातूच्या इच्छार्थक रूपांचा अर्थ इच्छात्मक नसून क्रिया घडण्याच्या बेतांत असलेला असा अर्थ आहे.

४ बीभत्सते भवात्साधुः पापादपि जुगुप्सते ।
मीमांसते परं तत्त्वं परदोषांस्तितिक्षते ॥

यांतील क्रियापदें इच्छार्थक धातूंसारखीं दिसतात, तरी त्यांचा अर्थ साध्या क्रियापदांसारखाच होतो. बध् (तिरस्कार करणें)—बीभत्सते । तिज् (सहन करणें)-तितिक्षते । गुप् (तिटकारा करणें)-जुगुप्सते। मान् (संशोधन करणें)-मीमांसते । कित् (बरें करणें)-चिकित्सति-ते ।

कांहीं उपयुक्त इच्छार्थक रूपें

५ १ (इ घेणारीं)—वद्-विवदिषति । बुध्-बुबुधिषति-बुबोधिषति। विद्-विविदिषति । प्रच्छ्-पिपृच्छिषति । गम्-जिगमिषति । मुद्-मुमुदिषते-मुमोदिषते । जीव्-जिजीविषति । रक्ष्-रिरक्षिषति । सेव्-सिषेविषते । स्मि-सिस्मयिषते ।

२ (इ विकल्पानें घेणारीं)—तृप्-तितृप्सति-तितर्पिषति । नृत्-निनृत्सति-निनर्तिषति । तॄ-तितीर्षति-तितरि-रीषति । वृध्-विवृत्सति-विवर्धिषते ।

३ (इ न घेणारीं)—वच्-विवक्षति-ते । युध्-युयुत्सते । ग्रह्-जिघृक्षति-ते । कृ-चिकीर्षति-ते । हृ-जिहीर्षति । स्तु-तुष्टूषति-ते । गै-जिगासति भू-बुभूषति । स्वप्-सुषुप्सति । मृ-मुमूर्षति । नी-निनीषति-ते । ज्ञा-जिज्ञासते । स्मृ-सुस्मूर्षते । श्रु-शुश्रूषते । दृश्-दिदृक्षते ।

४ (अनियमित रूपें)—जि-जिगीषति । हि-जिघीषति । चि-चिकीषति. ते-चिचीषति-ते । हन्-जिघांसति । इ-जिगमिषति । आप्-ईप्सति । मस्ज्-मिमङ्क्षति । रम्-रिप्सते । लभ्-लिप्सते । शक्-शिक्षति । मुच्-मुमुक्षति-ते । पद्-पित्सते । पत्-पित्सति-पिपतिषति । मा-मित्सते । नश्-निनङ्क्षति-निनशिषति । अधि + इ (आ.)-अधिजिगांसते । प्रति + इ-प्रतीषिषति । दा-दित्सति-ते । धा-धित्सति-ते । स्था-तिष्ठासति । अद्-जिघत्सति ।

(आ) आशीर्वादार्थ

६ शकुन्तलायाः पन्थाः शान्तानुकूलपवनो भूयात्।

पायाद्वः स विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरिः । (पायात्)

स्थेयासुरुच्चैर्विद्वांसो लब्ध्वा बह्वर्थसम्पदम्।
लप्सीष्ट विजयं नित्यं प्रजाहितरतो नृपः।
मोदिषीरञ्जनाः सर्वे वर्धिषीरंश्च पार्थिवाः।

वरील वाक्यांत भू, पा (२ प.) व स्था या प. पदी धातूंचीं आणि लभ्, मुद् व वृध् या आत्मनेपदी धातूंची आशीर्वादार्थक रूपें उपयोगांत आणलेलीं आहेत. आशीर्वादार्थक रूपें आशीर्वाद देण्याकरितां उपयोगांत आणलीं जातात. आज्ञार्थानेंहि हें काम होऊं शकतें.

भू (प. प.)	मुद् (आ. प.)
भूयासम् भूयास्व भूयास्म।	मोदिषीय मोदिषीवहि मोदिषीमहि।
भूयाः भूयास्तम् भूयास्त।	मोदिषीष्ठाः मोदिषीयास्थाम् मोदिषीध्वम्।
भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः।	मोदिषीष्ट मोदिषीयास्ताम् मोदिषीरन्।

प्रत्यय

प. प.—यासम् यास्व यास्म। याः यास्तम् यास्त। यात् यास्ताम् यासुः।

आ. प.—सीय सीवहि सीमहि। सीष्ठाः सीयास्थाम् सीध्वम्। सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्।

परस्मैपदी रूपें

जि—जीयात्। कृ—क्रियात्। स्मृ—स्मर्यात्। तॄ—तीर्यात्। वच्—उच्यात्।

सामान्यतः कर्मणि 'य' पूर्वी धातूंत जे फरक होतात ते परस्मैपदी आशीर्वादार्थी प्रत्ययांपूर्वी होतात, कारण त्यांचा आरंभ 'य' नें होतो व ते अपित् आहेत परंतु

ज्ञायात्—ज्ञा। पायात्—पा (२ प.)। यायात्—या। स्नायात्—स्ना। परंतु दा—देयात्। धा—धेयात्। स्था—स्थेयात्। सो—सेयात्। पा—पेयात्। गै—गेयात्।

कर्मणि 'य' पूर्वी ज्या आकारान्त किंवा ए, ऐ व ओ हे अन्त्य स्वर असणाऱ्या धातूंच्या 'आ' चा 'ई' होतो त्यांचा आशीर्वादार्थाच्या प. प.

प्रत्ययांपूर्वी ‘ए’ होतो व ज्यांच्या ‘आ’ चा फरक होत नाहीं त्यांचा आ तसाच राहातो.

टीपः—आशीर्वादार्थाच्या प. पदी रूपांकरिता धातु सेट्, वेट् कीं अनिट् हें पाहावें लागत नाहीं.

आत्मनेपदी रूपें

लभ्—लप्सीष्ट। कृ—कृषीष्ट। भिद्—भेत्सीष्ट। स्तु—स्तोषीष्ट।

लू—लविषीष्ट। स्तॄ—स्तीर्षीष्ट—स्तरिषीष्ट। मुद्—मोदिषीष्ट।

गाह्—गाहिषीष्ट—घाक्षीष्ट। क्लृप्—क्लृप्सीष्ट—कल्पिषीष्ट।

स्तृ—स्तृषीष्ट—स्तरिषीष्ट।

वरील रूपांवरून हें ध्यानांत येईल कीं आशीर्वादार्थी आत्मनेपदी रूपें करतांना धातु सेट्, वेट् व अनिट् असेल त्याप्रमाणें प्रत्ययांपूर्वी ‘इ’ चा उपयोग करावा लागतो. मात्र अनिट् धातूंपैकीं संयुक्त व्यंजनयुक्त ऋकारान्त, वृ व ‘ॠ’ कारान्त धातु यांना ‘इ’ विकल्पानें जोडतात.

त्याचप्रमाणें आ. पदी प्रत्यय **पित्** आहेत. म्हणून त्यांपूर्वी मूळ अन्त्य स्वर व उपान्त्य ह्रस्व स्वर यांना गुण झाला आहे. परंतु ज्या वेळीं ऋकारान्त धातूला ‘इ’ जोडीत नाहींत त्या वेळी ह्रस्व **ऋ** चा गुण होत नाही व दीर्घ **ॠ** चा **ईर्** किंवा मागें **पवर्ग**व्यंजन किंवा **व** असेल तर **ऊर्** होतो.

७ **ईश्वरेण नो यशो दासीष्ट—दायिषीष्ट।**
त्वया शत्रवो वधिषीरन्—घानिषीरन्।
गुरुभिश्छात्रा अनुग्रहीषीरन्—अनुग्राहिषीरन्।

वरील वाक्यांच्या रचनेवरून हें लक्षांत येईल कीं, हीं कर्मणि प्रयोगाचीं वाक्यें आहेत. अर्थात् इतर आर्धधातुक काळ व अर्थ याप्रमाणें धातूंना आत्मनेपदी प्रत्यय लावून त्यांपूर्वी योग्य ते फारक केले म्हणजे कर्मणि रूपें होतात. त्याचप्रमाणें स्वरान्त व हन्, ग्रह्, दृश् यांची कर्मणि रूपें भविष्यकाळाप्रमाणें दोन दोन प्रकारांनीं होतात.

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंचीं योग्य तीं इच्छार्थक रूपें योजाः—

१ सज्जनः दुर्जनसङ्गतिं (परि + हृ) । २ साधुः परस्य कार्यं (कृ) । ३ धनस्य (लभ्) सर्वेषां मनः अभिनिविशते । ४ जलं (पा) पान्थः तडागं गच्छति । ५ भवसागरं (तॄ) नरेण भक्तिः कार्या । ६ चोरं (ग्रह्) सैनिकः तम् अन्वसरत् । ७ विजयम् (आप्) वीरेण पराक्रमः कर्तव्यः । ८ तत्त्वं (ज्ञा) नरेण तपः कर्तव्यम् । ९ जयद्रथं (हन्) अर्जुनः प्रतिज्ञां चकार । १० उत्सवस्य (दृश्) बालः देवालयं गतः ।

२ पुढील रूपें ओळखून वाक्यांत योजाः—

गेयासुः । लप्सीरन् । दृश्यासुः । अनुभूयात् । युयुत्सवः । शुश्रूषध्वम् । जिगमिषन् । बुबूर्षुः । बिभित्सति । विवक्षुः ।

३ चिकीर्षति हें ‘ कृ ’ चें इच्छार्थक रूप आहे. त्याची सर्व काळ व अर्थ यांचीं तृतीयपुरुषी रूपें द्या व इतर धातुसाधित अव्ययें व विशेषणेंहि लिहा.

पाठ १७

तृतीय भूतकाळ (सामान्य भूतकाळ)

१ पुरा त्रेतायुगे सुमेरौ केसरी नाम वानरोऽवात्सीत् । तस्य भार्यायामञ्जन्यामजनि जगत्प्राणो वायुर्हनुमद्रूपेण । स हनुमाञ्जातमात्र एव गगनमुदपतत्सूर्यं खाद्यं मत्वा । हनुमतो वेगं दृष्ट्वा विस्मिता अभूवन् देवा दानवाश्च । आदित्य आत्मानं

खादितुमागतं तं ज्ञात्वापि तं नाधाक्षीत्। सूर्यं ग्रसितुमागतो राहुर्भीत्वा पुरन्दरं व्यजिज्ञपत्। इन्द्र ऐरावतमारुह्य मारुतिमभ्यगात्। तस्य पराक्रमं दृष्ट्वा भीतः पाकशासनस्तं वज्रेणातीतडत्। तदाधः सुमेरौ पतितस्य मारुतेर्हनुः किञ्चिदभौक्षीत्। अतः सोऽलब्ध हनुमानित्यभिधानम्।

वरील उताऱ्यांत **अवात्सीत्** (वस् १ प.), **अजनि** (जन् ४ आ.) **उदपतत्** (उद् + पत् १ प.), **अभूवन्** (भू १ प.), **अधाक्षीत्** (दह् १प.), **व्यजिज्ञपत्** (वि+ज्ञा–प्र.), **अभ्यगात्** (अभि+इ २ प.), **अतीतडत्** (तड् १० प.), **अभौक्षीत्** (भुज् ६ प. वाकणें), **अलब्ध** (लभ् १ आ.) अशीं क्रियापदें आहेत.

(१) यांचा अर्थ भूतकाळी आहे परंतु ही रूपें प्रथम भूतकाळाचीं किंवा द्वितीय भूतकाळाचीं नव्हेत. (२) यांच्या आरंभीं **अ** किंवा **आ** हा आगम आलेला आहे. (३) तृ. पु. ए. वचनी प. पदी प्रत्यय **त्** आहे व आ. पदी **त** आहे. हीं सर्व रूपें **तृतीय भूतकाळीं** आहेत. तृतीय भूतकाळाचा उपयोग अगदीं नुकतीच घडलेली किंवा सामान्यभूतकाळी क्रिया दर्शविण्याकरितां करतात परंतु संस्कृत वाङ्मयामध्यें भूतकाळी क्रिया कोणत्याहि भूतकाळी रूपानें दर्शवितात विशेष माहितीकरितां सं. वाक्यरचना पाठ ५० पहा.

तृतीय भूतकाळाचे एकंदर सात प्रकार आहेत.

पहिला प्रकार

२ देवा अमृतमपुः। वयं देवालयस्य समीपेऽस्थाम।
त्वं दरिद्रेभ्यो धनमदाः। रामो लक्ष्मणमभ्यधात्।

वरील वाक्यांतील पा, स्था, दा व धा या धातूंचीं तृ. भूतकाळीं रूपें पहिल्या प्रकारचीं आहेत.

अपाम् अपाव अपाम। अपाः अपातम् अपात। अपात् अपाताम् अपुः।

प्रत्ययः—अम् व म। स् तम् त। त् ताम् उस्।

वरील प्रत्यय प्रथमभूतकाळाच्या प्रत्ययांसारखेच आहेत.

स्था–अस्थात्। दा–अदात्। धा–अधात्। दो-दा–अदात्। इ-गा–अगात्। घ्रा–अघ्रात्। सो–सा–असात्।

भू धातूचीं रूपें:—अभूवम् अभूव अभूम। अभूः अभूतम् अभूत। अभूत् अभूताम् अभूवन्।

टीप:—हा पहिला प्रकार फक्त प. पदी आहे. म्हणून वरीलपैकीं जे धातु आत्मनेपदी आहेत त्यांचीं आ. पदी रूपें ४ थ्या किंवा ५ व्या प्रकाराप्रमाणें होतील.

दुसरा प्रकार

३ रामो वनवासार्थमगमत्। मारुतिः सुमेरा अपतत्। गुरुः शिष्यमवोचत्।
बालश्चन्द्रमदर्शत्। नरः शरीरं चन्दनेनालिपत। कृष्णः चाणूरमाह्वत।

वरील वाक्यांतील रूपें तृ. भूतकाळाच्या दुसऱ्या प्रकारचीं आहेत.

या प्रकारांत कांहीं धातूंचीं आत्मनेपदी रूपेंहि होतात.

प. पद	वच् (वोच्)		आ. प.		
अवोचम्	अवोचाव	अवोचाम	अवोचि	अवोचावहि	अवोचामहि
अवोचः	अवोचतम्	अवोचत	अवोचथाः	अवोचेथाम्	अवोचध्वम्
अवोचत्	अवोचताम्	अवोचन्	अवोचत	अवोचेताम्	अवोचन्त

वरील सर्व प्रत्यय प्रथम भूतकाळाप्रमाणेंच आहेत.

या प्रकारामध्यें कांहीं धातु नित्य आहेत व कांहीं वैकल्पिक आहेत.

कांहीं नित्य धातुः—अस् (४ उ.)–आस्थत्-त। ख्या (२ उ.)–अख्यत्-त। शास्–अशिषत्। ऋ–आरत्। लिप् (६ उ.)–अलिपत्-त। सिच् (६ उ.)–असिचत्-त। ह्वे (१ प.)–अह्वत्। आ + ह्वे (१ आ.)–आह्वत। आप्–आपत्। गम्–अगमत्। पत्–अपप्तत्। मुच्–अमुचत्। विद् (६ प.)–अविदत्। सद्–असदत्। लुप्–अलुपत्। व चौथ्या गणाचे व्यंजनान्त प. पदी धातु.

विकल्पानें चालणारे कांहीं धातुः—छिद्–अच्छिदत्। जॄ–अजरत्।

दृश्–अदर्शत्। श्वि–अश्वत्। रुध्–अरुधत्। रुद्–अरुदत्। बुध्–अबुधत्।
पहिल्या गणाचे आ. पदी धातु या प्रकारांत प. पदामध्यें चालतात. जसें:—

द्युत्–अद्युतत्। वृत्–अवृतत्। ध्वंस्–अध्वसत्। शुभ्–अशुभत्। स्रंस्–अस्रसत्।

टीपः—या प्रकारांतील जे वैकल्पिक धातु आहेत ते आ. पदामध्यें ४ थ्या किंवा ५ व्या प्रकाराप्रमाणें चालतात.

तिसरा प्रकार

४ सुग्रीवो मारुतिं लङ्कां प्रातिष्ठिपत्। (प्र + स्था – प्र.)
कृष्णः पाण्डवानां पक्षमशिश्रियद्-त। (श्रि – उ.)
मयो धर्मस्य राजसभामरीरचत्-त। (रच् – १० उ.)

वरील वाक्यांतील क्रियापदें तृतीय प्रकारचीं आहेत. वरील रूपांवरून असें दिसून येईल कीं (१) दशम गण, प्रयोजक व श्रि (उ. प.), कम् (१ आ. प.) या धातूंची रूपें या प्रकाराप्रमाणें होतात. (२) धातूंना अभ्यास करावा लागतो. (३) प्रत्यय प्र. भूत काळाचे प्रत्ययांसारखेच दोन्ही पदांचे असतात.

प. प. **पूज्** (१० उ. प.) आ. प.

अपूपुजम्	अपूपुजाव	अपूपुजाम	अपूपुजे	अपूपुजावहि	अपूपुजामहि
अपूपुजः	अपूपुजतम्	अपूपुजत	अपूपुजथाः	अपूपुजेथाम्	अपूपुजध्वम्
अपूपुजत्	अपूपुजताम्	अपूपुजन्	अपूपुजत	अपूपुजेताम्	अपूपुजन्त

कांहीं धातूंचीं रूपें

श्रि–अशिश्रियत्-त। द्रु–अदुद्रुवत्। कम्–अचकमत-अचीकमत।

द. गणः—तड्–अतीतडत्-त। चुर्–अचूचुरत्-त। धृ–अदीधरत्-त। कथ्–अचकथत्–त; अचीकथत्-त। पीड्–अपिपीडत्-त, अपीपिडत्-त।

प्रयोजकः—कृ-कारय–अचीकरत्। भिद्–भेदय-अबीभिदत्। भू–भावय-अबीभवत्। बुध्–बोधय-अबूबुधत्। नी–नायय–अनीनयत्। इष्–एषय-ऐषिषत्। स्तु–स्तावय-अतुष्टवत्। वृत् (वर्तय)–अववर्तत्-अवीवृतत्। सेव्–सेवय-असिषेवत्।

स्मृ-स्मारय-असस्मरत् । अधि + इ-अध्यापय-अध्यापिपत् । अधिगमय-अध्यजीगमत् । पा-पायय-अपीप्यत् । स्था-स्थापय-अतिष्ठिपत् । स्वप्-स्वापय-असूषुपत् । ह्वे-ह्वायय-अजूहवत्-अजुहावत् । घ्रा-घ्रापय-अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत् ।

५ मा भूदुपद्रव आश्रमवासिनाम्। मा (अ) भूत्

हे मनः मा स्म गाः कातरत्वम्। मा स्म (अ) गाः

वरील वाक्यांत **अभूत् व अगाः** हीं तृ. भूत. रूपें आगमाचा लोप करून **मा** किंवा **मा स्म** या निषेधार्थक अव्ययांबरोबर योजलेलीं आहेत; कारण त्यांचा वरील वाक्यांत आज्ञार्थाप्रमाणें उपयोग केलेला आहे. जसें—आश्रमांतील लोकांना उपद्रव न होवो. हे मना, भिऊं नको.

नवीन शब्द

कातरत्वम् (न.)-भित्रेपणा
पाकशासनः (पुं.)-इन्द्र
श्वि (१ प.)-वाढणें

प्रश्न

१ पुढील रूपें ओळखून त्याच धातूंचीं प्रथमभूतकाळी रूपें लिहाः—

अचकथत् । अपुः । निरगात् । उदपप्तन् । अवोचः । निरास्थत् ।
अशिषन् । अजीगणत । अपूपुजाम । अगमन् । प्रापन् ।
अद्युतम् । अवीवृतः । अध्यापिपन् । अपीप्यत् । अभूवन् ।

२ पुढील वाक्यांत कंसांतील धातूंची तृतीय भूतकाळी रूपें योजा :—

१ कपोताः सममेव (उद् + पत्) । २ देवाः विष्णुम् (अभि + धा) ३ देवाः अमृतम् (पा) । ४ रामः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह अयोध्यायाः (निर्+इ) । ५ स्तेनः धनिकस्य धनम् (चुर्) । ६ सुग्रीवः मारुतिं लङ्कां (प्र+स्था प्र.) । ७ कृष्णः कंसं द्वन्द्वाय (आ+ह्वे) । ८ सैनिकाः रणाङ्गणं (प्र+आप्) । ९ गुरुः शिष्यान् धर्मम् (शास्) । १० सेनापतिः सैनिकान् (गण्) ।

३ पुढील वाक्यांतील आज्ञार्थी रूपांबद्दल तृ. भूतकाळी रूपें योजा:—

ग्रामं मा गच्छ। विषादं मा इत। बालः दीनान् मा पीडयतु। दूतं मा आह्वय। अमौ पदं मा निधत्त।

पाठ १८

तृतीय भूतकाळ (पुढें चालू)

सहावा प्रकार

१ विष्णुं दृष्ट्वा ध्रुवः प्राणंसीत्। (प्र + नम्)

पाण्डवा हस्तिनापुरान्निरयासिषुः। (निर् + या)

शत्रुं दृष्ट्वाऽऽत्मनः क्रोधं न्ययंसिषम्। (नि + यम्)

वरील क्रियापदांचीं रूपें सहाव्या प्रकारचीं आहेत व तीं सर्व परस्मैपदी आहेत.

'या' चीं रूपें

अयासिषम् अयासिष्व अयासिष्म। अयासीः अयासिष्टम् अयासिष्ट। अयासीत् अयासिष्टाम् अयासिषुः।

या प्रकाराचे प्रत्ययः—सिषम् सिष्व सिष्म। सीः सिष्टम् सिष्ट। सीत् सिष्टाम् सिषुः।

यम्, रम् व नम् यांचीं परस्मैपदी रूपें व पहिल्या व दुसऱ्या प्रकारांतील आकारान्त धातु वगळून उरलेले आकारान्त व ए, ऐ व ओ हे अन्त्य स्वर असणारे धातु यांचीं रूपें या प्रकाराप्रमाणें हेतात.

वि+रम् – व्यरंसीत्। प्र+नम्–प्राणंसीत्। नि+यम् – न्ययंसीत्। ज्ञा–अज्ञासीत्। अव+ सो–अवासासीत्। ह्वे–अह्वासीत्।

टीप—वरील धातूंपैकीं जे आ. पदी असतील त्यांचीं रूपें ४ थ्या किंवा ५ व्या प्रकाराप्रमाणें होतात.

सातवा प्रकार

१ अभिमन्युर्वेगेन चक्रव्यूहं प्राविक्षत। (प्र+विश्)

गोपालाः सर्वा गा अधुक्षन्–अधुक्षन्त वा। (दुह्)

मधुलिहः पुष्पाणां मध्वलिक्षन्–अलिक्षन्त वा। (लिह्)

वरील वाक्यांतील क्रियापदांचीं रूपें तृ. भूतकाळाच्या सातव्या प्रकाराचीं आहेत. हा प्रकार उभयपदी आहे हें रूपांवरून ध्यानांत आलें असेलच.

विश् (६ प. प.)			(अभिनि) विश्–आ. प.		
अविक्षम्	अविक्षाव	अविक्षाम	अविक्षि	अविक्षावहि	अविक्षामहि
अविक्षः	अविक्षतम्	अविक्षत	अविक्षथाः	अविक्षाथाम्	अविक्षध्वम्
अविक्षत्	अविक्षताम्	अविक्षन्	अविक्षत	अविक्षाताम्	अविक्षन्त

प्रत्यय

प. प.—सम् साव साम। सः सतम् सत। सत् सताम् सन्।

आ. प.—सि सावहि सामहि। सथाः साथाम् सध्वम्। सत् साताम् सन्त।
(वहि) (थाः) (ध्वम्) (त)

या प्रकारच्या कांही धातूंचीं रूपेंः—इ, उ, ऋ व लृ हे उपान्त्य स्वर आणि श्, ष्, स् व ह् हे अन्त्य वर्ण असणाऱ्या अनिट् धातूंचीं रूपें सामान्यतः या प्रकाराप्रमाणें होतात. दृश्–अपवाद।

दिश्–अदिक्षत्-त। स्पृश्–अस्पृक्षत्। कृष्–अकृक्षत्। द्विष्–अद्विक्षत्-त। श्लिष्–अश्लिक्षत्। दिह्–अधिक्षत्-त। दुह्–अधुक्षत्-त। रुह्–अरुक्षत्। लिह्–अलिक्षत्-त।

टीप—वरील कंसांतील प्रत्यय लिह्, दिह्, दुह्, व गुह् यांना लावले जातात.

चतुर्थ प्रकार

२ महाश्वेतायाः सङ्कटं ज्ञात्वा कादम्बरी निश्चयमकार्षीत् (कृ)

रामलक्ष्मणौ राक्षसैः सहायुत्साताम्। (युध्)

त्वं रहस्यमभैत्सीरिति न युक्तं कृतं त्वया। (भिद्)

वयमधुनाश्रौष्म यद् भूकम्पेन बहूनि गृहाण्युत्सादितानि। (श्रु)

यूयमात्मानमरक्षितं वृथामन्ध्वम्। (मन्)

वरील वाक्यांतील तृ. भूतकाळी रूपें चतुर्थ प्रकाराचीं आहेत. वरील सर्व धातु अनिट् आहेत. सामान्यतः अनिट् धातूंचीं रूपें चौथ्या प्रकाराप्रमाणें होतात. मात्र ते इतर प्रकारांत नित्य म्हणून आले नसले पाहिजेत. या प्रकारांत धातूंचीं रूपें उभयपदी होतात.

कृ (उ. प.)

प. प.			आ. प.		
अकार्षम्	अकार्ष्व	अकार्ष्म	अकृषि	अकृष्वहि	अकृष्महि
अकार्षीः	अकार्ष्टम्	अकार्ष्ट	अकृथाः	अकृषाथाम्	अकृढ्वम्
अकार्षीत्	अकार्ष्टाम्	अकार्षुः	अकृत	अकृषाताम्	अकृषत

प्रत्यय

प. प.—सम् स्व स्म। सीः (स्तम्) (स्त)। सीत् (स्ताम्) सुः।

आ. प.—सि स्वहि स्महि। (स्थाः) साथाम् ध्वम्। (स्त) साताम् सत।

टीप—कंसातील प्रत्ययाच्या आद्य 'स्' चा ऱ्हस्व स्वरान्त अंगाला जोडतांना लोप होतो. या प्रकाराची कांहीं धातूंचीं रूपें फक्त तृ. पु. ए. वचनी दिली आहेत.

नी–अनैषीत्-अनेष्ट। ज्ञा–(आ. प.) अज्ञास्त। स्तु–(आ. प.) अस्तोष्ट।
मस्ज्–अमाङ्क्षीत्। यज्–अयाक्षीत्-अयष्ट। बन्ध्–अभान्त्सीत्।
दह्–अधाक्षीत्। वह्–अवाक्षीत्-अवोढ। मन्–अमंस्त। रम्–अरंस्त।
दृश्–अद्राक्षीत्। कृष्–अक्राक्षीत्-अकार्क्षीत्। वस्–(१ प.) अवात्सीत्।
मृज्–अमार्क्षीत्। प्रच्छ्–अप्राक्षीत्। रभ्–अरब्ध। लभ्–अलब्ध।

टीप—पद् (आ. प.) याचें तृ. पु. ए. व. रूप अपादि होतें व बुध् (४ आ.) याचें अबोधि असें विकल्पानें होतें.

पांचवा प्रकार

४ जमदग्निः पितुः शासनं शिरसाग्रहीत्। (ग्रह्)

शत्रोरागमनमवेदिष्मेति सैनिका अब्रुवन्। (विद्)

पुत्रस्य विजयेन मातामोदिष्ट । (मुद्)

वृक्षस्य शाखां त्वं किमलविष्ठा इति स्वामिना भृत्यः पृष्टः । (लू)

वरील वाक्यांतील तृ. भू. काळीं रूपें पांचव्या प्रकाराचीं आहेत व सर्व धातु सेट् आहेत. सामान्यतः सेट् धातूंचीं रूपें पांचव्या प्रकाराप्रमाणें केलीं जातात. अर्थात् वेट् धातूंचीं सामान्यतः चौथ्या व पांचव्या प्रकारांप्रमाणें केलीं जातात.

विद् (प. प.)			मुद् (आ. प.)		
अवेदिषम्	अवेदिष्व	अवेदिष्म	अमोदिषि	अमोदिष्वहि	अमोदिष्महि
अवेदीः	अवेदिष्टम्	अवेदिष्ट	अमोदिष्ठाः	अमोदिषाथाम्	अमोदिध्वम्
अवेदीत्	अवेदिष्टाम्	अवेदिषुः	अमोदिष्ट	अमोदिषाताम्	अमोदिषत

प्रत्यय

प. प.—इषम् इष्व इष्म । ईः इष्टम् इष्ट । ईत् इष्टाम् इषुः ।

आ. प.—इषि इष्वहि इष्महि । इष्ठाः इषाथाम् इध्वम् । इष्ट इषाताम् इषत ।

पांचव्या प्रकारांतील कांहीं धातूंची रूपें:—

वद्—अवादीत् । गुह्—अगूहीत्-अगूहिष्ट । जागृ—अजागरीत् । श्वस्—अश्वसीत् । वृत्—अवर्तिष्ट । हन् (वध्)—अवधीत्-अवधिष्ट । *जन्—अजनि-अजनिष्ट । बुध् (उ. प.)—अबोधीत्-अबोधिष्ट । स्तु (प. प.)—अस्तावीत् । क्रम्—अक्रमीत् । पठ्-अपाठीत् । तन् (उ. प.)— अतनीत् - अतानीत् - अतनिष्ट - अतत । स्फुर्—अस्फुरीत् । त्रुट्—अत्रुटीत् । स्तॄ (उ. प.)—अस्तारीत् - अस्तरिष्ट - अस्तरीष्ट । वृ (उ. प.)—अवारीत् - अवरीष्ट - अवरिष्ट । तृप् - अतर्पीत् ।

कर्मणि प्रयोग

५ कृष्णेन कंसः स्वर्गपथमनायि । (अनायि)

पाण्डवा दुर्योधनप्रमुखैः कौरवैरद्विक्षन्त । (अद्विक्षन्त)

---

* जन्, दीप्, पूर्, प्याय् व ताय्, यांना आ. पदामध्यें तृ. पु. ए. वचनी प्रत्यय 'इ' हा विकल्पानें लागतो.

विजयार्थं नृपेण प्रयत्ना अक्लृपत ।

किन्नरैरिन्द्रस्य यशोऽगायि । (अगायि)

वरील वाक्यांतील तृतीय भूतकाळचीं रूपें कर्मणि प्रयोगाचीं आहेत हें रचनेवरून ध्यानांत येईल. त्याचप्रमाणें तृ. पु. ए. वचनी कर्मणि प्रत्यय 'इ' आहे हेंहि ध्यानांत येईल. इतर आर्धधातुक काळांप्रमाणें सामान्यतः आत्मनेपदी प्रत्यय जोडले म्हणजे कर्मणि रूपें होतात.

टीप —४, ५ व ७ या प्रकारांच्या धातूंचीं कर्मणि रूपें त्या त्या प्रकाराचे आत्मनेपदी प्रत्यय जोडून तयार करतां येतात. १, २, ३, व ६ या प्रकारांच्या धातूंचीं कर्मणि रूपें सेट् असल्यास ५ व्या प्रकाराचे आत्मनेपदी प्रत्यय लावून, अनिट् असल्यास ४ थ्या प्रकाराचे आत्मनेपदी प्रत्यय लावून, व वेट् असल्यास दोन्ही प्रकारांचे आत्मनेपदी प्रत्यय लावून तयार करतां येतात.

कांहीं धातूंचीं कर्मणि तृ. भू. काळचीं रूपें:—तृ. पु. ए. वचनः—

भिद्—अभेदि । वद्—अवादि । गम्—अगामि । कम्—अकामि । नी—अनायि । स्तु—अस्तावि । लू—अलावि । कृ, कॄ—अकारि । दा—अदायि । गै—अगायि । रभ्—अरम्भि । चुर्—अचोरि । पॄ—अपारि । अधि + इ—अध्यायि—अध्यगायि । दृश्—अदर्शि । रम्—अरमि—अरामि ।

नवीन शब्द

अव + सो (४ प.)—संपणें
उत्साहित (उत् + सह् प्रे. क. भू. धा. वि.)—उत्तेजित केलेला
सार्वभौम (पुं.)—सार्वभौम राजा
नि + यम् (१ प.)—आवरणें, ताब्यांत ठेवणें.
वि + रम् (१ प.)—थांबणें
व्या + हृ (१ उ.)—बोलणें
शासनम् (न.)—हुकूम, आज्ञा
संज्ञा (स्त्री.)—नांव

प्रश्न

१ पुढील गोष्टींतील तृ. भूतकाळी रूपें ओळखून त्यांचे जागीं परोक्ष भूतकाळी रूपें योजा :—

दुष्यन्तो नाम नृप एकदा मृगयां कर्तुं वनमयासीत्। कमपि मृगमनुसरन् स कण्वमुनेराश्रमं प्रापत् तत्र च मुनेर्दुहिता शकुन्तला तं स्वागतं व्याहार्षीत्। चारुसर्वाङ्गीं तां प्रेक्ष्य दुष्यन्तो गान्धर्वेण विधिना तां पर्यणैषीत्। यावदेतत्सर्वमापत्तावदृषिराश्रमे नाभूत्। यदा स प्रतिन्यवर्तिष्ट तदा स दिव्येन चक्षुषैतत्सर्वमज्ञासीत् तयोश्चैतत्कृत्यमभ्यनन्दीत्। गच्छता कालेन शकुन्तला गर्भमदीधरत्। कण्वस्तां भर्तृगृहं प्राहैषीत्। शकुन्तलायां चक्रवर्तिलक्षणोपेतः पुत्रोऽजनि स च पश्चाद्भरत इति संज्ञामलब्ध।

२ पुढील रूपे ओळखा व त्यांतील धातूंचीं प्र. भूतकाळी रूपें लिहा:—

न्यवात्सुः। अप्राष्टाम्। अभैत्सीत्। अघानि। उदपादि।
अद्राक्षुः। अविक्षन्। व्यहासिषुः। अरक्षीत्। अपाठीत्।
आनायि। प्रादायि। अन्वग्रहीषुः। व्यरंसिष्म। आरुक्षन्।

पाठ १९

(अ) नामधातु

---

१ सन्देहपदेषु वस्तुषु धीराणामपि मनो दोलायते।
चिरादागतं मित्रं दृष्ट्वा दृष्टिः सानन्दं बाष्पायते।
सुजनमुखे दोषा गुणायन्ते दुर्जनवने तु गुणा दोषायन्ते।
स्वामिनाऽऽद्रियमाणा भृत्या मूकवृत्तयोऽपि शब्दायन्ते।

वरील वाक्यांत **दोला, बाष्प, गुण, दोष** व **शब्द** या नामांना **आय** हा प्रत्यय लावून त्यांचे आत्मनेपदी **नामधातु** बनविलेले आहेत. यांचा अर्थ नामानें दर्शविलेल्या अर्थाप्रमाणें आचरण करणें किंवा होणें असा होतो.

या प्रकारचीं आणखी कांहीं क्रियापदें:—

अप्सरस्–अप्सरायते (अप्सरेप्रमाणें वागते)। कृष्ण–कृष्णायते (काळा होतो)। मन्द–मन्दायते (मन्द होतो)। सुमनस्–सुमनायते (चांगलें मन होतें)।

दुर्मनस्–दुर्मनायते (मन खिन्न होतें)। पण्डित–पण्डितायते।

सुख–सुखायते (सुख अनुभवतो)। रोमन्थ–रोमन्थायते।

सुदिन–सुदिनायते (दिवस निरभ्र करतो)।

२ चन्द्रमाः समग्रं जीवलोकं धवलयति।

ईश्वरो भक्तस्य पुरत आत्मानं प्रकटयति।

गजाः सरसां जलमाविलयन्ति।

वरील वाक्यांतील क्रियापदें धवल, प्रकट व आविल या विशेषणांपासून झालेलीं आहेत व तीं प. पदी आहेत. त्यांना दशम गणाप्रमाणें ‘ अय ’ प्रत्यय लावलेला आहे. त्यांचा अर्थ विशेषणाच्या अर्थाची क्रिया करणें असा होतो, व तीं बहुधा सकर्मक असतात.

कांहीं जास्त क्रियापदें:—तरल–तरलयति। लघु–लघयति। दृढ–द्रढयति

३ यो नरः पुत्रीयति स देवताराधनं करोति।

उद्योगप्रियो नरो धनीयति।

येषां नृपो न विद्यते ते राजीयन्ति।

वरील वाक्यांतील क्रियापदें नामांना (पुत्र, धन, राजन्) ‘ ईय ’ हा प्रत्यय लावून झालेलीं आहेत. त्यांचा अर्थ नामानें दर्शविलेल्या अर्थाची इच्छा करणें किंवा अर्थाप्रमाणें वागणें असा होतो. हीं परस्मैपदी असतात.

इतर अशा अर्थाचीं क्रियापदें:—उदक–उदकीयति। प्रासाद–प्रासादीयति। याच अर्थी ‘ काम्य ’ असाहि प्रत्यय लागतो—पुत्रकाम्यति। यशस्काम्यति।

४ ज्ञानं लिप्सवश्छात्रा गुरुं नमस्यन्ति ।

मुमुक्षवो मुनयोऽरण्ये तपस्यन्ति ।

दुष्टाः सज्जनेभ्योऽसूयन्ति-न्ते ।

आचार्या दुर्बोधं श्लोकमर्थापयन्ति ।

वरील वाक्यांतहि नमस्, तपस्, असूया, अर्थ यांपासून झालेलीं क्रियापदें योजलेलीं आहेत.

टीपः—नामधातूंचा उपयोग इतर साधित क्रियापदांप्रमाणें १० काळ व अर्थ यांमध्यें करता येतो, परंतु वर्तमानकाळ व कधीं कधीं द्वितीय भूतकाळ यांमध्येंच ज्यास्त उपयोग केला जातो. त्याचप्रमाणें तुमन्त रूपें, कर्मणिभूत. धा. विशेषणें, पू. धा. सा. अव्ययें अशीं रूपेंहि यांचीं योजण्यांत येतात.

(आ) पौनःपुन्यार्थक रूपें

५ सङ्कटग्रस्तस्य नरस्य बुद्धिर्बहुधा लोलुप्यते ।

देदीप्यमानस्य सूर्यस्य प्रकाशस्तापकरो भवति ।

क्षुत्पीडिता भिक्षुका अटाट्यन्त उदरपूरणाय ।

मातरं चिरमदृष्ट्वा बालः परिजनं क्व मातेति परीपृच्छ्यते ।

वरील वाक्यांत लुप्, दीप्, अट् व प्रच्छ् या धातूंचीं पौनःपुन्यार्थक रूपें क्रिया पुन्हां पुन्हां किंवा फार जोरानें घडली असें दर्शविण्याकरितां योजलेलीं आहेत. वरील रूपांचें पृथक्करण केल्यास असें दिसून येईल कीं या रूपांमध्यें धातूला अभ्यास झालेला आहे व 'य' हें चिह्न लागलें असून आत्मनेपदी प्रत्यय जोडलेले आहेत. हा प्रकार सं. वाङ्मयामध्यें क्वचित् उपयोगांत येतो. पहिल्या १ ते ९ गणांच्या व्यंजनारंभीं एकावयवी धातूंपासून वरील तऱ्हेचीं क्रियापदें तयार करतां येतात.

बुध्—वर्त.-बोबुध्यते । प्र. भू.-अबोबुध्यत । आज्ञार्थ-बोबुध्यताम् । विध्यर्थ-बोबुध्येत । द्वि. भू.-बोबुधांचक्रे । प्र. भविष्य-बोबुधिता । द्वि. भविष्य-बोबुधिष्यते । संकेतार्थ-अबोबुधिष्यत । तृ. भू.-अबोबुधिष्ट । आशीर्वादार्थ-बोबुधिषीष्ट ।

या रूपांवरून असें दिसून येईल कीं इतर साधित क्रियापदांप्रमाणें हीं रूपेंहि सर्व काळ व अर्थ यांमध्यें चालवितां येतात. परंतु वाङ्मयांत बहुधा वर्तमानकाळाचीं रूपें किंवा वर्तमानकाळवाचक धातुसाधित विशेषणेंच उपयोगांत आलेलीं दिसतात.

कांहीं रूपें:—दह्—दन्दह्यते । चर्—चञ्चुर्यते-चञ्चूर्यते । कृ—चेक्रीयते । दा—देदीयते । भू—बोभूयते । पॄ—पोपूर्यते । यम्—यंयम्यते । जन्—जञ्जन्यते—जाजायते । पत्—पनीपत्यते । घ्रा—जेघ्रीयते । शास्—शेशिष्यते । लप्—लालप्यते । स्रंस्—सनीस्रस्यते । ध्वंस्—दनीध्वस्यते । ग्रह्—जरीगृह्यते । नृत्—नरीनृत्यते ।

टीप—परस्मैपदी रूपें वेदांत येतात.

प्रश्न

१ पुढील वाक्यांत कंसांत दिलेल्या शब्दांचे नामधातु योजाः—

१ वह्निस्तस्य (जल) जलनिधिः (कुल्या) तत्क्षणात्
मेरुः (स्वल्पशिला) मृगपतिः सद्यः (कुरङ्ग) ॥
व्यालो (माल्यगुण) विषरसः (पीयूषवर्ष)
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥

२ पुत्रवधवार्तां श्रुत्वा अर्जुनः (दुर्मनस्) ।

३ नरः आत्मनः दुष्कर्मभिः स्वचारित्र्यं न (मलिन) ।

४ सङ्कटे नरस्य चित्तं (दोला) ।

५ चन्दनः छेदनकुठारस्य मुखं (सुरभि) ।

२ पुढील रूपें ओळखाः—

वीरायते । अश्वायेत । लालप्यते । लेलिह्यसे । मोमुच्यते । देदीप्यसे । चेक्रीयमाणः । यशस्काम्यति । तपस्यति । पोपूर्यमाणः ।

परिशिष्ट (अ)

१ तद्धित प्रत्यय

नामें, विशेषणें व अव्ययें यांपासून पुन्हा नामें, विशेषणें किंवा अव्ययें बनविण्याकरितां जे प्रत्यय जोडतात त्यांस **तद्धित** प्रत्यय म्हणतात. त्यांतील कांहीं पुढें दिले आहेत.

१ अपत्यवाचक :—

अ—रावणः (रवणस्य अपत्यम्), राघवः (रघोः अपत्यम्)
इ—दाशरथिः (दशरथस्य अपत्यम्), सौमित्रिः (सुमित्रायाः अपत्यम्)
एय—राधेयः (राधायाः अपत्यम्), गाङ्गेयः (गङ्गायाः अपत्यम्)

२ समूहवाचक :—

अक—राजकम्, मानुष्यकम्, वार्द्धकम्
ता—ग्रामता, जनता, सहायता, बन्धुता

३ जाणणारा या अर्थाचे :— ' तदधीते तद्वेद वा '

अ—वैय्याकरणः
इक—नैयायिकः, तार्किकः, पौराणिकः

४ उत्पन्न होणारा या अर्थाचे :— ' तत्र भवः '

य—दन्त्यः, ओष्ठ्यः, प्राच्यः, प्रतीच्यः
त्य—दाक्षिणात्यः, पौरस्त्यः
इक—मानसिकः, शारीरिकः, कायिकः, भाविकः, दैनिकः, धार्मिकः, नैसर्गिकः

५ चांगला असणारा :— ' तत्र साधुः '

पथि साधु—पाथेयम्, अतिथिषु साधुः—आतिथेयः, शरणे साधुः—शरण्यः

६ सोडून न चालणारा :— ' तस्मात् अनपेतः '

धर्मात् अनपेतः—धर्म्यः, न्याय्यः, अर्थ्यः

७ भाववाचक :—

१ त्व—ता—शूरत्वम्–शूरता

२ इमन्—महिमन्, लघिमन्, अणिमन्

३ अ—गौरवम्, लाघवम्, शैशवम्

४ य—पाण्डित्यम्, शौर्यम्, धैर्यम्, स्थैर्यम्

८ अव्ययें बनविणारे :—

१ तस्—यत्नतः, अज्ञानतः, उत्तरतः, अतः, कुतः, आदितः (पंचमीच्या अर्थी)

२ सात्—अग्निसात्, भस्मसात्, आत्मसात् (स्थितीप्रत किंवा ताब्यांत या अर्थी)

३ वत्—सूर्यवत्, यथावत्, विधिवत् (प्रमाणें या अर्थी)

९ विशेषणें बनविणारे :—

१ मय (स्त्री. मयी)—जलमयः (देशः), अन्नमयं (पात्रम्) (भरलेला या अर्थी)

—हिरण्मयः (अलंकारः), मृन्मयी (मूर्तिः) (बनविलेला या अर्थी)

२ मात्र (स्त्री. मात्री)—जानुमात्रं (जलम्) (आकाराचा किंवा पर्यंत पोचणारा या अर्थी)

३ कल्प—देश्य—देशीय—विद्वत्कल्पः, मृतकल्पा (बहुतेक सारखा या अर्थी)

—अष्टवर्षदेशीया, विद्वद्देश्यः (सुमारें या अर्थी)

४ इत—तारकितम्, पण्डितः, पुष्पितः, व्याधितः (पूर्ण असलेला या अर्थी) तदस्य सञ्जातम्।

५ तन (स्त्री. तनी)—अद्यतन, दिवातन, पुरातन (चा या अर्थी)

१० इन्, विन्, वत्, मत्, हे मत्वर्थीय प्रत्यय; तर, तम, ईयस्, इष्ठ, हे उत्कर्षवाचक प्रत्यय व च्वि रूपें तद्धितच होत.

२ कृत् प्रत्यय

धातूंपासून निरनिराळी नामें, विशेषणें व अव्ययें वनविणाऱ्या प्रत्ययांस **कृत्-प्रत्यय** म्हणतात. कांहीं **कृत्प्रत्यय** पुढे दिले आहेत.

१ **भाववाचक** नामें वनविणारे:—

अ—(पुल्लिंगी नामें)—वोधः, मानः, नयः, जयः, करः परंतु भयम्

ति—(स्त्रीलिंगी नामें)—मतिः, वृष्टिः, वुद्धिः, भक्तिः

अन—(न. नामें)—मननम्, नयनम्, स्तवनम्, वचनम् परंतु रमणः, नन्दनः

२ **स्वभावाचा** या अर्थी:—

आलु—स्पृहयालुः, दयालुः, निद्रालुः, श्रद्धालुः

३ तृ, अक, त, तवत्, अत्–आन–मान, वस्–आन, तव्य–य–अनीय, स्यत्–स्यमान, तुम्, त्वा (य–त्य) व अम् हे सर्व प्रत्यय लावून होणारीं कृदन्त रूपें व्याकरणाच्या पाठांत दिलेलीं आहेत.

३ स्त्रीलिंगी रूपें

अ, इ, उ, ऋ, त्, वत्, मत्, इन्, विन्, स् हे अन्त्य वर्ण असणाऱ्या विशेषणांचीं स्त्रीलिंगी रूपें कशीं करावी हें पूर्वीं ठिकठिकाणीं दाखविण्यांत आलें आहे. त्याचप्रमाणें कर्मणि व कर्तरि भूत. धा. विशेषणें, कर्तरि व कर्मणि वर्त. धा. वि., कर्मणि विध्य. वि., द्वि. भूत. धा. वि., द्वि. भविष्य. धा. वि., तृ व अक प्रत्ययान्त कर्तृवाचक शब्द यांचीं स्त्रीलिंगी रूपें कशीं करावीं हेंहि सांगण्यांत आलेलें आहे.

स्त्री. रूप	स्त्री. रूप
रम्य – रम्या	दातव्य – दातव्या
शाश्वत – शाश्वती	देय – देया
शुचि – शुचिः	दानीय – दानीया

स्त्री. रूप	स्त्री. रूप
पटु – पटुः–पट्वी; पाण्डुः–पाण्डुः	ऊचिवस् – ऊचुषी
कर्तृ – कर्त्री	ऊचान – ऊचाना
कारक–कारिका	करिष्यत् – करिष्यती – न्ती
पुण्यकृत् – पुण्यकृत्	गच्छत् – गच्छन्ती
सुखभाज् – सुखभाज्	सत् – सती
भगवत् – भगवती	कुर्वत् – कुर्वती
कुशलिन् – कुशलिनी	क्रीणत् – क्रीणती
मायाविन् – मायाविनी	रुन्धत् – रुन्धती
वनौकस् – वनौकस्	विशत् – विशती – न्ती
श्रेयस् – श्रेयसी	बिभ्यत् – बिभ्यती
पटुतर – म – पटुतरा – मा	चिन्वत् – चिन्वती
पञ्चम – पञ्चमी	नश्यत् – नश्यन्ती
षष्टितम – षष्टितमी	कथयत् – कथयन्ती
कृत – कृता	युध्यमान – युध्यमाना
कृतवत् – कृतवती	चिन्वान – चिन्वाना
पङ्गु – पङ्गू – पङ्ग्वी	

कांहीं नामवाचक शब्दांचीं स्त्रीलिंगी रूपें

१ ई प्रत्यय लावून होणारीः—

यक्षः–यक्षी, किन्नरः–किन्नरी, देवः–देवी, मानुषः–षी, नर्तकः–की, गोपः–गोपी, सिंहः–ही, रासभः–भी, चक्रवाकः–की, टिट्टिभः–भी, कुमारः–कुमारी, पुत्रः–त्री, पितामहः–ही, नटः–टी, हरिणः–णी, मृगः–गी, दासः–सी, राजा–राज्ञी, श्वन्–शुनी.

२ आ प्रत्यय लावून होणारीं:—

अश्वः–श्वा, अजः–जा, चटकः–का, बालः–ला, वत्सः–त्सा, दारकः–दारिका, सुतः–ता, कोकिलः–ला, आत्मजः–जा, तनयः–या, नन्दनः–ना, मूषकः–मूषिका, सेवकः–का, पुत्रकः–पुत्रका–पुत्रिका, अर्भकः–का.

३ इन्द्रः–इन्द्राणी, वरुणः–वरुणानी, भवः–भवानी, रुद्रः–रुद्राणी, मातुलः–मातुलानी, उपाध्यायः–या-यी-यानी, आचार्यः–आचार्या–यानी, क्षत्रियः–यी-या-याणी, प्राज्ञः–प्राज्ञा-ज्ञी.

४ गो, सुहृद्, द्विप् व इकारान्त व उकारान्त प्राणिवाचक शब्द बहुधा पुं. व स्त्री. असतात.

५ सखि–सखी, पिता–माता, भ्राता–स्वसा, श्वशुरः–श्वश्रूः, जामाता–स्नुषा पतिः–पत्नी, वरः–वधूः, युवा–युवतिः-ती-(यूनी), पुमान्–स्त्री, नरः–नारी

६ उपाध्याया–यी–स्त्री शिक्षक; उपाध्यायी-यानी–उपाध्यायाची बायको.

आचार्या–स्त्री अध्यापक; आचार्यानी–आचार्याची बायको.

प्राज्ञा–ज्ञानी स्त्री; प्राज्ञी–ज्ञानी मनुष्याची बायको.

क्षत्रिया-याणी–क्षत्रिय जातीची स्त्री; क्षत्रियी–क्षत्रियाची बायको.

शूद्रा–शूद्र जातीची स्त्री; शूद्री–शूद्राची बायको.

यवनी–यवन जातीची स्त्री; यवनानी–यवनाची लिपि.

स्थला–कृत्रिम जागा; स्थली–नैसर्गिक जागा.

राजवती (भूमिः)–राजा असणारी; राजन्वती–चांगला राजा असणारी

परिशिष्ट (आ)

कांहीं व्याकरणविषयक संज्ञा

परोक्षभूत (द्वितीयभूत)-Perfect-लिट्.

तृतीयभूत (सामान्य भूत)-Aorist-लुङ्.

प्रथम भविष्य-First Future-लुट्.

द्वितीय भविष्य-Second Future-लृट्.

संकेतार्थ-Conditional-लृङ्

आशीर्वादार्थ-Benedictive-आशीर्लिङ्.

सार्वधातुक काळ व अर्थ-Conjugational-tenses and moods.

आर्धधातुक ,, ,, Non ,, ,, ,, ,,

प्रयोजक धातु-Causals-णिजन्त.

इच्छार्थक धातु-Desideratives-सन्नन्त.

नामधातु-Denominatives.

पौनःपुन्यार्थक धातु-Frequentatives-यङन्त.

परोक्षभूत. धातु. विशेषणें-Perfect Participles.

भविष्यकाल. धातु. विशेषणें-Future Participles.

परिशिष्ट (इ)

समास व प्रयोजक क्रियापदें यांसंबंधीं पाणिनीचीं सूत्रें

पाठ

९ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । येषां च विरोधः शाश्वतिकः । आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । विद्यायोनिसंबंधवाचिनामृदन्तानाम् । द्वन्द्वे घि । अजाद्यन्तम् । अल्पाच् तरम् । ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण । वर्णानामानुपूर्व्येण भ्रातुर्ज्यायसः । द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ।

अव्ययीभावः । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृध्यर्थाभावात्यया सम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ।

१० तत्पुरुषः । **द्वितीया**श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । कालाः अत्यन्तसंयोगे ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । पूर्वसदृशसमानार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । कर्तृ-करणे कृता बहुलम् । अन्नेन व्यंजनम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । अर्थेन नित्यसमासः । विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ।

पंचमी भयेन । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।

षष्ठी—कालाः परिमाणिना । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । अर्धं नपुंसकम् । तृजकाभ्यां कर्तरि । याजकादिभिश्च ।

सप्तमी शौण्डैः । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ।

नञ् । सुपा सह समस्यते । नलोपो नञः । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।

उपपदमतिङ् । उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः ।

राजाहःसखिभ्यष्टच् । अह्नः सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः । रात्राह्नाहाः पुंसि । अह्नोऽह्न एतेभ्यः । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।

११ कर्मधारयः । तत्पुरुषः समानाधिकरणः । उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । सन्महत्परमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । किं क्षेपे । वर्णो वर्णेन । द्विगुः । सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः । द्विगुरेकवचनम् । स नपुंसकम् ।

१२ शेषो बहुव्रीहिः । अनेकमन्यपदार्थे । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ।

नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ।

तेन सहेति तुल्ययोगे । वोपसर्जनस्य ।

सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये । तिविंशतेर्डिति ।

दिङ्नामान्यन्तराले ।

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । धर्मादनिच् केवलात् । धनुषश्च । जायाया निङ् । गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । उपमानाच्च ।

प्रयोजक क्रियापदें

१४ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । नीवह्योर्न । नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः । आदिखाद्योर्न । भक्षेरहिंसार्थस्य न । जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम् । दृशेश्च । शब्दायतेर्न । हृक्रोरन्यतरस्याम् ।

भाग दुसरा—संस्कृत—पाठ

पाठ १

सङ्कीर्णमङ्गलपद्यानि ।

जेतुं यस्त्रिपुरं हरेण हरिणा व्याजाद्बलिं बध्नता
स्रष्टुं वारिभवोद्भवेन भुवनं शेषेण धर्तुं धराम् ।
पार्वत्या महिषासुरप्रमथने सिद्धाधिपैः सिद्धये
ध्यातः पञ्चशरेण विश्वजितये पायात्स नागाननः ॥१॥

भिक्षुकोऽपि सकलेप्सितदाता प्रेतभूमिनिलयोऽपि पवित्रः
भूतमित्रमपि योऽभयसत्री तं विचित्रचरितं शिवमीडे ॥२॥

राज्य येन पटान्तलग्नतृणकं त्यक्तं गुरोराज्ञया
पाथेयं परिगृह्य कार्मुकवरं घोरं वनं प्रस्थितः ।
स्वाधीनः शशिमौलिचापविषये प्राप्तो न वै विक्रियाम्
पायाद्वः स विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरिः ॥३॥

विहाय पीयूषरसं मुनीश्वरा ममाङ्घ्रिराजीवरसं पिबन्ति किम् ।
इति स्वपादाम्बुजपानकौतुकी स गोपबालः श्रियमातनोतु वः ॥४॥

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥५॥

टीपा

श्लोक—१ यः त्रिपुरं जेतुं हरेण ध्यातः, व्याजात् बलिं बध्नता हरिणा ध्यातः...सः नागाननः पायात् इति अन्वयः।

वारिभवोद्भवः—ब्रह्मदेव. वारिभवात् (कमलात्) उद्भव. यस्य सः—ष. ब.

पायात्—आशीर्वादार्थी–'पा (१ प.)–रक्षण करणें' या धातूचें तृ. पु. ए. व.

नागाननः—नागस्य इव आननं यस्य सः–ष. ब.

प्रश्न

१ पहिल्या श्लोकांत कोणकोणत्या पौराणिक गोष्टीचा उल्लेख आहे हें सविस्तर लिहा.

२ दुसऱ्या श्लोकांतील शंकराच्या संबंधीं परस्परविरोधी वर्णन हें तसें नाहीं हें स्पष्ट करा.

३ तिसऱ्या श्लोकांत रामचरित्रांतील कोणत्या प्रसंगाचा उल्लेख आहे?

४ चौथ्या श्लोकांत कोणाचें वर्णन आहे? त्यांतील कल्पना स्पष्ट करा.

५ पांचव्या श्लोकांतील सरस्वतीचें वर्णन गद्यस्वरूपांत लिहा.

६ पुढील समास सोडवून त्यांची नांवें लिहा:—

पञ्चशरः, कुन्देन्दुतुषारहारधवला, श्वेतपद्मासना, विभीषणाग्रजनिद्रा, अद्रिराजीवरसम्, निःशेषजाड्यापहा.

पाठ करा:—विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः।
अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः॥

पाठ २

ऋष्यशृङ्गकथा ।

आसीत्पुरा विभाण्डकपुत्र ऋष्यशृङ्गो नाम मुनिर्वनचरैः सह वने संवृद्धः । तेन पितृवर्जितः कश्चिन्मानवोऽपि न ज्ञातः । ब्रह्मचर्यमास्थितस्य तस्योग्रं तपो लोकेषु प्रथितमभवत् । तस्मिन्नेव कालेऽङ्गेषु लोमपादो नाम प्रतापवान्महाबलो राजा शशास । राज्यं शासतस्तस्य व्यतिक्रमात्सुदारुणा सर्वलोकभयावहानावृष्टिः सञ्जाता । तत्प्रतिक्रियामन्तरेण विप्रा अवदन् ।

आनाय्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ।
प्रयच्छास्मै सुतां शान्तां विधिना सुसमाहितः ॥ इति ।

अतो विप्रवचनानुसारेण स मुनिवेषपरिच्छन्नाभिर्योषिद्भिस्तं विलोभ्य स्वपुरीमानाययामास । तस्मिन्महात्मनि विप्र आनीयमान एव ववर्ष जगदानन्दहेतुर्दशशताक्षो देवः । लोमपादोऽप्यापद्विनाशहेतव ऋष्यशृङ्गाय कमललोचनामात्मनः कृतकदुहितरं शान्तां तस्मै ददौ । महातेजा ऋष्यशृङ्गोऽपि शान्तया सह सुखेन कालं निनाय ।

अत्रान्तरे दशरथो नामायोध्यापतिर्यज्ञार्थं प्रसवार्थं स्वर्गार्थं च द्विजवरमृष्यशृङ्गं वरयितुमुपदिष्टः । अतो वसिष्ठेनानुज्ञातः स राजा सान्तःपुरः सहामात्यो वनानि सरितश्च व्यतिक्रम्य लोमपादपुरीं प्राप्तः । तत्र लोमपादनिवेशनेऽनलमिव दीप्यमानमृषिपुत्रं ददर्श । लोमपादेन सखित्वात्सुसत्कृतो दशरथः सप्ताष्टदिनान्युषित्वाऽऽत्मन आग-

मनप्रयोजनं तस्मै निवेदयांचकार । लोमपादस्तु ऋष्यशृङ्गं गत्वैष दशरथः पुत्रार्थी त्वां शरणमनुप्राप्तः । पुत्रकामं तं याजयितुं त्वमर्हसी-त्यभिदधे । स ऋषिपुत्रोऽपि तथेति प्रतिपद्य दशरथेन सहायोध्यां गन्तुमुद्यतो बभूव । अयोध्यायां राज्ञा सम्पूज्यमान उपास्यमानश्च स दिव्यरूपया शान्तया शुशुभे । पश्चाद्दशरथः सर्वानृषिसत्तमानाहूयावदत् ।

मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ।
तदहं हयमेधेन यजेयमिति मे मतिः ॥ इति ।

ऋष्यशृङ्गपुरोगाणामृषीणामेष तस्य मनोरथः सम्मतो बभूव । सरय्वा उत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयतां क्रियन्तां सम्भारा विमुच्यतां च तुरग इति तमुपदिश्य ते द्विजाः स्वं स्वं स्थानं निवृत्ताः । अनन्तरं वसन्त ऋतावागते राजा वसिष्ठं यज्ञं यथाविधि सम्पादयितुं प्रार्थयाञ्चक्रे । ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे द्विजोत्तमा ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारेभिरे । यथाविधि समाप्ते यज्ञे ऋष्यशृङ्गो नृपमवदत् 'चत्वारः कुलोद्वहाः पुत्रास्तव भविष्यन्ति' इति । अतो नृपः पुत्रकामेष्टिं कर्तुं निश्चिकाय । इष्टिसमाप्तिकाले दशरथो देवनिर्मितं पायसं लेभे । स हर्षोत्फुल्लनयनो नृपोऽन्तःपुरं प्रविश्य स्वभार्याभ्यस्तद्दत्तवान् । तत्पायसप्रभावाद्राजमहिष्यो गर्भवत्यो जाताः काले च पुत्रान्सुषुविरे । ऋष्यशृङ्गस्तु पुनः स्वं स्थानं निवृत्तः ।

रामायणम् ।

टीपा

'कृतका च असौ दुहिता च' –मानलेली मुलगी. (कर्म.)
'सप्त वा अष्ट' वा सप्ताष्टानि (बहु.)–सात आठ, सप्ताष्टानि च तानि दिनानि (कर्म.)

'तातप्यमानः'—पुनः पुनः अथवा भृशं तप्यमानः—'तप्' धातूच्या पौनःपुन्यार्थकाचें वर्त. धातु. वि. पुं. प्रथमेचें एकवचन. (तप् ४ आ.–त्रास पावणें)

'स नृपः तं योषिद्भिः आनाययामास'—प्रयोजक रचना; मूळ वाक्य—'योषितः तम् आनिन्युः'—'नी' धातूच्या प्रयोजक रूपाचा उपयोग करतांना मूळ कर्तृपदाची तृतीया योजतात, जसें—'योषितः' याबद्दल 'योषिद्भिः'

दशशताक्षः—'दशशतम् अक्षीणि यस्य' सः (बहु.) 'अक्षि' शब्दाचें बहुव्रीहि समासाचे शेवटीं 'अक्ष' असें रूप होतें.

प्रश्न

१ ऋष्यशृङ्गेण लोमपाददशरथौ कथमुपकृतौ तद्वर्ण्यताम् ।

२ या उताऱ्यांतील 'सति सप्तमी' या रचनेचीं उदाहरणें देऊन त्यांचा अर्थ व उपयोग स्पष्ट करा.

३ पुढील रूपें ओळखा व त्यांचा स्वतंत्र वाक्यांत उपयोग कराः—
शासतः, निवेदयांचकार, प्रतिपद्य, दत्तवान्, आनाय्य, उपास्यमानः ।

४ या पाठांतील द्वितीयभूतकाळी रूपें ओळखून त्यांतील धातूंचीं त्याच अर्थाचीं प्र. भूतकाळी रूपें लिहा.

५ पुढील समासांचा विग्रह करून नांवें सांगा :—
अनावृष्टिः, कमललोचना, यथार्थम्, यथाविधि, पुत्रार्थिन् ।

पाठ करा :—आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।
भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।
पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥

पाठ ३

रावणं प्रति मारीचोपदेशः ।

[सन्दर्भः—रावणानें मारीचाला सुवर्णमृगाचें रूप घेऊन सीतेला पळविण्याचा प्रयत्न करण्यास सांगितलें. त्या वेळीं मारीचानें प्रथम त्याला उपदेश केला तो पुढील उताऱ्यांत आहे.]

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १ ॥
त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः ।
आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥ २ ॥
न च धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दवर्धनः ।
न तीक्ष्णो न च भूतानां सर्वेषामहिते रतः ॥ ३ ॥
कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च ।
हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ४ ॥
रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवानां मघवा यथा ॥ ५ ॥
कथं त्वं तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा ।
इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ ६ ॥
शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे ।
रामाग्निं सहसा दीप्तं न त्वं प्रवेष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥
अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ।
न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ ८ ॥

तस्य सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ ९ ॥
न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ।
दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ १० ॥
जीवितं च सुखं चैव राज्यं चैव सुदुर्लभम् ।
यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ ११ ॥
किमुद्यममिमं व्यर्थं कृत्वा ते राक्षसाधिप ।
दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ १२ ॥
अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना ।
इदं हि भूयःशृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचरेश्वर ॥ १३

रामायणम् ।

टीपा

सिंहोरस्कः—सिंहस्य इव उरः यस्य स (बहु.) । बहुव्रीहि समासाच्या अन्त्य पदामध्यें बदल होत नसेल तर बहुधा विकल्पानें 'क' जोडण्यांत येतो. मा–कृथा.–मा–अकृथा–मा कुरु इत्यर्थः । तृतीय भूतकाळाच्या रूपांच्या आगमाचा लोप करून 'मा' या अव्ययावरोबर उपयोग केला म्हणजे आज्ञार्थी अर्थ होतो.

अनुव्रता—अनुष्ठित व्रतं यया सा (बहु.)

प्रश्न

१ या श्लोकांतील उपमा दर्शवून त्यांचें स्पष्टीकरण करा.

२ मारीचानें वर्णिल्याप्रमाणें रामाचे थोडक्यांत संस्कृतमध्यें वर्णन करा.

३ पहिल्या श्लोकाचा अर्थ सांगून त्यांतील अर्थ पुढील श्लोकांतील मजकुराशीं कसा जुळतो हें दाखवा.

४ पुढील समासांचा विग्रह करून नांवें सांगाः—
शरार्चिः, रामाग्निः, रामचापाश्रया, तदन्तम्, सुमध्यमा, नरसिंहः

५ नवव्या व बाराव्या श्लोकांतील विशिष्ट रचनांचें स्पष्टीकरण करा.

पाठ करा:—राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः।
रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः॥
मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्।
राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः॥

पाठ ४

बभ्रुवाहनस्य धनुर्विद्याकौशलम्।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन भ्रमन्नर्जुनो मणिपुरं नाम नगरं प्राप्तः। तत्र तेन चित्राङ्गदनाम्नो नृपस्य चित्राङ्गदा नाम सर्वगुणसम्पन्ना कन्या परिणीता। कानिचिद्दिनानि तत्र स्थित्वा स पुनरपि स्वयात्रामार्गमनुससार। तस्यापन्नसत्त्वा भार्या चित्राङ्गदा पितृगृह एवावर्तत। तस्यां जातो योग्यसमये कान्तिमान्पुत्रः। दिने दिने ववृधे तस्य तेजः शुक्लेन्दुवत्। नृपश्च द्वादशे दिने बभ्रुवाहन इति तस्य नाम चकार। अनुदिवसं वर्धमानः स मातामहानन्दस्य परां काष्ठां निनाय। चतुर्थवर्षादारभ्य स बभ्रामेतस्ततो धनुर्गृहीत्वा। वीरवद्रूपं परिधाय स स्वधनुषो बाणानस्मिन्कस्मिन्नपि वस्तुनि प्रचिक्षेप। अनेन क्रमेण यदा स सप्तवर्षदेशीयोऽभवत्तदा चित्राङ्गदो दुहित्रा दौहित्रेण च समेतो जगाम गुरुगृहम्। तत्र तं गुरुहस्ते निक्षिप्य स्वराजधानीं स निववृते। गुरुर्बभ्रुवाहनं धनुर्विद्याग्रहणलालसं कुशाग्रबुद्धिः सत्वरं ज्ञातवान्।

क्षत्रियस्य धनुर्विद्याज्ञानमावश्यकमिति विचार्य स गुरुणा सविशेषं धनुर्विद्यामध्यापितः। एवं यदा तस्याध्ययनं समाप्तं तदा चित्राङ्गदः पुनरपि तत्रागत्य गुरुदक्षिणां च दत्त्वा बभ्रुवाहनेन सह निववृते स्वराजधानीम्।

एवमध्ययनं समाप्य मणिपुरं निवृत्तं बभ्रुवाहनं दृष्ट्वा सर्वाः प्रजाः सप्रजा ननन्दुः। गुरुगृहे तेन महती कीर्तिः सम्पादिता। अतस्तस्य कौशलं सर्वेभ्यो मणिपुरवासिभ्यो दर्शयितुं चित्राङ्गदेन सर्वेषां मन्त्रिणामनुमत्या महती सभा कारिता। एको यन्त्रबद्धो दारुमयोऽलङ्कृतोऽश्वस्तत्रानीतः। समीपे च तस्य निखात आसीदेकः स्तम्भः। तस्योपरि शुकः स्थापयांचक्रे। ईदृशी यन्त्रयोजना यदारूढेऽश्वे स शुकः परिभ्रमितुं प्रारेभे। तदा बभ्रुवाहनः सबाणासनस्तत्र प्राप्तः। तत्रस्थान्सर्वान्प्रणम्य स यदा तं दारुमयमश्वमारुरोह तदा सोऽश्वः स्तम्भं परितोऽभ्रमत्। बभ्रुवाहनेन शुको लक्ष्यीकृतो बाणेन च विद्ध्वाधः पातितः। एतदद्भुतं कृत्यं दृष्ट्वा सर्वे सभ्या विस्मयान्विता बभूवुः। ते चोच्चैरवदन्। अयं वीरोऽर्जुनमप्यतिशेते शौर्येणेति।

महाभारतम्।

टीपा

'देश्य'-'देशीय' हे प्रत्यय वर्षवाचक शब्दापुढें जोडले म्हणजे 'सुमारें, तितक्या वर्षांचा किंवा वयाचा' असा अर्थ होतो. सप्तवर्षदेशीय—सुमारें सात वर्षांचा.

'दारुमय:—लाकडाचा केलेला.' 'मय' प्रत्यय 'बनविलेला' या अर्थी जोडतात. जसें, सुवर्णमय. (अलङ्कारः)

अति+शी 'मागें टाकणें, ज्यास्त असणें' या अर्थी योजला असतां ज्या गुणांत श्रेष्ठपणा दर्शवावयाचा त्याची तृतीया योजतात.

'यद्यद्-तद्तद्-जें जें तें तें सर्व'-यद् व तद् यांची द्विरुक्ति केली म्हणजे असा अर्थ होतो.

प्रश्न

१ किमर्थमर्जुनो मणिपुरं जगाम। का तेन परिणीता तत्र। को जातस्तस्याम्। बाल्ये स कथमाचरत्। गुरुगृहे किमशिक्षत सः। मणिपुरं कदा निवृत्तः सः।

२ पुढील रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग कराः—शुक्लेन्दुवत्, परिधाय, ज्ञातवान्, अध्यापितः, लक्ष्यीकृतः, पातितः, वर्धमानः।

३ पुढील समास सोडवून नावें सांगाः—सर्वगुणसम्पन्नः, अनुदिवसम्, कुशाग्रबुद्धिः, सप्रजाः, यन्त्रबद्धः, सबाणासनः।

४ पुढील वाक्यांचा प्रयोग बदलाः—(१) तस्योपरि शुकः स्थापयाश्चक्रे। (२) बभ्रुवाहनेन शुकोऽधः पातितः। (३) स दारुमयमश्वमारुरोह। (४) स बाणान्सर्वत्र प्रचिक्षेप। (५) तेन चित्राङ्गदा परिणीता।

पाठ कराः—लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम्।
पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः॥
कलम्बमार्गणशराः पत्त्री रोप इषुर्द्वयोः।
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपूत्तरे॥

पाठ ५

धीरप्रशंसा।

चलन्ति गिरयः कामं युगान्तपवनाहताः।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणां निश्चलं मनः॥ १॥
अङ्गणवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम्।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य धीरस्य॥ २॥

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेर्नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ॥ ३ ॥
रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवा न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ४ ॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ५ ॥

आपत्समुद्धरणधीरधियः परेषां
जाता महत्यपि कुले न भवन्ति सर्वे ।
विन्ध्याटवीषु विरलाः खलु पादपास्ते
ये दन्तिदन्तमुसलोल्लिखनं सहन्ते ॥ ६ ॥

सुभाषितानि ।

टीपा

'कामं–कबूल' याचा उपयोग शक्य असणाऱ्या गोष्टीबरोबर करतात, परंतु जी गोष्ट शक्य नसते त्या वाक्यात 'न किंवा न तु' यांचा उपयोग करतात.

'वि + रम्–थांबणें' याचा उपयोग परस्मैपदामध्यें जी गोष्ट थांबवावयाची त्या अर्थाच्या शब्दाच्या पंचमीबरोबर करतात.

'आपत्समुद्धरणधीरधिय —संकटांतून सुटका करण्यामध्यें ज्यांची बुद्धि धीट आहे ते'– आपद्भ्य· समुद्धरणे धीरा धीः येषाम् ते. (बहु.)

दन्तिदन्तमुसलोल्लिखनम्–दन्तिन· दन्त एव मुसलम् तेन उल्लिखनम्—हत्तीच्या मुसळासारख्या दातांनी उपटणें·

प्रश्न

१ दुसऱ्या श्लोकांतील शब्दांच्या जोडयांवरून काय अर्थ दिसून येतो ?
२ चौथ्या श्लोकाच्या अर्थाला कोणत्या कथेचा आधार घेतलेला आहे ?

३ धीर स्वभावाच्या मनुष्यामध्यें कोणते गुण दिसून येतात हे संस्कृतमध्यें लिहा.

४ कृतप्रतिज्ञः, धैर्यवृत्तिः, नीतिनिपुणाः, यथेष्टम्, युगान्तरम् यांचा विग्रह करून नांवें सांगा.

पाठ कराः--(१) धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ।
(२) दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ।
इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ॥

पाठ ६

त्रयाणां धूर्तानाम् ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताग्निहोत्रपरिग्रहः प्रतिवसति स्म । सः कदाचिन्माघमासे सौम्यानिले प्रवाति मेघाच्छादिते गगने मन्दं मन्दं वर्षति पर्जन्ये पशुप्रार्थनार्थं किञ्चिद्ग्रामान्तरं गतः। कश्चिद्यजमानो याचितस्तेन । भो यजमान आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम् । तद्यजनार्थं पशुमेकं समर्पय । अथ तेनातीव पीवरतनुः पशुः प्रदत्तः। सोऽपि समर्थस्तं पशुमितश्चेतश्च गच्छन्तं विज्ञाय स्कन्धे कृत्वा सत्वरं पुराभिमुखं प्रतस्थे । अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्ताः क्षुत्क्षामकण्ठाः संमुखा बभूवुः । तैस्तादृशं पीवरतनुं पशुं स्कन्धे कृतमालोक्य मिथोऽभिहितम् । भो अस्य पशोर्भक्षणादद्यतनीयो हिमपातो व्यर्थतां नीयते । तदेनं वञ्चयित्वास्य सकाशाद् गृह्यते । अथ तेषामेकतमो वेषपरिवर्तनं विधाय संमुखो भूत्वापरमार्गेण तमाहिताग्निमूचे ।

भो भो बालाग्निहोत्रिन् किमेवं जनविरुद्धं हास्यकार्यमनुष्ठीयते यदेष सारमेयोऽपवित्रः स्कन्धाधिरूढो नीयते । उक्तं च ।

श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्तिताः ।
रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात्तान्नैव संस्पृशेत् ॥

ततश्च तेन कोपाविष्टेनाभिहितम् । अहो किमन्धो भवान्यत्पशुं सारमेयत्वेन प्रतिपादयसि । स आह । ब्रह्मन् न कोपः कार्यः । यथेच्छं गम्यताम् । अथ यावत्किञ्चिद्वनान्तरं गच्छति तावद् द्वितीयो धूर्तः संमुखमभ्युपेत्य तमुवाच । भो ब्रह्मन् कष्टं कष्टम् । यद्यपि वल्लभोऽयं मृतवत्सस्तथापि स्कन्ध आरोपयितुमशक्यः । उक्तं च ।

तिर्यञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत्कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात्तस्य चान्द्रायणेन वा ॥

अथासौ सकोपमाह । भोः किमन्धो भवान्यत्पशुं मृतवत्सं वदसि । सोऽब्रवीत् । भगवन् मा कोपं कुरु । अज्ञानान्मयाभिहितम् । तत्त्वमात्मन उचितेन समाचरेति । अथ यावत्स्तोकं वनान्तरं गच्छति तावत्तृतीयो धूर्तः सम्मुखमुपेत्य तमुवाच । भो अयुक्तमेतद्यद्रासभं स्कन्धारूढं नयसि । तत्त्यज्यतामेषः । उक्तं च ।

यः स्पृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोऽथवा ।
सचैलं स्नानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥

तत्त्यजैनं यावत्कोऽपि न पश्यति । अथासौ तं पशुं रासभं मन्यमानो भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य पलायितुं प्रारब्धः । ततस्तेऽपि त्रयो मिलित्वा पशुमादाय यथेच्छं भक्षयितुमारब्धाः ।

पञ्चतन्त्रम् ।

टीपा

क्षुत्क्षामकण्ठा—भुकेनें ज्यांचा गळा बारीक झाला आहे ते—क्षुधा क्षाम कण्ठः येषाम् ते. क्षाम—क. भू. धा. वि. क्षै धातूचें.

सामान्यतः बोलणाराच्या प्रत्यक्ष शब्दांच्या शेवटीं 'इति' हें अव्यय संस्कृतमध्यें योजतात. परंतु पञ्चतन्त्रांतील या व इतर उतार्‍यांत तें योजलेलें नाहीं.

चान्द्रायणं व्रतम्—पौर्णिमेच्या जेवणाच्या १५ घांसांतून कृष्णपक्षांत दररोज एक एक घांस कमी करणें व अमावास्येच्या दिवसाच्या पूर्ण उपवासापासून शुक्लपक्षांत दररोज एक एक घांस वाढविणें या व्रताला चान्द्रायण व्रत म्हणतात.

प्रश्न

१ पुढील वाक्यें पुरीं कराः—(१) ब्राह्मणो ग्रामान्तरं गतो यतः.........
(२) मृतवत्सस्य स्कन्धारोपणमधर्म्यम् यतः........... (३) ब्राह्मणः पशुं भूमौ निक्षिप्य पलायत यतः..........

२ या पाठांतील द्वन्द्व समास, सति सप्तमी, वर्तमानकालवाचक धातु. रूपें व तुमन्त रूपें यांचीं प्रत्येकीं दोन दोन उदाहरणें देऊन त्यांच्या वाक्यांतील उपयोगाचें स्पष्टीकरण करा.

३ पुढील समास सोडवा व नांवें लिहाः—ग्रामान्तरम्, पीवरतनुः, अपवित्रः, कोपाविष्टः, यथेच्छम्, कुधीः ।

४ या उतार्‍यांतील तीन्ही श्लोकांचा अर्थ स्पष्ट करा.

पाठ कराः—(१) कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ।
शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥

(२) रासभा गर्दभाः खराः ।

पाठ ७

वर्षाशरद्वर्णनम् ।

[संदर्भ —हा उतारा महाभारतांतील वनपर्वांतील आहे. युधिष्ठिरादि पाण्डव द्वैतवनांतून काम्यक वनात प्रवेश करतात त्या वेळचा आहे.]

वर्षावर्णनम्:—

निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १ ॥
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २ ॥
विरूढशष्पा धरणी मत्तदंशसरीसृपा ।
बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोगणा ॥ ३ ॥
न स्म प्रज्ञायते किञ्चिदम्भसा समवस्तृते ।
समं वा विषमं वाऽपि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ४ ॥
क्षुब्धतोया महावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ५ ॥
नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ६ ॥

शरद्वर्णनम्:—

क्रौञ्चहंससमाकीर्णा शरत्प्रमुदिताभवत् ।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ ७ ॥
विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाऽभवत् ।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ८ ॥
दृश्यन्ते शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ ९ ॥

कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलङ्कृताः ॥ १० ॥
आकाशसङ्काशजलां तीरवानीरसङ्कुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥ ११ ॥
ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १२ ॥

महाभारतम् ।

टीपा

दृढधन्वानः—दृढं धनुः येषां ते. धनुस् शब्दाचें बहुव्रीहि समासाच्या शेवटीं धन्वन् असें रूपान्तर होतें.

१० वा श्लोकः—ददृशुः या क्रियापदाचें 'ते पाण्डवाः' असें कर्तृपद समजावें.

शीतवारिधराः (नदीः)-शीतस्य वारिणः धरा-शीतवारिधरा ताः-(ष. त.)

११ वा श्लोकः—'आकाश......जलां, तीर..... लाम्, पुण्यतीर्थां सरस्वतीं चरतां (पाण्डवानां) हर्षः बभूव' असा अन्वय घ्यावा.

श्वसमाना—श्वस् या प. पदी धातूचें अनियमित वर्त. धातु. विशेषण.

प्रश्न

१ वर्षाऋतूचें वर्णन श्लोकांच्या आधारें संस्कृतमध्यें गद्यरूपानें करा.

२ शरदृतूंत आकाश, रात्रि व नद्या कशा दिसतात तें स्पष्ट करा.

३ सिक्ता, शोभयांचक्रुः, ताडयमानानाम्, समाकीर्णा, पश्यन्तः हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

४ पुढील विशेषणांना जुळणारीं नामें लिहा व त्याचा वाक्यांत उपयोग करा.
प्रसन्नजल, विमल, शीत, असित, शान्त.

पाठ करा:—(१) स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ।
(२) स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ।
इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ॥

पाठ ८

कालिदासचातुर्यम् ।

एकदा द्वारपालो भोजमाह । देव श्रीशैलादागतः कश्चिद्विद्वान् ब्रह्मचर्यनिष्ठो द्वारि वर्तत इति । राजा प्रवेशयेति प्राह । तत आगत्य ब्रह्मचारी चिरं जीवेति वदति । राजा तं पृच्छति । ब्रह्मन् बाल्य एव कलिकालाननुरूपं किं नाम व्रतं ते । अन्वहमुपवासेन कृशोऽसि । कस्यचिद्ब्राह्मणस्य कन्यां तुभ्यं दापयिष्यामि त्वं चेद् गृहस्थधर्ममङ्गीकरिष्यसीति । ब्रह्मचारी प्राह देव त्वमीश्वरस्त्वया किमसाध्यम् ।

सारङ्गा सुहृदो गृहं गिरिगुहा शान्तिः प्रिया गेहिनी
वृत्तिर्वन्यलताफलैर्निवसनं श्रेष्ठं तरूणां त्वचः ।
तद्ध्यानामृतपूरमग्नमनसां येषामियं निर्वृति-
स्तेषामिन्दुकलावतंसयमिनां मोक्षेऽपि नो न स्पृहाः ॥

एतन्निशम्य राजोत्थाय पादयोः पतत्याह च । ब्रह्मन् मया किं कर्तव्यमिति । स आह देव वयं काशीं जिगमिषवः । तत एवं विधेहि ये त्वत्सदने पण्डितवरास्तान्सर्वानपि सपत्नीकान्काशीं प्रति प्रेषय । ततोऽहं गोष्ठीतृप्तः काशीं गमिष्यामीति । राजा तथा चक्रे । ततः सर्वे पण्डितवरास्तदाज्ञया प्रस्थिताः । कालिदास एको न गच्छति स्म । तदा राजा कालिदासं प्राह । सुकवे त्वं कुतो न गतोऽसीति । ततः कालिदासः प्राह । देव सर्वज्ञोऽसि ।

ते यान्ति तीर्थेषु बुधा ये शम्भोर्दूरवर्तिनः ।
यस्य गौरीश्वरश्चित्ते तीर्थं भोज परं हि तत् ॥

ततो विद्वत्सु काशीं गतेषु राजा कदाचित्सभायां कालिदासं पृच्छति स्म । कालिदास अद्य किमपि श्रुतं त्वया किमिति । स आह ।

मेरौ मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले
कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारभागेष्वपि ।
सह्याद्रावपि तेषु तेषु बहुशो भोज श्रुतं ते मया
लोकालोकविचारचारणगणैरुद्गीयमानं यशः ॥

ततश्चमत्कृतो राजा प्रत्यक्षरलक्षं ददौ ।

भोजप्रबन्धः ।

टीपा

श्रीशैलम्–ठिकाणाचें नांव.

अन्वहम्–अहनि अहनि इति अव्ययीभाव. दापयिष्यामि–देववीन (दा–प्रयो. द्वि. भविष्य प्र. पु. ए. वचन)

तद्ध्याना......मनसाम्–तस्य ध्यानम् एव अमृतं तस्य पूरः तस्मिन् मग्नं मनः येषां ते... तद्ध्याना...मनस.––त्याच्या (ईश्वराच्या) ध्यानरूपी अमृताच्या पुरामध्यें गुंगलें आहे मन ज्यांचें ते.

इन्दुकलावतंसयमिनाम्–इन्दोः कला अवतंसः यस्य (शंकरस्य) यमिनाम्––शंकराच्या (भक्त असणाऱ्या) ऋषींची.

लोकालोकविचारचारणगणः–लोकालोकयोः विचारः येषां तेषां चारणानां गणः––दृश्य व अदृश्य जागी फिरणाऱ्या भाटाचा समुदाय.

प्रश्न

१ मुनीचें वर्णन ज्या श्लोकांत केलें आहे त्याचा अर्थ लिहा.

२ पुढील समासांचा विग्रह करून नांवें सांगा:—

कलिकालाननुरूपम्, सपत्नीकाः, गौरीश्वरः, सर्वज्ञः, पण्डिततराः ।

२ पुढील रूपें ओळखून त्याचा वाक्यांत उपयोग कराः—

द्वारि, जिगमिषवः, उद्गीयमानम्, उत्थाय, प्रवेशय।

पाठ कराः—(१) समज्या परिषद् गोष्ठी सभासमितिसंसदः।
आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः॥

(२) महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः।
अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः॥

पाठ ९

सौगन्धिकसरोवर्णनम्।

[पाण्डव वनवासात असतांना द्रौपदीला वाऱ्याबरोबर आलेलें सौगन्धिक फूल दिसलें. तेव्हां तिनें तशीं फुलें आणण्यास भीमाला सांगितलें व म्हणून भीम त्या सरोवराजवळ गेला. त्या वेळचें वर्णन या उताऱ्यांत आहे.]

स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम्।
कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने॥ १॥
कुबेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्झरैः।
सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम्॥ २॥
हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम्।
नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकर्दमाम्॥ ३॥
अतीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु।
विचित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम्॥ ४॥
तां तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम्।
जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः॥ ५॥
वैडूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोरमैः।
हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः॥ ६॥

आक्रीडं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७ ॥
सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किम्पुरुषैस्तथा ।
राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ८ ॥
तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
बभूव परमप्रीतो दिव्यं प्रेक्ष्य सरो महत् ॥ ९ ॥
तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ १० ॥
ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमशङ्कितमरिन्दमम् ।
पुष्करेष्वभिपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ ११ ॥
अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।
यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्सम्प्रष्टुमिहार्हथ ॥ १२ ॥
ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
तेजोयुक्तमपृच्छंस्तं कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥
मुनिवेषधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे ।
यदर्थमभिसम्प्राप्तस्तदाचक्ष्व महामते ॥ १४ ॥

महाभारतम् ।

टीपा

परमगन्धि-परमः गन्धः यस्य तद्—ज्याचा वास उत्तम आहे तें. 'गन्ध' हा शब्द बहुव्रीहि समासाचे शेवटीं गन्धि होतो.

प्रश्न

१ सौगन्धिक सरोवराचे संस्कृतमध्यें गद्यमय वर्णन करा.

२ पुढील रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग कराः—
आकीर्ण, पुष्करेष्वुः, चिकीर्षुः, समासाद्य, सम्प्रष्टुम् ।

३ खालील समासांचीं नांवे सांगून विग्रह कराः—
नानाद्रुमलताकुला, सायुधः, पुरुषशार्दूलः, सुजला, मुनिवेषधरः ।

४ भीमाचीं सर्व विशेषणें सांगून त्यांचा अर्थ लिहा.

पाठ कराः—(१) कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥

(२) कुमुदिन्यां नलिन्या तु बिसिनी पद्मिनीमुखाः ॥
वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥
बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।
पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥

पाठ १०

कृपणस्य मनोराज्यम् ।

कस्मिंश्चिन्नगरे कश्चित्स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तस्य भिक्षार्जितैः सक्तुभिर्भुक्तोर्वरितैर्घटः परिपूरितः । तं च घटं नागदन्तेऽवलम्ब्य तस्याधस्तात्खट्वां निधाय सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयति । अथ कदाचिद्रात्रौ चिन्तयामास यत्परिपूर्णोऽयं घटस्तावत्सक्तुभिर्वर्तते ।

तद्यादि दुर्भिक्षं भवति तदनेन रूपकाणां शतमुत्पद्यते ततस्तेन मयाजद्वयं ग्रहीतव्यम् । ततः षण्मासिकप्रसववशात्ताभ्यां यूथं भविष्यति । ततोऽजाभिः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि गोभिर्महिषीर्महिषीभिर्वडवाः । वडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा भविष्यन्ति । तेषां विक्रयात्प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति । सुवर्णेन चतुःशालं गृहं सम्पद्यते । ततः कश्चिद्ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्राप्तवरां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति । तत्सकाशात्पुत्रो मे भविष्यति । तस्याहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि । ततस्तस्मिञ्जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहं पुस्तकं गृहीत्वाश्वशालायाः पृष्ठदेश उपविष्टस्तदवधारयिष्यामि । अत्रान्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गाज्जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नवर्ती मत्समीपमागमिष्यति । ततोऽहं कोपाविष्टो ब्राह्मणीमभिधास्यामि । गृहाण तावद्बालकम् । सापि गृहकर्मव्यग्रतयास्मद्वचनं न श्रोष्यति । ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि । एवं तेन ध्यानस्थितेन तथैव पादप्रहारो दत्तो यथा स घटो भग्नः । सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः । अत एवेदमुच्यते ।

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥

पञ्चतन्त्रम् ।

टीप

'अजाभि गा ग्रहीष्यामि '—मेंढ्या देऊन गाई (विकत) घेईन. किंमतवाचक शब्द तृतीयेंत योजतात.

'तथा पादप्रहारो दत्तो यथा घटो भग्नः ' अशी लाथ मारली की त्यामुळें तें मडकें फुटलें. कारणदर्शक वाक्यांत ' तथा ' योजतात व परिणामवाचक वाक्यांत ' यथा ' योजतात.

प्रश्न

१ किं तात्पर्यमस्याः कथायाः । संक्षेपतो लिखत ।

२ भिक्षार्जिताः, भुक्तोर्वरिताः, रूपाढ्या, गृहकर्मव्यग्रना, जनन्युत्सङ्गः, चतुःशालम् या समासांचा विग्रह करून नावें सांगा.

३ ग्रहीतव्यम्, समुत्थाय, असम्भाव्या, अनागतवती, परिपूरितः हीं रूपें ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग करा.

४ या पाठांतील द्वि. भविष्यकाळी रूपें ओळखून त्यांतील धातूंचीं संकेतार्थाचीं तृ पु ए. वचनी रूपें लिहा.

पाठ करा—(१) चित्त तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ।
(२) घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

पाठ ११

द्रौपदीकृतं पाण्डववर्णनम् ।

[जयद्रथ द्रौपदीला पळवून नेत असतां तुझे पति राज्यहीन व दरिद्री आहेत असें तिला म्हणतो. तेव्हां ती पाण्डवांचें वर्णन करिते.]

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ १ ॥
अप्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
परैह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ २ ॥
अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं सालमिव प्रवृद्धम् ।
सन्दष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ३ ॥
नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति नायं वैरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न च तत्तप्यतीव ॥ ४ ॥

धनुर्धराग्र्यो धृतिमान्यशस्वी जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनञ्जयो नाम पतिर्ममैषः ॥ ५ ॥
स सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानां भयहर्ता मनीषी।
बन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्यः ॥ ६ ॥
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे।
प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ॥ ७ ॥
यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः।
यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व-शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्ख्ये ॥८॥
शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः।
हुताशचन्द्रार्कसमानतेजा जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ॥ ९ ॥
बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः।
स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ॥ १० ॥
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम्।
सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ ११ ॥
विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः॥ १२ ॥

महाभारतम्।

टीपा

'परा+आ+इ'—परा+एहि—परेहि—शरण जा

'अप+राध्'—याचा उपयोग ज्याचा अपराध केला जातो त्या अर्थाच्या शब्दाची षष्ठी किंवा सप्तमी योजून करितात.

विस्मरते—अनियमित रूप. वि + स्मृ हा धातु परस्मैपदी आहे.

चित्रहस्त —लढण्याच्या वेळची हातांची विशिष्ट पद्धत. लघु चित्रहस्त' यस्य स—लघुचित्रहस्त' । लघु—रम्य, सुंदर.

प्राञ्जलि —प्रबद्ध अञ्जलि येन स (तृ. व).

प्रश्न

१ पाण्डवांपैकी प्रत्येकाबद्दल द्रौपदी काय काय विशिष्ट गोष्टी सांगते तें गद्यरूपानें लिहा.

२ पुढील समास सोडवून नावे लिहाः—जाम्बूनदशुद्धगौरः, आयताक्षः, जितेन्द्रियः, भयार्ताः, हुताशचन्द्रार्कसमानतेजाः, हतसर्वयोधा.

३ पुढील रूपें ओळखून त्याचा वाक्यात उपयोग कराः—अपराद्धः, संविधाया गरीयासम्, विशीर्यन्ती, विक्षोभिता.

४ या उताऱ्यांतील उपमा दर्शवून त्या उपमेचा अर्थ स्पष्ट करा.

पाठ कराः—(१) वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

(२) द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशात्रवः ।
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥

पाठ १२
अङ्गुलीयकदर्शनम् ।

[हा उतारा शाकुन्तल नाटकातील आहे. शकुन्तलेला विवाहाच्या वेळीं दुष्यन्तानें दिलेली आंगठी तिच्या हातांतून तळयात पडते. ती एक मासा गिळतो व जेव्हां तो मासा कोळ्यांच्या जाळ्यात अडकतो तेव्हां नंतर ती आंगठी कोळ्याजवळ जाते. तों ती विकीत असतां शिपायांकडून पकडला जातो. त्या आंगठीच्या दर्शनानें दुष्यन्ताला शकुन्तलेची आठवण होते.]

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्बद्धपुरुषमादाय रक्षिणौ च)

रक्षिणौ—(ताडयित्वा) अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वयैतद्राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् ।

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन) प्रसीदन्तु भावमिश्राः । अहं नेदृश-कर्मकारी ।

प्रथमः—किं शोभनो ब्राह्मण इति कल्पयित्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः ।

पुरुषः—शृणुतेदानीम् । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः ।

द्वितीयः—पाटच्चर किमस्माभिर्जातिः पृष्टा ।

श्यालः—सूचक कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैनमन्तरा प्रतिबध्नीत ।

उभौ—यदावुत्त आज्ञापयति । कथय ।

पुरुषः—अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि ।

श्यालः—(विहस्य) विशुद्ध इदानीमाजीवः ।

पुरुषः—

सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥

श्यालः—ततस्ततः ।

पुरुषः—एकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितो यावत्तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयकं दृष्टम् । पश्चादहं तस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । अयमस्यागम-वृत्तान्तः ।

श्यालः—जानुक विस्रगन्धी गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः ।

रक्षिणौ—तथा । गच्छ अरे गण्डभेदक ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

श्यालः—सूचक इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिद-मङ्गुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रामामि।

उभौ—प्रविशत्वावुत्तः स्वामिप्रसादाय।

(निष्क्रान्तः श्यालः)

प्रथमः—जानुक चिरायते खल्वावुत्तः।

द्वितीयः—नन्ववसरोपसर्पणीया राजानः।

प्रथमः—जानुक प्रस्फुरतो मम हस्तावस्य वधार्थं सुमनसः पिनद्धुम्।

(इति पुरुषं निर्दिशति)

पुरुषः—नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुम्।

द्वितीयः—(विलोक्य) एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्येतोमुखो दृश्यते। गृध्रबलिर्भविष्यसि शुनो मुखं वा द्रक्ष्यसि।

(प्रविश्य)

श्यालः—सूचक मुच्यतामेष जालोपजीवी। उपपन्नः खल्वस्याङ्गुलीयस्यागमः।

सूचकः—यथावुत्तो भणति।

द्वितीयः—एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः। (इति पुरुषं परिमुक्तबन्धनं करोति)

पुरुषः—(श्यालं प्रणम्य) भर्तः अथ कीदृशो म आजीवः।

श्यालः—एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः। (इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति)

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य) भर्तः अनुगृहीतोऽस्मि।

सूचकः—एष नामानुग्रहो यच्छूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः।

जानुकः—आवुत्त पारितोषिकं कथयति तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यमिति।

श्यालः—न तस्मिन्महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि। तस्य दर्शनेन कोऽप्यभिमतो जनो भर्त्रा स्मृतः। मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकमना आसीत्।

सूचकः—सेवितं नामावुत्तेन।

जानुकः—ननु भण अस्य कृते मात्स्यिकभर्तुरिति। (इति पुरुषमसूयया पश्यति)

पुरुषः—भट्टारक इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु।

जानुकः—एतावद्युज्यते।

श्यालः—धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः। कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते। तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः। (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

शाकुन्तलम्।

टीपा

भीतिनाटितकेन—भ्याल्यासारखें दाखवून. भावमिश्रा —' मिश्र '—सन्मान्य मनुष्य.' हा शब्द मोठे व विद्वान् लोक यांच्या नांवापुढें जोडला जातो. जसें आर्यमिश्राः, वसिष्ठमिश्राः।

सूचक व जानुक हीं त्या दोघा रक्षकाचीं नावें आहेत.

रोहितमत्स्यः—एक प्रकारचा मासा. खण्डशः कॢप्—तुकडे करणें. सेवितं नाम आवुत्तेन—नाम—खरोखर.

चिरायते—वेळ लावतो. ' चिर ' पासून नामधातु.

प्रश्न

१ अयं संवादो बालैर्नाटयितव्यः।

२ या उताऱ्यांतील महत्त्वाचीं वाक्यें लिहून त्यांचा अर्थ लिहा.

३ प्रतिवध्नीत, भावयितुम्, दापितः, अवतार्य, प्रतिष्ठापितः, विमर्शयितव्यम् हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

४ जालोद्गालादयः, अनुकम्पामृदुः, यथागमनम्, पत्रहस्तः, गृध्रबलिः, पर्युत्सुकमनाः हे समास सोडवून त्यांचीं नांवें सांगा.

पाठ कराः—चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ।
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥

पाठ १३

स्वभाववर्णनम् ।

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ १ ॥
विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ २ ॥
न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ ३ ॥

वरं विन्ध्याटव्यामनशनतृषार्तस्य मरणं
वरं सर्पाकीर्णे तृणविहितकूपे निपतनम् ।
वरं गर्तावर्ते गहनजलमध्ये विलयनं
न शीलाद्विभ्रंशो भवतु कुलजस्य श्रुतवतः ॥ ४ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।

जानुकः—अवृत्त पारितोषिकं कथयति तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यमिति।

श्यालः—न तस्मिन्महार्हे रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि। तस्य दर्शनेन कोप्यभिमतो जनो भर्त्रा स्मृतः। मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकमना आसीत्।

सूचकः—सेवितं नामावुत्तेन।

जानुकः—ननु भण अस्य कृते मात्स्यिकभर्तुरिति। (इति पुरुषमसूयया पश्यति)

पुरुषः—भट्टारक इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु।

जानुकः—एतावद्युज्यते।

श्यालः—धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः। कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते। तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः। (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

शाकुन्तलम्।

टीपा

भीतिनाटितकेन—भ्याल्यासारखें दाखवून. भावमिश्रा—'मिश्र'—सन्मान्य मनुष्य.' हा शब्द मोठे व विद्वान् लोक यांच्या नांवापुढें जोडला जातो. जसें आर्यमिश्राः, वसिष्ठमिश्राः।

सूचक व जानुक ही त्या दोघा रक्षकांची नांवें आहेत.

रोहितमत्स्यः—एक प्रकारचा मासा. खण्डशः क्लृप्—तुकडे करणें. सेवितं नाम आवुत्तेन—नाम—खरोखर.

चिरायते—वेळ लावतो. 'चिर' पासून नामधातु.

प्रश्न

१ अयं संवादो बालैर्नाटयितव्यः।

२ या उताऱ्यांतील महत्त्वाचीं वाक्यें लिहून त्यांचा अर्थ लिहा.

३ प्रतिबध्नीत, भावयितुम्, दापितः, अवतार्य, प्रतिष्ठापितः, विमर्शयितव्यम् हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

४ जालोद्गालादयः, अनुकम्पामृदुः, यथागमनम्, पत्रहस्तः, गृध्रबलिः, पर्युत्सुकमनाः हे समास सोडवून त्यांचीं नांवें सांगा.

पाठ कराः—चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ।
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥

पाठ १३

स्वभाववर्णनम् ।

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ १ ॥
विदेशेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ २ ॥
न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ ३ ॥
वरं विन्ध्याटव्यामनशनतृषार्तस्य मरणं
वरं सर्पाकीर्णे तृणविहितकूपे निपतनम् ।
वरं गर्तावर्ते गहनजलमध्ये विलयनं
न शीलाद्विभ्रंशो भवतु कुलजस्य श्रुतवतः ॥ ४ ॥
ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।

अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ५ ॥

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदके
मूर्खः पण्डितसङ्गमे न रमते दासो न सिंहासने ।
कुस्त्री सज्जनसङ्गमे न रमते नीचं जनं सेवते
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ ६ ॥

सुभाषितानि ।

टीपा

'वर ..न —जी गोष्ट पुरवली किंवा पसंत पडते त्या वाक्यात 'वरम्' व जी गोष्ट नको अथवा त्याज्य त्या वाक्यात 'न–न तु' अशी अव्ययें योजतात. मात्र वरम् व न य्‌चा संबंध प्रथमान्त नामाशीं अथवा वाक्यांशीं असावा—तुमन्ताशीं असू नये.

श्रुतवत.—विद्यावत (श्रुत–विद्या).

प्रश्न

१ केन कारणेन स्वभावा एव परीक्ष्यन्ते । धर्मशास्त्रपठनात् किं महीयः। शीलाद्विभ्रंशो यदि न भवेत्तर्हि नरः किं किं स्वीकुर्यात् । केन कारणेन हंसः कूपोदकं न सेवते ।

२ समास सोडवून विग्रह करा :— अनशनतृपातैः, तृणपिहितकूपः, कुस्त्री वाक्संयमः, अक्रोधः, कूपोदकम्.

३ मूर्धन्, गो, श्रुतवत् हे शब्द चालवा :—

पाठ करा :—(१) शीलं स्वभावे सद्वृत्ते ।

(२) अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ।

(३) उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

पाठ १४

भोजव्याधिनिरासः ।

एकदा राज्ञो भोजस्य कपाले वेदना जाता। ततस्तत्रत्यैर्भिषग्वरैः सम्यक् चिकित्सितापि न शान्ता । एवमतीते संवत्सरेऽपि न केनापि निवारितः स गदः । ततः श्रीभोजो रोगदुःखितमनाः समीपस्थं शोकसागरनिमग्नं बुद्धिसागरं कथमपि संयताक्षरमुवाच वाचम् । बुद्धिसागर, इतःपरमस्मद्विषये न कोऽपि भिषग्वरो वसतिमातनोतु । वाग्भटादिभेषजकोशान् निखिलान्स्रोतसि निरस्यागच्छ । मम देवसमागमसमयः समायात इति । तच्छ्रुत्वा सर्वेऽपि पौरजनाः कवयश्चावरोधसमाजाश्च विगलदस्रासारनयना बभूवुः । ततः कदाचिद्देवसभायां पुरन्दरः सकलमुनिवृन्दमध्यस्थं वीणामुनिमाह । मुने, इदानीं भूलोके का नाम वार्तेति । ततो नारदः प्राह । सुरनाथ, न किमप्याश्चर्यं किन्तु धारानगरवासी श्रीभोजभूपालो रोगपीडितो नितरामस्वस्थो वर्तते । स तस्य रोगो न केनापि निवारितः । तदनेन भोजनृपालेन भिषग्वरा अपि स्वदेशान्निष्कासिता वैद्यशास्त्रमप्यनृतमिति निरस्तम् । एतदाकर्ण्य पुरुहूतः समीपस्था अश्विनीकुमाराविदमाह । भोः स्ववैद्यौ कथमनृतं धन्वन्तरीयं शास्त्रम् । तदा तावाहतुः । अमरेश, देव, न व्यलीकमिदं शास्त्रं किन्त्वमरविदितेन रोगेण बाध्यतेऽसौ भोज इति । इन्द्रः प्रपच्छ कोऽसाववार्यरोगः । किं भवतोर्विदितः । ततस्तावूचतुः । देव ज्ञायतेऽयं रोगः सम्यगावाभ्यामिति । तदेन्द्रः स्मयमानमुखः प्राह । तदिदानीं युवाभ्यां

गन्तव्यं न चेदितः परं भूलोके भिषक्शास्त्रस्यासिद्धिर्भवेत्। स खलु सरस्वतीविलासस्य निकेतनं शास्त्राणामुद्धर्ता चेति। ततः सुरेन्द्रादेशेन तावुभावपि धृतद्विजन्मवेषौ धारानगरं प्राप्य द्वारस्थं प्राहतुः। द्वारस्थ आवां भिषजौ काशीदेशादागतौ श्रीभोजाय विज्ञापय। तेनानृतमित्यङ्गीकृतं वैद्यशास्त्रमिति श्रुत्वा तत्प्रतिष्ठापनाय तद्रोगनिवारणाय चावां सम्प्राप्तौ। ततो द्वारस्थः प्राह भो विप्रौ न कोऽपि भिषग्वरः प्रवेष्टव्य इति राज्ञोक्तम्। राजा तु केवलमस्वस्थो नायमवसरो विज्ञापनस्येति। तस्मिन्क्षणे कार्यवशाद्बहिर्निर्गतो बुद्धिसागरस्तौ दृष्ट्वा कौ भवन्तावित्यपृच्छत्। ततस्तौ यथापूर्वमूचतुः। ततो बुद्धिसागरेण तौ राज्ञः समीपं नीतौ। ततो राजा ताववलोक्य मुखश्रियाऽमानुषाविति बुद्ध्वाऽऽभ्यां शक्यतेऽयं रोगो निवारयितुमिति निश्चित्य तौ बहु मानितवान्। ततस्तावूचतुः। राजन् न भेतव्यं रोगो निर्गतः। किन्तु कुत्रचिदेकान्ते त्वया भवितव्यमिति। ततः राज्ञापि तथा कृतम्। अश्विनीकुमाराभ्यां तस्य व्याधिर्नीरोगतां नीतः।

भोजप्रबन्धः।

टीपा

चिकित्सिता—'कित् १ प. प. बरें करणें' धातूचें क. भू. धा. वि. इच्छार्थकासारखें रूप पण अर्थ साधाच.

विगलदस्रासारनयन.—विगलन् अस्राणाम् आसारः ययोः ते विगलदस्रासारे; विगलदस्रासारे नयने यस्य स.।

नीरोगतां नी—बरें करणें

प्रश्न

१ रोगार्तः नृपः बुद्धिसागराय किम् अकथयत्। इन्द्रः नारदं किम् आह। नारदेन किं कथितम्। तच्छ्रुत्वा इन्द्रेण कौ पृथ्वीं प्रेषितौ।

२ या गोष्टीतील सर्व भूतकालवाचक धातु. विशेषणांबद्दल त्या त्या धातूंचीं प्रथमभूत किंवा द्वितीयभूतकाळी रूपें योजा.

३ शोकसागरनिमग्नः, भिषग्वरः, धृतद्विजन्मवेषौ, द्वारस्थः, यथापूर्वम्—या समासांचा विग्रह करून नांवें सांगा.

४ 'तोंडावर हास्य असलेला, भिऊं नको, आमच्या देशांत, स्त्रीसमाज, फार मान दिला' या अर्थाचे गोष्टीतील शब्द लिहा.

पाठ कराः—(१) रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

(२) इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः

वृद्धश्रवाः सुनाशीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥

पाठ १५

स्वर्गलोकादर्जुनस्य भुवं प्रत्यागमनम्

[व्यासांच्या उपदेशाप्रमाणें शंकर, इन्द्र वगैरे देवांकडून अस्त्रें मिळवून इन्द्राच्या रथांतून इन्द्राचा सारथि मातलि याजबरोबर अर्जुन परत आला. त्या प्रसंगाचें वर्णन या श्लोकांत आहे.]

ततः कदाचिद्धरिसम्प्रयुक्तं महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १ ॥
स दीप्यमानः सहसाऽन्तरिक्षं प्रकाशयन्मातलिसङ्गृहीतः ।
बभौ महोल्केव घनान्तरस्था शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ २ ॥
तमास्थितः सन्ददृशे किरिटी स्रग्वी नवान्याभरणानि बिभ्रत् ।
धनञ्जयो वज्रधरप्रभावः श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ ३ ॥
स शैलमासाद्य किरीटमाली महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्वमजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ ४ ॥
वृकोदरस्यापि च वन्द्य पादौ माद्रीसुताभ्याममिवादितश्च ।
समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां प्रह्वोऽभवद् भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ ५ ॥

बभूव तेषां परमः प्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समेत्य तत्र ।
स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ ६ ॥
ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
सर्वं यथावच्च दिवौकसङ्घं पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ ७ ॥
तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्दत् पितेव पुत्राननुशिष्य पार्थान् ।
ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ ८ ॥
गते तु तस्मिन्वरदेववाहे शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ॥ ९ ॥
शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
दिवाकराभाणि विभूषणानि पीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ १० ॥
ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां तेषां च सर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ ११ ॥
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याय दिवः प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ १२ ॥

महाभारतम् ।

टीपा

वन्द्य—वन्दित्वा या अर्थीं अनियमित रूप.
सुतसोममाता—द्रौपदी भीम व द्रौपदी यांच्या मुलाचें नाव सुतसोम होतें.
९ प्रतीत—भामला. १२ प्रतीत—हृष्टः, आनन्दित. ।

प्रश्न

१ या श्लोकांचा सारांश संस्कृतमध्यें गद्यरूपानें लिहा.

२ अर्जुनाला कोणकोणत्या उपमा दिल्या आहेत तें सांगून त्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.

३ अर्जुनाला लावलेलीं विशेषणें सांगून तीं कशीं योग्य आहेत हें दाखवा.

४ 'विजेसारखें तेज असलेली, धूर नसलेली, इन्द्राच्या तोडीचा, हजार डोळ्यांचा, सूर्यासारखें तेज असलेला' या अर्थाचे वरील उताऱ्यांतील समास सांगून त्यांचा विग्रह करा व नांवें सांगा.'

५ या वर्णनांतील कोणता श्लोक तुम्हांला आवडतो हें सकारण सांगा.

पाठ कराः—जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षा मेघवाहनः ॥

पाठ १६

मूर्खपण्डितानाम् ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वमापन्ना वसन्ति स्म । बालभावे तेषां मतिरजायत । भो देशान्तरं गत्वा विद्याया उपार्जनं क्रियते । अथान्यस्मिन्दिवसे ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं कान्यकुब्जे गताः तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति । एवं द्वादशाब्दानि यावदेकचित्ततया विद्याकुशलास्ते सर्वे सञ्जाताः । ततस्तैश्चतुर्भिर्मिलित्वोक्तम् । वयं सर्वे विद्यापारे गताः । तदुपाध्याय-मुत्कलापयित्वा स्वदेशे गच्छामः । तथैव क्रियतामित्युक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायमुत्कलापयित्वानुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिताः । यावत्कञ्चिन्मार्गं यान्ति तावद् द्वौ पन्थानौ समायातौ । उपविष्टाः सर्वे ।

तत्रैकः प्रोवाच । केन मार्गेण गच्छामः । एतस्मिन्समये तस्मिन्पत्तने कश्चिद्वणिक्पुत्रो मृतः । तस्य दाहार्थे महाजनो गतोऽभूत् । ततश्चतुर्णां मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितम् । 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति तन्महाजनमार्गेण गच्छामः । अथ ते पण्डिता यावन्महाजनमेलापकेन सह यान्ति तावद्रासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन पुस्तकमुद्घाट्यावलोकितम् ।

'आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः' ॥

तदहो अयमस्मदीयो बान्धवः । ततः कश्चित्तस्य ग्रीवायां लगति । कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । अथ यावद्दिशामवलोकनं ते पण्डिताः कुर्वन्ति तावत्कश्चिदुष्ट्रो दृष्टः । तैश्चोक्तम् । एतत्किम् । तावत्तृतीयेन पुस्तकमुद्घाट्योक्तम् 'धर्मस्य त्वरिता गतिः' । एष धर्मस्तावत् चतुर्थेनोक्तम् 'इष्टं धर्मेण योजयेत्'। अथ तैश्च रासभ उष्ट्रग्रीवायां बद्धः। केनचिद्रजकस्याग्रे कथितम् । यावद्रजकस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहार-करणाय समायातस्तावत्ते प्रनष्टाः । यावदग्रे किञ्चित्स्तोकं मार्गं यान्ति तावत् काचिन्नद्यासादिता । तत्तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायातं दृष्ट्वा पण्डितेनैकेनोक्तम् । 'आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति' । एतत्कथयित्वा तत्पत्रस्योपरि पतितो यावन्नद्या नीयते तावत्तं नीयमान-मवलोक्यान्येन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वोक्तम् ।

'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः । अथ तैश्च पश्चाद्गत्वा

कश्चिद् ग्राम आसादितः। तेऽपि ग्रामीणैर्निमन्त्रिताः पृथक्पृथग्गृहेषु नीताः। तत एकस्य सूत्रिका घृतखण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता। ततो विचिन्त्य पण्डितेनोक्तम्। यद्दीर्घसूत्री विनश्यति। एवमुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः। तथा द्वितीयस्य मण्डका दत्ताः। तेनाप्युक्तम्। अतिविस्तरविस्तीर्णं न तद्भवेच्चिरायुषम्। स च भोजनं त्यक्त्वा गतः। अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं दत्तम्। तत्रापि पण्डितेनोक्तम् 'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति' एवं तेऽपि त्रयः पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकैर्हास्यमानास्ततः स्थानात्स्वदेशं गताः। साध्विदं खलूच्यते।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः॥

पञ्चतंत्रम्।

टीपा

'कान्यकुब्जे गताः'—गम् धातूचा उपयोग स्थलवाचक शब्दाचीं द्वितीया योजून करतात. सप्तमी अपवाद समजावी. अशी उदाहरणें या पाठांत वरीच आहेत.

'द्वादशाब्दानि यावत्'—बारा वर्षेपर्यंत. 'यावत्' या अव्ययाचा उपयोग 'पर्यंत' या अर्थी कालवाचक शब्दाची द्वितीया योजून करतात. 'उत्कलापयित्वा—निरोप घेऊन' 'उत्कलाप' या विशेषणाच्या नामधातूचें पूर्व. धा. अव्यय.

'इष्ट—मित्र'

'चिरायुषम्'—हें रूप बरोबर नाही. तें 'चिरायु' असें पाहिजे.

प्रश्न

१ वाक्यें पुरीं कराः—रासभ आत्मनो मित्रमिति तैश्चिन्तितम् यतः......। उष्ट्रो रासभग्रीवायां तैर्बद्धः यतः......। नद्या नीयमानस्य शीर्षमन्येन पण्डितेन छिन्नं यतः......। ते सूत्रिकामण्डकावटिकाभोजनं त्यक्तवन्तो यतः......।

२ तेषां मतिरजायत। पण्डितैरुष्ट्रो दृष्टः। पत्रमस्मांस्तारयिष्यति। या तीन वाक्यांत 'मतम्, अपश्यन् आणि वयम्' असे शब्द अनुक्रमें योजून तीं पुन्हा योग्य तऱ्हेनें बदलून लिहा.

३ देशान्तरम्, विद्याकुशलाः, शिरश्छेदः, क्षुत्क्षामकण्ठाः, विद्योपार्जनम्—हे समास सोडवून त्यांची नांवें सांगा.

४ 'अन्यस्मिन् दिवसे, दिशामवलोकनम्, मित्रत्वमापन्नाः, पुस्तकैः सहिताः, द्वादशाब्दानि' या शब्दसमुच्चयांबद्दल सामासिक शब्द योजा.

पाठ कराः—प्रवीणनिपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः।
वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि॥

पाठ १७

गुणप्रशंसा।

गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेऽपि वसतां सताम्।
केतकीगन्धमाघ्राय स्वयमायान्ति षट्पदाः॥ १॥
गुणवज्जनसम्पर्काद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम्।
पुष्पाणामनुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते॥ २॥
गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवंशो निरर्थकः।
वासुदेवं नमस्यन्ति वसुदेवं न मानवाः॥ ३॥
यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम्।
न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन निवार्यते॥ ४॥
गुणवन्तः क्लिश्यन्ते प्रायेण भवन्ति निर्गुणाः सुखिनः।
बन्धनमायान्ति शुका यथेष्टसञ्चारिणः काकाः॥ ५॥

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अलिरेति वनात्कमलं न दर्दुरस्त्वेकवासोऽपि ॥ ६ ॥

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
सुस्वादुतोयाः प्रवहन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥७॥

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।
गुणप्रकर्षादुडुपेन शम्भोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥ ८ ॥

सुभाषितानि ।

टीपा

'नमस्यन्ति'—नमस्कार करतात. 'नमस्' पासून नामधातु.
'प्रायः—प्रायेण—बहुधा' यांचा उपयोग सामान्य सिद्धान्त सांगताना करतात.

प्रश्न

१ गुणाचें महत्त्व दाखविण्याकरितां कोणकोणतीं उदाहरणें घेतलीं आहेत हें दर्शवून त्यांचें स्पष्टीकरण करा.

२ सुस्वादुतोयाः, गुणज्ञः, अपेयाः, एकवासः व निर्गुणाः हे समास सोडवून त्यांचीं नांवें सांगा.

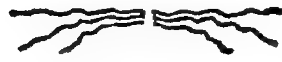
३ निवार्यते, अप्राप्यतमम्, आसाद्य, आघ्राय व वसताम् हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

४ शुक–काक, अलि–दर्दुर, वासुदेव–वसुदेव या जोड्यांचा सुभाषितकारानें कोणत्या हेतूनें उपयोग केला आहे ?

पाठ कराः—(१) मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ॥
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥
(२) भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।

पाठ १८

कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् । तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकामकार्याणि कुर्वतो विधिवशाद्धनक्षयः सञ्जातः । ततो विभवक्षयादपमानपरम्परया परं विषादं गतः । रात्रौ सुप्तश्चिन्तितवान् । यदहमनशनं कृत्वा प्राणानुत्सृजामि । किमनेन व्यर्थजीवितव्यसनेन । एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः । अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः क्षपणकरूपी दर्शनं गत्वा प्रोवाच । भोः श्रेष्ठिन् मा त्वं वैराग्यं गच्छ । अहं पद्मनिधिस्तव पूर्वपुरुषोपार्जितः । तदनेनैव रूपेण प्रातस्त्वद्गृहमागमिष्यामि । तत्त्वयाहं लकुटप्रहारेण शिरसि ताडनीयो येन कनकमयो भूत्वाक्षयो भवामि । अथ प्रातः प्रबुद्धः सन्स्वप्नं स्मरंश्चिन्ताचक्रमारूढस्तिष्ठति । अहो सत्योऽयं स्वप्नः किंवासत्यो भविष्यति न ज्ञायते । अथवा नूनं मिथ्या भाव्यं यतोऽहं केवलं वित्तमेव चिन्तयामि । उक्तं च ।

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।
कामार्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्राप्तः कश्चिन्नापितो यथासमयम् । अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः क्षपणकः सहसा प्रादुर्बभूव । अथ स श्रेष्ठी तमालोक्य प्रहृष्टमना यथासन्नकाष्ठदण्डेन तं शिरस्यताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणाद्भूमौ निपतितः । अथ तं स श्रेष्ठी निभृतं स्वगृहमध्ये

कृत्वा नापितं सन्तोष्य प्रोवाच । यदेतद्धनं वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । भद्र पुनः कस्यचिन्नाख्येयो वृत्तान्तः । नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत् । नूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः शिरसि दण्डहताः काञ्चनमया भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाहूय लकुटैः शिरसि हन्मि येन प्रभूतं हाटकं मे भवति । एवं चिन्तयतो महता कष्टेन निशातिचक्राम । अथ प्रभातेऽभ्युत्थाय बृहल्लकुटमेकं प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणात्रयं विधाय जानुभ्यामवनिं गत्वा तारस्वरेणेमं श्लोकमपठत् ।

सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम् ।
तावेव करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकमासाद्य क्षितिनिहितजानुचरणो नमोऽस्तु वन्द इत्युच्चार्य लब्धधर्मवृद्ध्याशीर्वादः सुखमालिकानुग्रहलब्धव्रतादेश उत्तरीयनिबद्धग्रन्थिः सप्रश्रयमिदमाह । भगवन्नद्य विहरणक्रिया समस्तमुनिसमेतेनास्मद्गृहे कर्तव्या । साम्प्रतं पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटानि बहुमूल्यानि प्रगुणीकृतानि तथा पुस्तकानां लेखनाय लेखकानां च वित्तं दत्तमास्ते । तत्सर्वथा कालोचितं कार्यम् । इत्युक्त्वा नापितो गृहं गतः । तेऽपि सर्वे कर्पटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचितश्रावकान्परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य गृहं ययुः । तान्गृहमध्ये प्रवेश्य द्वारं निभृतं विधाय स लकुटप्रहारैः शिरस्यताडयत् । तेऽपि ताड्यमाना एके मृता अन्ये भिन्नमस्तकाः फूत्कर्तुमुपचक्रमिरे । अत्रान्तरे तमाक्रन्दमाकर्ण्य कोटरक्षपालैरभिहितम् । भो भोः किमयं महान्कोलाहलो नगरमध्ये । तद्गम्यतां गम्यताम् । ते च सर्वे तदादेश-

कारिणस्तत्सहिता वेगात्तद्गृहं गताः । तावद् रुधिरप्लावितदेहाः पलायमाना नग्नका दृष्टाः । तैः स नापितो बद्धः । हतशेषैः सह धर्माधिष्ठानं नीतः । तैर्नापितः पृष्टः । भोः किमेतद्भवता कुकृत्यमनुष्ठितम् । स आह । किं करोमि । मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः । सोऽपि सर्वं मणिभद्रवृत्तान्तं यथादृष्टमकथयत् । ततः श्रेष्ठिनमाहूय भणितवन्तः । भोः श्रेष्ठिन् किं त्वया कोऽपि क्षपणको व्यापादितः । ततस्तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तस्तेषां निवेदितः । अथ तैरभिहितम् ।

अहो शूलमारोप्यतामसौ दुष्टात्मा कुपरीक्षितकारी नापितः । तथानुष्ठिते तैरभिहितम् ।

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥

पञ्चतन्त्रम् ।

टीपा

'किम्—काय उपयोग' याचा उपयोग उपयुक्त वस्तुवाचक शब्दाची तृतीया योजून व योजणारा या अर्थाच्या शब्दाची षष्ठी योजून करतात.

'जानुभ्याम् अवनिं गम्'—गुडघे टेकणें.

'प्रगुणीकृ'—व्यवस्थित करणें, नीट ठेवणें, सरळ करणें.

'वित्तं दत्तमास्ते'—द्रव्य एकसारखें दिलें जात आहे.

पद्मानिधिः—'पद्म' संख्येइतकें द्रव्य '१,०,०,०,००,००,००,०००.' कुबेराच्या नऊ निधींतील एक निधि.

प्रश्न

१ 'कर्तव्यम् सुपरीक्षितम्' हा उपदेश करणारी. दुसरी एकादी गोष्ट संस्कृतमध्यें लिहा.

२ चिन्तितवान्, सन्तोष्य, अभिहितम्, भणितवन्तः, पलायमानाः, आरोप्यताम्, ताड्यमाना—हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

३ (१) त्वया क्षपणको व्यापादितः। (२) तैर्नापितो बद्धः। (३) स तान् शिरस्यताडयत्। (४) स नापितो रक्षपालैर्धर्माधिष्ठानं नीतः। या वाक्यांतील क्रियापदें व कर्मणि भू. धा. विशेषणें यांबद्दल योग्य तीं परोक्षभूतकाळी रूपें योजा व पुन्हां तीच वाक्यें प्रयोग बदलून लिहा.

४ अनशनम्, चिन्ताचक्रम्, यथासमयम्, दण्डहताः, बृहल्लकुटम्—हे समास सोडवून त्यांची नांवें सांगा.

पाठ करा:—स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्।
तपनीयं शातकौम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम्॥
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने।
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्॥

पाठ १९

भगवतो विश्वरूपवर्णनम्।

[श्रीकृष्णानी अर्जुनाला आपलें विश्वरूप दाखविलें. त्या वेळी अर्जुनानें केलेलें वर्णन या श्लोकात आहे.]

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥ १॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम्॥ २॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ ३ ॥
द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ ४ ॥
अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाःस्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिःपुष्कलाभिः॥५॥
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ ६ ॥
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥७॥
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ ८ ॥
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥९॥
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥१०॥
स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥११॥
पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥१२॥

टीपा

लेलिह्यसे—लिह् धातूचें पौन पुन्यार्थकाचें वर्त. द्वि. पु. ए. वचन.

अभिविज्वलन्ति (वक्त्राणि)—सर्व बाजूंनी पेटणारी तोंडें. अभि + वि + ज्वल् या धातूचें वर्त. धातु. विशेषण; न. द्वितीया बहुवचन.

स्थाने—या शब्दाचा अव्ययार्थी उपयोग 'योग्य आहे' या अर्थी करतात.

प्रश्न

१ अर्जुनानें केलेलें पद्यमय वर्णन गद्यात लिहा.

२ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्, द्यावापृथिव्यौ, प्राञ्जलयः, चराचरः, त्वत्समः, अप्रतिमप्रभावः—या समासाचे विग्रह करून नावें सांगा.

३ दुर्निरीक्ष्यम्, ग्रसमानः, नमस्यन्ति, आपूर्य, गरीयान्—हीं रूपें ओळखा.

४ वरील श्लोकांतील १–२ उत्तम कल्पना सांगून त्यांचें स्पष्टीकरण करा.

पाठ कराः—देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥

पाठ २०

जरासन्धजन्मकथा ।

आसीत्पुरा तिसृणामक्षौहिणीनां पतिर्मगधाधिपतिर्बली राजा बृहद्रथो नाम । स तेजसा सूर्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः क्रोधेऽन्तकसमः श्रिया च वैश्रवणोपम आसीत् । महावीर्यः स काशिराजस्य यमजे रूपद्रविणसमिते सुते उपयेमे । स राजा ताभ्यां तथा रराज यथानुरूपाभ्यां करेणुभ्यां द्विपः । अतीते यौवनेऽपि न तस्यापत्यलाभो जातः। अतो भार्याभ्यां सहितः स भृशं निर्वेदमगमत् । अतः प्रकृतिभिर्वार्य-

माणोऽपि राज्यं परित्यज्याश्रयत्तपोवनम् । तत्रागतं महात्मनो गौतमस्य पुत्रं चण्डकौशिकं सर्वयत्नैरतोषयत् । किमर्थं सपत्नीकस्य तवात्रागमनमिति तेन पृष्टो राजावादीत् । भगवन् वंशकरः पुत्रो मे नास्त्यतोऽपुत्रस्य मे वृद्धत्वे राज्येन किं प्रयोजनम् । अत एवाहं वने पत्नीभ्यां सह तप आचरिष्यामीति । राज्ञैवमुक्तः कारुण्यमुपगतः स मुनिमत्तमस्तमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र वरं वरयेति । ततः सभार्यो बृहद्रथस्तं प्रणम्य बाष्पसन्दिग्धया गिरा प्रोवाच ।

भगवन् राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितस्य तपोवनम् ।
किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ इति ।

एतच्छ्रुत्वा क्षुभितेन्द्रियो मुनिर्ध्यानमगमत्तत्रैवाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत् । तत्रोपविष्टस्य तस्योत्सङ्गे किमप्याम्रफलं पतितम् । तत्प्रगृह्य हृदयेनाभिमन्त्र्य पुत्रसम्प्राप्तिकारणं तत्फलं राज्ञे दत्त्वोवाच । राजन् तव सुतप्राप्तिरचिराद्भविष्यति । कृतकृत्यस्त्वं निवर्तस्व स्वराज्यमिति ।

एवमृषिणानुज्ञातः पत्नीभ्यां सहितो नृपः पौरैरनुगतः स्वपुरं विवेश । पश्चात्स तत्फलं पत्नीभ्यां ददौ । ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः । मुनेः सत्यवाक्यतया तयोः फलप्राशनसम्भवो गर्भः समभवत् । तदवस्थे ते दृष्ट्वा नृपतिः परां मुदमवाप । अथ यथासमयमागते काले तयोरुभे शरीरशकले प्राजायेताम् । तद् दृष्ट्वा ते उभे उद्विग्ने प्रवेपतुः सजीवे च प्राणिशकले तत्यजतुः । तयोर्धात्र्यौ ते शकले सुसंवीते कृत्वा चतुष्पथे जहतुः । किन्तु तत्र प्रासया जरया नाम राक्षस्या चतुष्पथनिक्षिप्ते शकले यदैकीकृते तदैकमूर्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत । तं दृष्ट्वा सा राक्षस्यचिन्तयत् ।

नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः ।
बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महात्मनः ॥ इति ॥

अतः सा मानुषरूपं भूत्वा वसुधाधिपं गत्वोवाच । हे बृहद्रथ एष ते सुतः प्रगृह्यताम् । द्विजातिवरशासनात् पत्नीद्वये जातो धात्रीजनपरित्यक्तोऽयं मया परिरक्षित इति । नृपस्तु कुमारं गृहीत्वा गृहं प्रविवेश । जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धो भवत्वयमित्युक्त्वा तस्य जरासन्ध इति नाम चकार ।

महाभारतम् ।

टीपा

उप – यम् (१–आ. प.)—विवाह करणें.

' किं प्रयोजनम्'—काय उपयोग याचा उपयोग करताना उपयुक्त वस्तुवाचक शब्द तृतीयेंत योजतात व उपयोग करणारा या अर्थाच्या शब्दाची षष्ठी योजतात.

पुत्रगृद्धिन्—मुलाची तीव्र इच्छा धरणारा.

प्रश्न

१ वाक्यें पुरी करा—(१) सभार्यो बृहद्रथो निर्वेदमगच्छत् यतः.........
(२) स राज्यमत्यजत् यतः.........(३) फलभक्षणाद्भार्ययोर्गर्भः समभवत् यतः..... ... (४) उभे शकले तयोः प्राजायेताम् यतः...........

२ वैश्रवणोपमः, सपत्नीकः, बाष्पसन्दिग्धा, सभार्यः, अल्पभाग्यः, अप्रजः, हे समास सोडवून त्यांचीं नांवें सांगा.

३ या उताऱ्यांतील परोक्ष भूतकाळाच्या रूपांबद्दल प्र. भूतकाळी रूपें योजा व प्र भूतकाळी रूपांबद्दल परोक्षभूतकाळी रूपें योजा.

४ सम, दा, सह, प्र + जन्, किम्–यांचा संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा:—भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः ॥
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा ।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥

पाठ २१

दिलीपवर्णनम्।

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ १ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इव राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ २ ॥

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ ३ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ ४ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ ५ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ ६ ॥

सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ ७ ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ ८ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ ९ ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ १० ॥
स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ११ ॥
तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ १२ ॥
कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ १३ ॥

रघुवंशम् ।

टीपा

'वैवस्वतः'—हें सातव्या मनूचें नांव.

'प्रणवश्छन्दसामिव'—ज्याप्रमाणें सर्व वेदांतील ऋचाच्या आरंभीं 'ओम्' हा शब्द असतो त्याप्रमाणें.

'अन्वभूत्'—'अनु + भू' या धातूचें तृतीयभूतकाळी तृ. पु. ए. वचनी रूप. तसेंच 'अग्रहीत्' 'ग्रह्' पासून तृ. भू तृ. पु. ए. व. रूप.

प्रश्न

१ दिलीप राजाचें वर्णन संस्कृतमध्यें गद्यरूपांत करा.

२ मनुः, दिलीपः, प्रणवः, उर्वी, इन्दुः, सुदक्षिणा, एकपुरी, दक्षिणा—या शब्दांतील उपमेयवाचक व उपमानवाचक शब्द यांच्या योग्य जोडया लावा.

३ ७, ८ व १० या श्लोकांचा अर्थ स्पष्ट करा.

४ वृषस्कन्धः, शालप्रांशुः, सेनापरिच्छदः, अनन्यशासना, नेमिवृत्तयः—हे समास सोडवून नांवें सांगा.

पाठ करा:—ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥

पाठ २२

पितरौ नावमन्येत ।

धवलाख्ये पुरे चक्रो नाम वणिक्पुत्रोऽनिच्छतोरपि पित्रोर्वणिज्यया स्वर्णद्वीपमगात् । तत्र पञ्च वर्षाण्युषित्वा महाधनं चार्जयित्वा स्वपुरं निवर्तितुमियेष । अतः सोऽब्धौ रत्नपरितं वहनमारुरोह । अल्पावशेषे गन्तव्ये वारिधौ महावातवर्षवेगाकुलोऽम्बुद उन्नदन्नुदतिष्ठत् । समुद्रे समुद्भूता महोर्मयः पितरावयमन्यैष किमायात इति विचारयन्त्य इव क्रोधात्तत्प्रवहणं निर्बभञ्जुः । तत्स्थाः केऽपि तोयैर्हृताः केचिच्च मकरैर्भक्षिताः । किन्तु चक्र आयुःशेषतया वीचिभिर्बलान्नीत्वा तीरे क्षिप्तः । तत्रस्थः स रौद्रासिताकृतिना पाशहस्तेन केनापि पुरुषेणोत्क्षिप्य पाशवेष्टितो नीतो लोहमये च गेहे निवेशितः । तत्र स चक्रो मूर्ध्नि भ्रमता तप्तेन लौहेन चक्रेण पीड्यमानं कमपि पुरुषमीक्षांचक्रे । तं दृष्ट्वा चक्रस्तं पप्रच्छ कस्त्वं केनाशुभेनैवं जीवसीति । स पुरुषः प्रत्युवाच ।

खड्गाख्योऽहं वणिक्पुत्रः पित्रोर्यच्च वचो मया ।
न कृतं तेन सङ्क्रुद्धौ तौ मामशपतां क्रुधा ॥
शिरःस्थायससन्तप्तचक्राभो नौ दुनोषि यत् ।
तदीदृश्येव ते पीडा दुराचार भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा तौ विरम्योभौ रुदन्तं मामवोचताम् ।
मा रोदीरेकमेवास्तु मासं पीडा तवेदृशी ॥

एतच्छ्रुत्वा निश्यहं स्वप्ने भीमं पुरुषं दृष्टवान् । तेन बलेनादायाहमस्मिँल्लोहमये गृहे क्षिप्तो न्यस्तं च मे मूर्ध्नि ज्वलच्चक्रमिदं भ्रमत् । स च

मासोऽद्य सम्पूर्णस्तथाप्यहं न मुच्य इति । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सकृप-श्चक्रोऽब्रवीत् । अर्थार्थं प्रवसता मयापि पित्रोर्वचनं न कृतम् । अतः प्राप्तं तव वित्तं नङ्क्ष्यतीति तावशपताम् । अतो यथाशापं द्वीपान्तरार्जितं मम कृत्स्नं धनमब्धौ विनष्टम् । अतः कोऽर्थ एतादृशेन जीवितेन मे । देह्येतच्चक्रं मे मूर्ध्नि तव शापश्चापयात्विति । यावच्चक्र एवमवदत्तावद्दिव्या वाणी शुश्रुवे यद्धे खड्ग त्वं मुक्तोऽसि । चक्रस्य मूर्ध्नि चक्रमेतदर्पयेति । अतश्चक्रशिरसि न्यस्तचक्रः स खड्गः केनाप्यदृश्येन प्राणिना पितृगृहं नीतः । चक्रस्तु मूर्ध्नि भ्रमच्चक्रं धारयित्वावदत् ।

पापिनोऽन्येऽपि मुच्यन्तां पृथ्व्यां तत्पातकैरपि ।
आपापक्षयमेतन्मे चक्रं भ्राम्यतु मूर्धनि ॥ इति ।

तच्छ्रुत्वा नभःस्थिताः पुष्पवृष्टिमुचो देवाः परितुष्यैवमब्रुवन् । हे महा-सत्त्व अनया करुणया ते पापं शान्तं भवतु त्वं च गृहं व्रज तवाक्षय्यं वित्तं भविष्यतीति । देवैरुक्तमात्रेष्वेव शब्देषु तदायसं चक्रं क्वाप्यदर्शनतां गतम् । तस्मिन्नेव क्षणे कोऽपि विद्याधरकुमारकस्तुष्टेन्द्रप्रेषितं महार्घं रत्नसञ्चयं दत्त्वा तं चाङ्के कृत्वा धवलाभिधं नगरं तं प्रापयामास यथागतं च जगाम । एवमानन्दितबान्धवश्चक्रः पित्रोरन्तिकं प्राप्य धर्मापरिच्युतस्तत्र स्थितः ।

कथासरित्सागरः ।

टीपा

अगदत्–'गद्' धातूचें तृ. भू. काळी तृ. पु. ए. वचन.

'उक्तमात्रेषु एव शब्देषु'–शब्द उच्चारले नाहींत तोंच सति सप्तमीतील भूत. धातुसाधिताला एव किंवा मात्र आणि एव हे शब्द जोडले असतां वरील अर्थ दर्शविला जातो.

प्रश्न

१ चक्रस्य धनं केन कारणेन नष्टम्। केन कारणेन खड्गस्य मूर्ध्नि चक्रमभ्रमत्। किमर्थं तच्चक्रं चक्रेणात्मनः शिरसि वाञ्छितम्। कथं चक्रस्य सङ्कटं निवारितम्।

२ या गोष्टींतील सति सप्तमी किंवा सनः षष्ठी यांचीं उदाहरणें दर्शवून त्यांच्या उपयोगाचें स्पष्टीकरण करा.

३ यथागतम्, पाशहस्तः, दुराचारः, सकृपः, न्यस्तचक्रः—यांचे विग्रह करून नांवें सांगा.

४ जसें लोह पासून लौह, अयस् पासून आयस, तशीं सुवर्ण, रजत व हेमन् या शब्दांपासून होणारीं विशेषणें लिहा.

पाठ कराः—(१) उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्।
(२) अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम्।
कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम्॥

पाठ २३

रामस्य लङ्कां प्रति गमनम्।

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्न्यवेशयत्॥ १॥
इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः।
कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः॥ २॥
प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात्।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः॥ ३॥

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधीः ॥ ४ ॥
तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।
प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः ॥ ५ ॥
निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतां रक्षवधोद्यतः ।
स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६ ॥
प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।
हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ७ ॥
स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।
न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि सम्बाधवर्त्मभिः ॥ ८ ॥
निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे बिभीषणः ।
स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमादिश्य चोदितः ॥ ९ ॥
तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ १० ॥
स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ११ ॥
तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।
द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ १२ ॥

रघुवंशम् ।

टीपा

स —राम ।

'धातोः स्थान इवादेशम्'—धातूच्या ठिकाणीं जसें दुसरें बदली रूप यावें त्याप्रमाणें. जसें 'पा' या धातूचा आदेश 'पिब्' असा होतो.

'संसारमिव निर्मम'—निरहंकार मनुष्य जसा संसारापलीकडे जातो तसा.

प्रश्न

१ या कवितेंतील उपमा सांगून त्यांचें स्पष्टीकरण करा.

२ चतुर्थीचे निरनिराळे उपयोग या उताऱ्यांत आलेले आहेत; त्यांचें स्पष्टीकरण करा.

३ १ रामः सुग्रीवं सिंहासने सन्न्यवेशयत् । २ स प्लवगैः सेतुं बन्धयामास । ३ सः वानरैः लङ्कां रोधयामास । ४ मारुती रामाय प्रत्यभिज्ञानरत्नमदर्शयत् । या प्रयोजक वाक्यांचा प्रयोग बदला व त्यांची मूळ वाक्यें लिहा.

४ विचिन्वता, उत्तीर्य, चेरुः, परीता, निर्वाप्य व प्रतस्थे हीं रुपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ कराः—कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।
मर्कटो वानरः कीशः समानार्था हि ते स्मृताः ॥

पाठ २४

वसन्तसेनागमननिवेदनम् ।

[वसन्तसेनेनें चारुदत्ताकडे ठेव ठेवलेले दागिने चोरीला गेले. म्हणून परतफेड करण्याकरिता चारुदत्तानें आपल्या स्त्रीच्या गळ्यांतील रत्नहार पाठविला. तेव्हा चारुदत्ताला भेटण्याकरतां आपण येत आहों असा निरोप तिनें पाठवला. त्या वेळचा हा संवाद आहे.]

विदूषकः—भो वयस्य, भणितं वसन्तसेनया—भण चारुदत्तम्—अद्य प्रदोषे मयात्रागन्तव्यम् इति । तत्तर्कयामि रत्नावल्याऽपरितुष्टापरं याचितुमागमिष्यति ।

चारुदत्तः—वयस्य, आगच्छतु । परितुष्टा यास्यति ।

चेटः—(प्रविश्य) अवेत मानवाः

यथा यथा वर्षत्यभ्रखण्डं तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्म ।
यथा यथा लगति शीतवातस्तथातथा वेपते मे हृदयम् ॥

वंशं वादयामि सप्तच्छिद्रं सुशब्दं वीणां वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम् ।
गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुम्बुरुर्नारदो वा ॥

आज्ञप्तोऽस्म्यार्यया वसन्तसेनया—'कुम्भीलक, गच्छ त्वम् । ममागमनमार्यचारुदत्तस्य निवेदय' इति । तद्यावदार्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति । एषोऽपि स दुष्टबटुकस्तद्यावदुपसर्पामि । कथमाच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकायाः । भवतु । एतस्य दुष्टबटुकस्य संज्ञां ददामि । (इति लोष्टगुटिकाः क्षिपति)

विदूषकः—अये क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मां लोष्टकैस्ताडयति ।

चारुदत्तः—आरामप्रासादवेदिकायां क्रीडद्भिः पारावतैः पातितं भवेत् ।

विदूषकः—दास्याःपुत्र दुष्ट पारावत, तिष्ठ तिष्ठ यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव चूतफलमस्मात्प्रासादाद्भूमौ पातयिष्यामि ।

(इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति)

चारुदत्तः—(यज्ञोपवीत आकृष्य) वयस्य, उपविश । किमनेन । तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पारावतः ।

चेटः—कथं पारावतं पश्यति । मां न पश्यति । भवतु । अपरया लोष्टगुटिकया पुनरपि ताडयिष्यामि ।

विदूषकः—(दिशोऽवलोक्य) कथं कुम्भीलकः । तद्यावदुपसर्पामि । अरे कुम्भीलक प्रविश । स्वागतं ते ।

चेटः—(प्रविश्य) आर्य, वन्दे ।

विदूषकः—अरे, कुत्र त्वमीदृशे दुर्दिनेऽन्धकार आगतः ।

चेटः—अरे, एषा सा ।

विदूषकः—का । एषा का ।

चेटः—एषा सा ।

विदूषकः—किमिदानीं दास्याःपुत्र, दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्क इवोर्ध्वकं श्वासायसे—'एषा सा सा' इति ।

चेटः—अरे, त्वमपीदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे—'का का' इति ।

विदूषकः—तत्कथय ।

चेटः—(स्वगतम्) भवतु । एवं भणिष्यामि । (प्रकाशम्) अरे, प्रश्नं ते दास्यामि ।

विदूषकः—अहं ते मस्तके पादं दास्यामि ।

चेटः—अरे, जानीहि तावत्, तेन हि । कस्मिन् काले चूता मुकुलिता भवन्ति ।

विदूषकः—अरे दास्याःपुत्र, ग्रीष्मे ।

चेटः—(सहासम्) अरे, नहि नहि ।

विदूषकः—(स्वगतम्) किमिदानीमत्र कथयिष्यामि । भवतु । चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि । (प्रकाशम्) अरे, मुहूर्तकं तिष्ठ (चारुदत्तमुपसृत्य) भो वयस्य, प्रक्ष्यामि तावत् । कस्मिन् काले चूता मुकुलिता भवन्ति ।

चारुदत्तः—मूर्ख वसन्ते ।

विदूषकः—(चेटमुपगम्य) मूर्ख वसन्ते ।

चेटः—द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि । सुसमृद्धानां ग्रामाणां का रक्षां करोति ।

विदूषकः—अरे, रथ्या ।

चेटः—(सहासम्) अरे, नहि नहि ।

विदूषकः—भवतु । संशये पतितोऽस्मि । (विचिन्त्य) भवतु चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि । (पुनर्निवृत्य चारुदत्तं तथैवोदाहरति)

चारुदत्तः—वयस्य, सेना ।

विदूषकः—(चेटमुपगम्य) अरे दास्याः पुत्र, सेना ।

चेटः—अरे, द्वे अप्येकस्मिन्कृत्वा शीघ्रं भण ।

विदूषकः—सेनावसन्ते ।

चेटः—ननु परिवर्त्य भण ।

विदूषकः—(कायेन परिवृत्य) सेनावसन्ते ।

चेटः—अरे मूर्ख वटुक, पदे परिवर्तय ।

विदूषकः—(पादौ परिवर्त्य) सेनावसन्ते ।

चेटः—अरे मूर्ख, अक्षरपदे परिवर्तय ।

विदूषकः—(विचिन्त्य) वसन्तसेना ।

चेटः—एषा साऽऽगता ।

विदूषकः—तद्यावच्चारुदत्तस्य निवेदयामि । (उपसृत्य) भो चारुदत्त, धनिकस्त आगतः ।

चारुदत्तः— कुतोऽस्मत्कुले धनिकः ।

विदूषकः—यदि कुले नास्ति, तद् द्वारेऽस्ति । एषा वसन्तसेना-ऽऽगता ।

चारुदत्तः—वयस्य, किं प्रतारयसि ।

विदूषकः—यदि मे वचने न प्रत्ययसे, तदिमं कुम्भीलकं पृच्छ। अरे कुम्भीलक, उपसर्प।

चेटः—आर्य, वन्दे।

चारुदत्तः—भद्र, स्वागतम्। कथय सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना।

चेटः—एष साऽऽगता वसन्तसेना।

चारुदत्तः—(सहर्षम्) भद्र, न कदाचित्प्रियवचनं निष्फलीकृतं मया। तद् गृह्यतां पारितोषिकम्। (इत्युत्तरीयं प्रयच्छति)

चेटः—(गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम्) यावदार्याया निवेदयामि। (इति निष्क्रान्तः)

मृच्छकटिकम्।

टीपा

दास्याःपुत्र—हा अपशब्द म्हणून योजतात.
ज्ञा, नि + विद् (प्र.) या धातूंचा उपयोग षष्ठीबरोबर केलेला आहे. तो अपशब्द समजावा.

प्रश्न

१ हा संवाद मुलांकडून पाठ करवून घ्यावा.

२ या संवादांतील हास्यरसपर वाक्यें सांगा.

३ चारुदत्ताचा मोठेपणा दर्शविणारी वाक्यें सांगा.

४ निष्फलीकृतम्, परिवर्त्य, आश्वासयसे, पातयिष्यामि, क्रीडद्भिः—हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा:—(१) आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्।
अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका॥

(२) वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः।
अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः॥

पाठ २५

अजविलापः ।

—:०:—

[अज राजाची स्त्री इन्दुमती मार्गेत असतांना आकाशातून तिच्या छातीवर फुलांची माळ पडल्यामुळें मरण पावली. त्यावेळच्या अज राजाच्या शोकाचें वर्णन पुढील उताऱ्यात आहे.]

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
ननु तैलनिषेकबिन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ १ ॥
विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ २ ॥
स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ३ ॥
अथ वा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा ।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥ ४ ॥
कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ५ ॥
मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ६ ॥
कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ७ ॥
तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ८ ॥
शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ९ ॥

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ १० ॥
कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमः ॥ ११ ॥
समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ १२ ॥
गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ १२ ॥

रघुवंशम् ।

टीपा

'ननु-खरोखर'—जोर देण्याकरितां योजतात.

'बाष्पगद्गदम्'—बाष्पैः गद्गदं यथा स्यात् तथा—अश्रूंनी कंठ दाटून.

कृतपूर्वः—पूर्वं कृत (सुप् सुप् समास). ज्या वेळेला समासांतील पदांची रचना मूळच्या समासांप्रमाणें केलेली नसते त्या वेळेला त्या समासाला 'सुप्सुप्' समास असें म्हणतात.

द्वन्द्वचरः पतत्री—जोडीनें जाणारा पक्षी—चक्रवाक.

प्रश्न

१ इन्दुमतीच्या मरणानंतर अज राजाच्या मनांत आलेले विचार स्वतःच्या शब्दांत लिहा.

२ या उताऱ्यांतील उत्तम कल्पना सांगून त्यांचें स्पष्टीकरण करा.

३ या उताऱ्यांतील सुभाषितें सांगून त्यांचा अर्थ सांगा.

४ क्षपिता, अपोहितुम्, विषहिष्यते, निपतन्ती व कृतवती—हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ कराः—अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ।
गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥
कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥

पाठ २६

पञ्चतन्त्रस्य प्रस्तावना ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तत्र सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः सकलकलापारङ्गतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव । तस्य त्रयः पुत्राः परमदुर्मेधसो वसुशक्तिरुग्रशक्तिरनेकशक्तिश्चेतिनामानो बभूवुः । अथ राजा ताञ्शास्त्रविमुखानालोक्य सचिवानाहूय प्रोवाच भो ज्ञातमेतद्भवद्भिर्यन्ममैते पुत्राः शास्त्रविमुखा विवेकरहिताश्च । तदेतान्पश्यतो मे महदपि राज्यं न सौख्यमावहति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न भक्तिमान् ॥

तदेतेषां यथा बुद्धिप्रकाशो भवति तथा कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम् । अत्र च मद्दत्तां वृत्तिं भुञ्जानानां पण्डितानां पञ्चशती तिष्ठति । ततो यथा मम मनोरथाः सिद्धिं यान्ति तथानुष्ठीयतामिति । तत्रैकः सुमतिनामा प्राह । प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि. तत्संक्षेपमात्रं शास्त्रं किञ्चिदेतेषां प्रबोधनार्थं चिन्त्यतामिति । उक्तं च यतः

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः ।
सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥

तदत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारंगतश्छात्रसंसदि लब्धकीर्तिः। तस्मै समर्पयत्वेतान्। स नूनं द्राक्प्रबुद्धान् करिष्यतीति। स राजा तच्छ्रुत्वा विष्णुशर्माणमाहूय प्रोवाच। भो भगवन् मदनुग्रहार्थमेतानर्थशास्त्रं प्रति द्राग्यथानन्यसदृशान्विदधासि तथा कुरु। तदहं त्वां शासनशतेन योजयिष्यामि। अथ विष्णुशर्मा तं राजानमूचे। देव, श्रूयतां मे तथ्यवचनम्। नाहं विद्याविक्रयं शासनशतेनापि करोमि। पुनरेतांस्तव पुत्रान्मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञान्न करोमि ततः स्वनामत्यागं करोमि। अथासौ राजा तां ब्राह्मणस्यासम्भाव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा ससचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वितस्तस्मै सादरं तान्कुमारान्समर्प्य परां निर्वृतिमाजगाम। विष्णुशर्मणापि तानादाय तदर्थं पञ्च तन्त्राणि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः। तेऽपि तान्यधीत्य मासषट्केन यथोक्ताः संवृत्ताः। ततः प्रभृत्येतत्पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं भूतले सम्प्रवृत्तम्। किं बहुना।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च।
न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन॥

पञ्चतन्त्रम्।

टीपा

दुर्मेधसः—दुष्टा मेधा येषां ते. मेधा व प्रजा या शब्दांपूर्वी सु व दुस् हे शब्द बहुव्रीहि समासांत असल्यास त्यांची रूपें समासाचे शेवटी मेधस् व प्रजस् अशी होतात.

'अर्थशास्त्रं प्रति—अर्थशास्त्रासंबंधी.' 'प्रति' या अव्ययाचा उपयोग द्वितियान्त नामाबरोबर करतात.

प्रश्न

१ राजा सचिवानाहूय किमवदत्। को राजपुत्राणां प्रबोधनार्थं योग्यः।

विष्णुशर्माणं राजा किमवदत्। किं प्रतिवचनं विष्णुशर्मणः। पञ्चतन्त्रकं भूतले कथं सम्प्रवृत्तम्।

२ या गोष्टींतील ५ तत्पुरुष व ५ बहुव्रीहि समास सांगा व त्यांचा विग्रह करा.

३ कोऽर्थः, यथा-तथा, अथ, समर्प्य, प्रभृति-यांचा संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा.

४ पञ्चशती, चिन्त्यताम्, अपास्य, असम्भाव्या, अधीत्य-हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा :—इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः।
कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः॥

पाठ २७

सन्तोषप्रशंसा।

सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम्।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम्॥ १॥
अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम्।
अनुत्सृज्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्बहु॥ २॥
अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः।
सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः॥ ३॥
सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते
शुष्कैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति।
कन्दैः फलैर्मुनिवराः क्षपयन्ति कालं
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम्॥ ४॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या
  सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
  मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥ ५ ॥
गन्धाढ्यां नवमल्लिकां मधुकरस्त्यक्त्वा गतो यूथिकां
  तां दृष्ट्वाशु गतः स चन्दनवनं पश्चात्सरोजं गतः ।
बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसौ मन्दधीः
  सन्तोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति सर्वो जनः ॥ ६ ॥

सुभाषितानि ।

टीपा

क्षपयन्ति—'क्षि' धातूचें प्रयोजक रूप.
'सुखमयाः दिशः'—'सुखमय्य दिश' सुखमय याचें स्त्रीलिंगी रूप सुखमयी असें होतें.

प्रश्न

१ मन सन्तुष्ट असल्यानें काय फायदा होतो ?
२ मधुकराच्या उदाहरणावरून कवीनें काय सिद्ध केले आहे ?
३ सन्तोषामृततृप्ताः, शान्तचेतसः, गन्धाढ्यां, सरोजम् व मन्दधीः—हे समास सोडवून नांवें सांगा.
४ 'सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम्' हें सिद्ध करण्याकरितां कोणतीं उदाहरणें घेतलेली आहेत ?

पाठ कराः—(१) चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ।
(२) गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

पाठ २८

अवन्तीनाथस्तारापीडः ।

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी-नाम नगरी । तत्र च भगवान्महाकालाभिधान उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिः स्वयं निवसति । तस्यां नगर्यां नलभगीरथदशरथप्रतिमो भुजबलोपार्जित-मण्डलो मतिमानुत्साहसम्पन्नोऽधीतधर्मशास्त्रोऽवतार इव धर्मस्य परि-हृतप्रजापीडो राजा तारापीडो नामाभूत् । तस्य च राज्ञो नीतिशास्त्रप्रयोग-कुशलो महत्स्वपि कार्यसङ्कटेष्वविषण्णधीरमात्यो ब्राह्मणः शुकनासो नामासीत् । स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकरपीवरेण बाहुना विजित्य सप्तद्वीपवलयां वसुन्धरां तस्मिञ्शुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्य-भारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा प्रायो यौवनसुखान्यनुबभूव । शुकनासोऽपि महान्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेन बभार । यथैव राजा सर्वकार्याण्यकार्षीत्तद्वदसावपि द्विगुणीकृतप्रजानुरागश्चक्रे ।

एवं मन्त्रिनिवेशितराज्यभारस्य तस्य राज्ञो यौवनसुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुतमुखदर्शनसुखं न लेभे । यथा यथा च यौवन-मतिचक्राम तथा तथा विफलमनोरथस्यानपत्यताजन्मावर्धत सन्तापः । नरपतिसहस्रमप्यसहायमिव चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव भुवनालम्बनमपि निरा-लम्बनमिवात्मानममन्यत ।

आसीच्च तस्य भूषणं महिषी विलासवती नाम त्रिभुवनविस्मयजननी

सकलान्तःपुरप्रधानभूता चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य चन्द्रिकेव चन्द्रमसः। एकदा च तारापीडस्तदावासगतश्चिन्तास्तिमितदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृतां वामकरतलनिहितमुखकमलां सुनिबिडपर्यङ्किकोपविष्टां रुदतीं ददर्श। कृतप्रत्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य भीतभीत इव भूपालस्तामवादीत्। देवि किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमशब्दं रुद्यते अतिनिपुणं चिन्तयन्न पश्यामि खलु स्खलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्विषये। त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यं च। कथ्यतां सुन्दरि शुचः कारणमिति। यदा विलासवती न किमपि प्रतिवचः प्रतिपेदे तदा नृपः परिजनं शोककारणमपृच्छत्। तदा मकरिका नाम सततप्रत्यासन्ना दास्यवदत्। महाराज अद्य चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतमपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः। पुन्नाम्नो नरकात्त्रायते इति पुत्र इति। एतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्थ्यमानापि नाहारमभिनन्दति नोत्तरं प्रतिपद्यते केवलमविरलबाष्पं रोदितीति। तदा तारापीडस्तां सान्त्वयितुं प्रयेते।

कादम्बरी।

टीपा

अभूत्, अकार्षीत्, अवादीत् हीं अनुक्रमें भू, कृ, व वद् या धातूंचीं तृ. भूतकाळी तृ. पु. एकवचनी रूपें होत.

आरोपयति-निक्षिपति. ज्याच्यावर (भार) टाकावयाचा त्याची सप्तमी योजतात.

प्रश्न

१ विजितामरलोकद्युतिः, सप्तद्वीपवलया, परिहृतप्रजापीडः, नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः, त्रिभुवनविस्मयजननी—हीं कोणकोणत्या नामांचीं विशेषणें आहेत हें सांगून त्यांचा स्पष्टार्थ सांगा.

२ वरील उताऱ्यांतील कोणतींहि १० परोक्षभूतकाळी रूपें घेऊन त्याच धातूंचीं तृतीयपुरुषी परोक्षभूतकाळी सर्व रूपें लिहा.

३ चन्द्रिका–चन्द्रमाः, चन्द्रलेखा–हरजटाकलापः – यांचा उपमार्थी उपयोग केलेला आहे. तो कोणासंबंधीं आहे हें सांगा.

४ नरपतेः सन्तापस्य किं कारणम् । विलासवत्याः शुचः किं कारणम् ।

पाठ कराः—शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।
स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्द्धकम् ॥

पाठ २९

रामेण कुशलवपरिग्रहः ।

[वाल्मीकीचे आश्रमांत सीतेनें कुशलवाना जन्म दिला. रामानें अश्वमेध आरंभिला व त्याकरितां सर्व ऋषींना बोलाविलें. त्याप्रमाणें वाल्मीकि लवकुशासह तेथें गेले. तेथें रामानें सभा बोलाविली व त्या वेळीं कुशलवांनी रामायणाचे गायन केलें. नंतर वाल्मीकींनीं सीता कुश व लव याचा स्वीकार करण्यास रामास सांगितलें.

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुचोदितौ ॥ १ ॥
वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किन्नरस्वनौ ।
किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ २ ॥
रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।
ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ३ ॥
तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।
हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ४ ॥
वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।
जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ५ ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिस्मिये ।
नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६ ॥
गेये केन विनीतौ वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।
इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ७ ॥
अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।
उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ८ ॥
स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।
कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम् ॥ ९ ॥
तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।
दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः ॥ १० ॥
ताः स्वचारित्र्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।
ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ११ ॥
इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ १२ ॥

रघुवंशम् ।

टीपा

प्राचेतसस्य उपज्ञा—प्राचेतसोपज्ञम्—ष. तत्पुरुष समास. 'उपज्ञा'—'स्वत सिद्ध ज्ञान' हा शब्द शेवटी असता समास नपुंसकलिंगी होतो.

'श्रद् + धा—विश्वास ठेवणें' याचा उपयोग 'ज्याच्यावर विश्वास ठेवावयाचा' त्याची द्वितीया योजून करतात.

स्वसिद्धिं नियमैरिव—ज्याप्रमाणे मुनि तपश्चर्येनें आपलें उद्दिष्ट साधतात (त्याप्रमाणें वाल्मीकींनी आपल्या शिष्यांकडून सीतेला आणविली)

प्रश्न

१ लोकः केन कारणेन विस्मितो जातः। रामस्तौ बालौ किमपृच्छत्। वाल्मीकिना रामः किं प्रार्थितः। सीतापरिग्रहमुद्दिश्य रामः किमवदत्।

२ जगतुः, शृण्वताम्, उपेयिवान्, उरीकृत्य, प्रत्याययतु—ही रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

३ किंनरस्वनौ, सावरजः, अक्षिकम्पम्, अश्रुमुखी, प्रीतिदानम्, निर्वाता—हे समास ओळखून त्यांचीं नांवें सांगा.

४ नि + विद् (प्र.), नी (प्र.), आ + ख्या, अलम्, यथा-तथा—यांचा संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ कराः—(१) उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः।
(२) छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये।

पाठ ३०

चन्दनदासनिग्रहः।

[नन्द राजाचा पराभव करून चाणक्यानें मौर्य राजा चन्द्रगुप्त याला राज्यावर बसविलें व नन्द वंशाचा पक्षपाती व साहाय्यक जो अमात्य राक्षस त्याचा व त्याच्या कुळाचा नायनाट करण्याचा प्रयत्न केला. अमात्य राक्षसाच्या बाजूचे जे लोक होते त्यांतील चन्दनदास हा प्रमुख होता. त्यानें राक्षसाच्या कुटुंबातील मंडळींना आश्रय दिला होता म्हणून चाणक्यानें याला बोलावून आणून त्याला जाब विचारला त्या वेळचा हा पुढील उतारा 'मुद्राराक्षस' नाटकांतील आहे.]

(चन्दनदासेन सह प्रविशति शिष्यः)

शिष्यः—इत इतः श्रेष्ठिन्।

चन्दनदासः—(स्वगतम्)

चाणक्ये अकरुणे सहसा शब्दायितस्यापि जनस्य।
निर्दोषस्यापि शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य॥

तस्माद्भणिता मया धनसेनप्रमुखा निजनिवेशसंस्थिताः कदापि चाणक्यहतको गेहं विचिनोति। तस्मादवहिता निर्वहत भर्तुरमात्य-राक्षसस्य गृहजनम्। मम तावद्यद्भवति तद्भवत्विति।

शिष्यः—भोः श्रेष्ठिन्, इत इतः ।

चन्दनदासः—अयमागच्छामि ।

(उभौ परिक्रामतः)

शिष्यः—(उपसृत्य) उपाध्याय, अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः ।

चन्दनदासः—जयत्वार्यः ।

चाणक्यः—(नाट्येनावलोक्य) श्रेष्ठिन्, स्वागतमिदमासनमास्यताम् ।

चन्दनदासः—किं न जानात्यार्यो यथानुचित उपचारो हृदयस्य परिभवादपि दुःखमुत्पादयति । तस्मादिहैवोचितायां भूमावुपविशामि ।

चाणक्यः—भोः श्रेष्ठिन्, मा मैवम् । सम्भावितमेवेदमस्मद्विधैर्भवतः । तदुपविश्यतामासन एव ।

चन्दनदासः—(स्वगतम्) उत्क्षिप्तमनेन दुष्टेन किमपि । (प्रकाशम्) यथार्य आज्ञापयति । (उपविष्टः)

चाणक्यः—भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास, अपि सञ्चीयन्ते संव्यवहाराणां वृद्धिलाभाः ।

चन्दनदासः—(स्वगतम्) अत्यादरः शङ्कनीयः । (प्रकाशम्) अथ किम् । आर्यस्य प्रसादेनाखण्डिता मे वणिज्या ।

चाणक्यः—न खलु चन्द्रगुप्तदोषा अतिक्रान्तपार्थिवगुणान्स्मारयन्ति प्रकृतीः ।

चन्दनदासः—(कर्णौ पिधाय) शान्तं पापम् । शारदनिशासमुद्गतेनेव पूर्णिमाचन्द्रेण चन्द्रश्रियाधिकं नन्दन्ति प्रकृतयः ।

चाणक्यः—भोः श्रेष्ठिन्, यद्येवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः ।

चन्दनदासः—आज्ञापयत्वार्यः किं कियदस्माज्जनादिष्यत इति ।

चाणक्यः—भोः श्रेष्ठिन्, चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम्। यतो नन्दस्यैवार्थरुचेरर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति। चन्द्रगुप्तस्य तु भवतामपरिक्लेश एव।

चन्दनदासः—अनुगृहीतोऽस्मि।

चाणक्यः—भोः श्रेष्ठिन्, स चापरिक्लेशः कथमाविर्भवतीति ननु भवता प्रष्टव्याः स्मः।

चन्दनदासः— आज्ञापयत्वार्यः।

चाणक्यः—संक्षेपतो राजन्यविरुद्धाभिर्वृत्तिभिर्भवितव्यम्।

चन्दनदासः—आर्य, कः पुनरधन्यो राज्ञा विरुद्ध इत्यार्येणावगम्यते।

चाणक्यः—भवानेव तावत्प्रथमम्।

चन्दनदासः—(कर्णौ पिधाय) शान्तं पापं शान्तं पापम्। कीदृशस्तृणानामग्निना सह विरोधः।

चाणक्यः—अयमीदृशो विरोधः। यस्त्वमद्यापि राजापथ्यकारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय रक्षसि।

चन्दनदासः—आर्य, अलीकमेतत्केनाप्यनभिज्ञेनार्यस्य निवेदितम्।

चाणक्यः—भोः श्रेष्ठिन्, अलमाशङ्कया। भीताः पूर्वराजपुरुषाः पौराणामनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति। ततस्तत्प्रच्छादनं दोषमुत्पादयति।

चन्दनदासः—एवं नु इदम्। तस्मिन्समयेऽस्मद्गृह आसीदमात्यराक्षसस्य गृहजनः।

चाणक्यः—पूर्वमनृतमिदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने।

चन्दनदासः—एतावदेवास्ति मे वाक्छलम्।

चाणक्यः—भोः श्रेष्ठिन्, चन्द्रगुप्ते राजन्यपरिग्रहश्छलानाम् तत्समर्पय राक्षसस्य गृहजनम्। अच्छलं भवतु भवतः।

चन्दनदासः—आर्य, ननु विज्ञापयामि तस्मिन्समय आसीदस्मद्गृहेऽमात्यराक्षसस्य गृहजनः।

चाणक्यः—अथेदानीं क्व गतः।

चन्दनदासः—न जानामि।

चाणक्यः—(स्मितं कृत्वा) कथं न ज्ञायते नाम। भोः श्रेष्ठिन्, शिरसि भयमतिदूरे तत्प्रतीकारः। अन्यच्च चन्द्रगुप्तममात्यराक्षसः समुच्छेत्स्यतीति मा मैवं मंस्थाः।

(नेपथ्ये कलकलः)

चाणक्यः—शार्ङ्गरव, ज्ञायतां किमेतत्।

शिष्यः—तथा। (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) उपाध्याय, एष राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वास्यते।

चाणक्यः—क्षपणक, अहह। अथ वा अनुभव राजापथ्यकारित्वस्य फलम्। भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास, एवमयमपथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा। तत्क्रियतां पथ्यं सुहृद्वचः। समर्प्यतां राक्षसगृहजनः।

चन्दनदासः—नास्ति मे गेहेऽमात्यगृहजनः।

चाणक्यः—राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो न मर्षयिष्यति राक्षसकलत्रप्रच्छादनं भवतः। तद्रक्ष परकलत्रेणात्मनः कलत्रं जीवितं च।

चन्दनदासः—आर्य, किं मे भयं दर्शयसि। सन्तमपि गेहेऽमात्यगृहजनं न समर्पयामि, किं पुनरसन्तम्।

चाणक्यः—(सक्रोधम्) दुरात्मन्, तिष्ठ दुष्ट वणिक् । अनुभूयतां तर्हि नरपतिक्रोधः !

चन्दनदासः—सज्जोऽस्मि । अनुतिष्ठत्वार्य आत्मनोऽधिकारसदृशम् ।

मुद्राराक्षसम् ।

टीपा

'अथ किम्—होय, ठीक आहे,' प्रश्नाला होकारार्थी उत्तर देतांना 'अथ किम्' योजतात.

'शान्तं पापम्—इडा पिडा टळो.'

'किं पुनः–किमुत–किमु–किमङ्ग'–यांचा दोन वाक्यांमध्ये उपयोग करतात व त्याचा अर्थ किती जास्त किंवा किती कमी असा सदर्भानुसार होतो.

प्रश्न

१ हा संवाद विद्यार्थ्यांकडून पाठ करवून घ्यावा.

२ चन्दनदासाच्या उत्तरांचा सारांश थोडक्यांत संस्कृतमध्यें लिहा.

३ पुढील रूपें ओळखाः—शब्दायितस्य, प्रष्टव्याः, समर्पय, निर्वास्यते, पिधाय.

४ निर्वहत राक्षसस्य गृहजनम् । तदुपविश्यतामासन एव । समर्पय राक्षसस्य गृहजनम् । अनुभूयतां नरपतिक्रोधः । या चार वाक्यांचा प्रयोग बदला.

पाठ कराः—वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥
विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकः क्रयिकः समौ ।
वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोप्यवक्रयः ॥

पाठ ३१

द्रौपदीविवाहः।

समर्थयामास महानुभावो हृष्टः सपुत्रः सहबन्धुवर्गः।
समानयामास सुतां च कृष्णामाप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ १ ॥
ततस्तु सर्वे सुहृदो नृपस्य समाजग्मुः सहिता मन्त्रिणश्च ।
द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ २ ॥
ततोऽस्य वेश्माग्र्यजनोपशोभितं विस्तीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम्।
बलौघरत्नौघविचित्रमाबभौ नभो यथा निर्मलतारकान्वितम् ॥ ३ ॥
ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा विभूषिता कुण्डलिनो युवानः ।
महार्हवस्त्राम्बरचन्दनोक्षिताः कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ४ ॥
पुरोहितेनाग्निसमानवर्चसा सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो ।
क्रमेण सर्वे विविशुस्ततः सदो महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ ५ ॥
ततः समाधाय स वेदपारगो जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं हुताशनम् ।
युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रविन्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ६ ॥
प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी समानयामास स वेदपारगः।
विप्रांश्च सन्तर्प्य युधिष्ठिरो धनैर्गोभिश्च रत्नैर्विविधैश्च पूर्वम्। ७ ॥
तदा स राजा द्रुपदस्य पुत्रिकापाणिं प्रजग्राह हुताशनाग्रतः।
धौम्येन मन्त्रैर्विधिवद्धुतेऽग्नौ सहाग्निकल्पैर्ऋषिभिः समेत्य ॥ ८ ॥
ततोऽन्तरिक्षात्कुसुमानि पेतुर्ववौ च वायुः सुमनोज्ञगन्धः ।
ततोऽभ्यनुज्ञाप्य समाजशोभितं युधिष्ठिरं राजपुरोहितस्तदा ॥ ९ ॥

विप्रांश्च सर्वान्सुहृदश्च राज्ञः समेत्य राजानमदीनसत्त्वम् ।
जगाद भूयोऽपि महानुभावो वचोऽर्थयुक्तं मनुजेश्वरं तम् ॥ १० ॥
गृह्णन्त्वथान्ये नरदेवकन्यापाणिं यथावन्नरदेवपुत्राः ।
तमभ्यनन्दद् द्रुपदस्तथा द्विजं तथा कुरुष्वेति तमादिदेश ॥ ११ ॥
पुरोहितस्यानुमतेन राज्ञस्ते राजपुत्रा मुदिता बभूवुः ।
क्रमेण चान्ये च नराधिपात्मजा वरस्त्रियास्ते जगृहुः करं तदा ॥१२॥
कृते विवाहे च ततस्तु पाण्डवाः प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥१३॥

महाभारतम् ।

टीपा

पहिल्या श्लोकांतील प्रथमान्त पदें द्रुपद राजाला उद्देशून आहेत. ‘ समानयामास ’ याबद्दल ‘ समानाययामास ’ असें सम् + आ + नी या धातूच्या प्रयोजकाचें परोक्षभूत तृ. पु. ए. वचन होईल.

प्रश्न

१ विवाहविधीचें वर्णन स्वतःचे शब्दांत संस्कृतमध्यें लिहा.

२ सपुत्रः, निर्मलतारकान्वितम्, हुताशनः, सुमनोज्ञगन्धः, यथाविधि, इन्द्रप्रतिमाः, हे समास सोडवून त्यांचा अर्थ सांगा.

३ या वर्णनांतील उपमादर्शक वाक्यें सांगा व त्या वाक्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.

४ या श्लोकांतील सर्व पूर्वकालवाचक धातु. अव्ययें लिहून त्यांतील धातूंचीं परोक्षभूतकाळी रूपें लिहा.

पाठ कराः—(१) विवाहोपयमौ समौ ।
तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥
(२) विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषा तु स्यादलङ्क्रिया ।
अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥

पाठ ३२

चन्द्रापीडजन्म ।

[२८ व्या पाठांत वर्णिलेल्या कथाभागाचा पुढील भाग या पाठात आलेला आहे.]

तारापीडस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वस्यावोचत् । देवि किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अलं रुदितेन । न वयमनुग्राह्या प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि । यावत्तु मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम् । अधिकां कुरु देवि गुरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम् । ऋषिजनसपर्यासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयो यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिकप्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारं जरासन्धं नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा विभाण्डकसुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादादवाप चतुरः पुत्रान् । अमोघफला हि महामुनिसेवा । कदा खल्वहं समुपारूढगर्भभरालसां देवीं द्रक्ष्यामि । कदा च सुतसनाथोत्सङ्गा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा च दशनशून्यस्मिताननः पुत्रको मे जनयिष्यति हृदयानन्दम् । इत्येतानि च मनोरथशतानि चिन्तयतो मे प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्ययमनपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतां देवि शोकानुबन्धः ।

आधीयतां धर्मे धैर्ये च धीः । धर्मपरायणानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यो भवन्ति कल्याणसम्पदः । इत्येवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेन साश्रुलेखमस्या आननं ममार्ज । एवं तत्र सुचिरं स्थित्वा तां च समाश्वास्य नरेन्द्रो निर्जगाम । विलासवती भर्तुरुपदेशमनुसृत्य देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । एवं गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यां स्वप्ने विलासवत्या आननं प्रविशन्तं चन्द्रमसमद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्चोत्थाय शुकनासं समाहूय तस्मै स्वप्नं कथयांचकार । स च समुपजातहर्षः प्रत्युवाच । देव सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानां च मनोरथाः । अवितथफलाश्च प्रायो भवन्ति निशावसानसमये दृष्टाः स्वप्नाः । अचिरेणैव भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा प्रविश्याभ्यन्तरं नरेन्द्रः स्वप्नवर्णनेन विलासवतीमानन्दयाञ्चकार । कतिपयदिवसापगमे विलासवती गर्भिणी जाता । पूर्णे च प्रसवसमये पुण्येऽहनि प्रशस्तायां वेलायां सकललोकहृदयानन्दकारिणं सुतं विलासवती सुषुवे । नृपश्च स्वसूनोः स्वप्नानुरूपं चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

कादम्बरी ।

टीपा

'वयं देवताना न अनुग्राह्या '—कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधितांचा उपयोग करताना मूळ कर्तृपदाची षष्ठी किंवा तृतीया योजतात.

'भक्ति, प्रेम, आदर, स्नेह, दया, कृपा, वागणूक ' अशा अर्थांच्या शब्दांचा उपयोग सप्तम्यन्त नामाबरोबर करतात.

प्रश्न

१ तारापीडानें विलासवतीला केलेला उपदेश थोडक्यांत संस्कृतांत लिहा.

२ या उताऱ्यांतील सुभाषितें सांगून त्यांच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण करा.

३ दैवायत्तम्, अमोघफला, दशनशून्यस्मिताननः, साश्रुलेखम्, अवितथफलाः— या समासांचा विग्रह देऊन नांवें सांगा.

४ या उताऱ्यांतील वर्त. धातु. विशेषणें दर्शवून त्यांचा उपयोग स्पष्ट करा.

पाठ कराः—(१) दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।
(२) वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

पाठ ३३

द्रौपदी धर्मराजस्य मन्युमुद्दीपयति ।

[पाण्डव वनवासात असताना धर्मराजाची शांत वृत्ति पाहून रागावलेली द्रौपदी धर्मराजाला युद्धप्रवृत्त करण्याकरिता पुढीलप्रमाणें त्याला बोलते.]

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।
तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ १ ॥
अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिश्चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २ ॥
व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ ३ ॥
भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते निवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि ।
कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ४ ॥
परिभ्रमँल्लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः ।
महाधनः सत्यधनस्य मानसं दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ॥ ५ ॥
विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः ।
स वल्कवासांसि तवाधुना हरन् करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः ॥ ६ ॥

इमामहं वेद न तावकीं धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ७ ॥
पुराधिरूढः शयनं महाधनं विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ ८ ॥
पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ॥ ९ ॥
विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम् ।
व्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ १० ॥
पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ११ ॥
अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सञ्जुहुधीह पावकम् ॥ १२ ॥

किरातार्जुनीयम् ।

टीपा

व्यवसाययन्ति (वक्तुम्)—बोलावयाला लावतात. वि + अव + सो याच्या प्रयोजकाचें वर्त. तृ. पु. बहुवचन.

कच्चित्—हें अव्यय प्रश्नार्थी योजतात, व त्या प्रश्नाचें उत्तर 'होय किंवा नाही' हें प्रश्नावरून सूचित होतें.

रतिं कुर्वते—संतुष्ट राहतात, स्वस्थ बसतात.

प्रश्न

१ द्रौपदीनें सांगितलेल्या गोष्टी थोडक्यांत गद्यांत लिहा.

२ या उताऱ्यांतील २—३ उपमा दर्शवून त्यांचें स्पष्टीकरण करा.

३ अन्तर्गिरि, मूढधियः, उच्छिखः, जटाधरः, प्रमदाजनोचितम्—हे समास सोडवून त्यांची नांवें सांगा.

४ विवर्तमानम्, विचिन्तयन्त्याः, अधिशय्य, सन्धेहि, सञ्जुहुधि—हीं रूपें ओळखा.

पाठ कराः—आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ।
पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।

पाठ ३४

शूद्रकसभायां शुकागमनम् ।

आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरश्चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता चक्रवर्तिलक्षणोपेतो राजा शूद्रको नाम । स चाहर्ता क्रतूनामादर्शः सर्वशास्त्राणामुत्पत्तिः कलानामाश्रयो रसिकानां धौरेयः साहसिकानामग्रणीर्विदग्धानाम् । तस्य च राज्ञो वेत्रवत्या सरिता परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् । स च लीलया भुजेन भुवनभारमुद्वहन्नमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरमात्यैः परिवृतः समानवयोविद्यालङ्कारै राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास । एकदा तु नातिदूरोदिते भगवति सहस्रमरीचिमालिनि राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी प्रतीहारी राजानमुपसृत्य क्षितितलनिहितजानुकरकमला सविनयमब्रवीत् । देव द्वारि स्थिता दक्षिणापथादागता चाण्डालकन्यका पञ्जरस्थं शुकमादाय देवं द्रष्टुमिच्छतीति । उपजातकुतूहलो राजा समीपवर्तिनां राज्ञामवलोक्य मुखानि प्रवेश्यतामित्यादिदेश । अथ

प्रतीहारी नरपतिवचनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य सा नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनं दर्शनीयाकारं राजानमद्राक्षीत् । आलोक्य च सा दूरस्थितैव पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत्सभाकुट्टिममाजघान । अतः सकलमेव राजकमेकपदे तेन वेणुलताध्वनिना तदभिमुखमासीत् । अवनिपतिस्तु प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां सशुकं पञ्जरमुद्वहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानामचिरोपरूढयौवनामतिशयरूपाकृतिमनिमेषलोचनो ददर्श । तस्या अप्रतिमलावण्यमुद्दिश्य विधातुरविचारतां यावत्स चिन्तयति तावदेव सा कन्यका तं प्रगल्भवनितेव प्रणनाम । कृतप्रणामायां च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायां तयासहागतः पुरुषस्तं पञ्जरगतं विहङ्गमादाय किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयत् । देव विदितसकलशास्त्रार्थो राजनीतिप्रयोगकुशलः सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुको देवस्यैव योग्य इति मत्वास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमागता । तदयमात्मीयः क्रियतामित्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार । चाण्डालकन्यका तु तत्रैव स्थिता ।

कादम्बरी ।

टीपा

अद्राक्षीत्—दृश् धातुचे तृ. भूतकाळी तृ. पु. ए. व.—अपश्यत्.

देवस्य योग्य —योग्यतावाचक शब्दाचा उपयोग षष्ठ्यन्त नामांबरोबर करतात.

प्रश्न

१ शूद्रक राजाचें सोप्या संस्कृत भाषेंत वर्णन करा.

२ समानवयोविद्यालङ्काराः, दक्षिणापथः, उपजातकुतूहलः, अनिमेषलोचनां, पञ्जरगतः—या समासांचा विग्रह करून नांवें सांगा.

३ प्रवेश्यताम्, निर्दिश्यमाना, उद्वहता, उपसृत्य, चिन्तयति—हीं वरील उताऱ्यांतील रूपें ओळखून त्यांचा निराळ्या वाक्यांत उपयोग करा.

४ या उताऱ्यांतील कोणत्याही ५ भूतकाळी क्रियापदांबद्दल भूत. धातु. विशेषणे योजा.

पाठ कराः—(१) द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

(२) पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥

पाठ ३५

पाण्डवानां द्वैतवनप्रवेशः ।

[वनवासांत असतांना पाण्डव द्वैत वनात आले त्या वेळचा हा उतारा आहे.]

तत्सालतालाम्रमधूकनीपकदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १ ॥
महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थुर्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
मयूरदात्यूहचकोरसङ्घास्तस्मिन्वने बर्हिणकोकिलाश्च ॥ २ ॥
करेणुयूथैः सह यूथपानां मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ ३ ॥
मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ ४ ॥
ततः स यानादवरुह्य राजा सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ ५ ॥
तं सत्यसन्धं सहिताऽभिपेतुर्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसङ्घाः ।
वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं तं परिवार्य तस्थुः ॥ ६ ॥

स तत्र वृद्धानभिवाद्य सर्वान् प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च ।
विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ ७ ॥
स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ ८ ॥
भीमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः ॥ ९ ॥
लतावतानावनतः स पाण्डवैर्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।
बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ १० ॥

महाभारतम् ।

टीपा

सभ्रातृकः—भ्रातृभि सह–सह बहु. ऋकारान्त अन्त्यपद असेल तर बहुव्रीहि समासाच्या शेवटी क जोडतात.

भोगवती—सरस्वती नदी. तपात्ययः—उन्हाळा संपणें.

प्रश्न

१ या पाठांतील झाडांचीं नांवें व पक्ष्यांची नांवें सांगा.

२ राष्ट्रपति धर्मराजांनीं द्वैत वनांत जें जें पाहिलें तें थोडक्यांत संस्कृतमध्यें लिहा.

३ दहाव्या श्लोकांतील उपमेचा अर्थ स्पष्ट करून सांगा.

४ उदीरयन्तः, दिदृक्षवः, परिवार्य, पितृवत्, उपतस्थुः—हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

५ पुष्पधराः, अचलप्रभाः, धर्मभृतः, अमितौजाः व कृताञ्जलिः—हे समास सोडवून नांवें सांगा.

पाठ कराः—वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।
आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ।

पाठ ३६

शुकवृत्तान्तः ।

अस्ति मध्यदेशालङ्कारभूता पादपैरुपशोभिता लतामण्डपैर्विराजिता मुनिजनसेविता पवित्रा विन्ध्याटवी नाम । तस्यां च दण्डकारण्ये भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य भार्यया लोपामुद्रया स्वयं संवर्धितैः पादपैरुपशोभितं गोदावर्या परिगतमाश्रमपदम् । तत्र च दशरथवचनानुसारी रामो भार्यया सीतया सह लक्ष्मणोपरचितायां पर्णशालायामुवास । तस्याश्रमस्य नातिदूरेऽगाधमनन्तमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः । तस्य च पद्मसरसः पश्चिमे तीर आसीच्छाल्मलीवृक्षोऽधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य नायक इव सर्ववनस्पतीनां सखेव विन्ध्यस्य । तस्य च कोटरोदरेषु विरचितकुलायसहस्राणि नानादेशसमागतानि शुकशकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । एकस्मिञ्जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य पितुरहमेवैको विधिवशात्सूनुरभवम् । प्रबलप्रसववेदनाभिभूता मे जननी लोकान्तरमगमत् । अतो जायावियोगदुःखितोऽपि मे पिता मत्संवर्धनपर एवाभवत् ।

एकदा तु प्रत्यूषस्येव मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् । अश्रुतपूर्वं तं नादमाकर्ण्य भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुर्जराशिथिलपक्षपुटान्तरमविशम् । तत्रस्थोऽहं मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमश्रृणवम् । अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन्मृगयाकलकले पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य तद्दिदृक्षुस्तामेव

दिशं चक्षुः प्राहिणवम् । अभिमुखमापतच्छबरसैन्यमद्राक्षम् । मध्ये च तस्य सैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानमनभिभवनीयाकृतिं शबरसेनापतिमपश्यम् । तं दृष्ट्वा मोहप्रायमेतेषां जीवितं साधुजनविगर्हितं च चरितमिति चिन्तयत्येव मयि स शबरयुवा तस्यैव शाल्मलीतरोरधः पल्लवासने समुपाविशत् । तत्र स सलिलपानेन मृणालिकादशनेन च श्रमपरिहारं कृत्वा शनैः शनैः सकलेन शबरसैन्येनानुगम्यमानोऽभिमतं दिगन्तरमयासीत् । एकतमस्तु जरच्छबरः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुतले व्यलम्बत । अन्तरिते शबरसेनापतौ स वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यः कोटरेभ्यश्च शुकशावकानग्रहीत् । अपगतासूंश्च कृत्वा तान्क्षितावपातयत् । पश्चात्स पापः कोटरद्वारमागत्य वामबाहुं प्रसार्य तातमाकृष्यापगतासुमकरोदधश्च प्राक्षिपत् । अहमपि तेन सहाधः क्षिप्तोऽवशिष्टपुण्यतया शुष्कपल्लवराशेरुपरि पतितः । यावत्स शबरः क्षितितलविप्रकीर्णाञ्शुकशिशून्संहत्यागच्छत्तावदेव बलवती पिपासा मां परवशमकरोत् । अतः स पापः सुदूरमपक्रान्त इति निश्चित्य तस्मात्तमालतरुमूलाच्छनैः शनैर्निष्क्रम्य सलिलसमीपमुपसर्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

कादम्बरी ।

टीपा

अद्राक्षम्—'दृश्' धातुचें तृ. भूतकाळी प्रथम पु ए. वचन.

दिगन्तरम्—अन्या दिक् (नित्यसमास)

अयासीत्—'या' धातुचें तृ. भूत. तृ. पु ए. वचन. अग्रहीत्-(ग्रह्) तृ. भू. तृ. पु. ए वचन.

शाखान्तरम्—शाखानाम् अनन्तरम् (ष. तत्पु)

प्रश्न

१ अगस्त्यस्याश्रमपदे पूर्वं कोऽवसत्। वनस्पतिः कुत्रातिष्ठत्। शुकस्य जननी केन कारणेन मृता। एकदा प्रातः किं दृष्टं शुकेन। जरच्छबरः किमर्थं व्यलम्बत। शुकशिशुः कथं रक्षितः।

२ या उताऱ्यांतील ' सति सप्तमी ' रचना दर्शवून त्यांबद्दल वाक्यें योजा.

३ पुढील वाक्यें दर्शविल्याप्रमाणें बदलून लिहाः—

१ रामः पर्णशालायामुवास। (' पर्णशाला ' शब्द द्वितीयेंत योजा)

२ जननी **लोकान्तरमगमत्**। (जाड अक्षरांतील शब्दांबद्दल एक-शब्द योजा)

३ **यावत् शबरः शुकशिशून्संहृत्य अगच्छत् तावत्** पिपासा मां परवशमकरोत्। (जाड अक्षरांतील वाक्याबद्दल सति सप्तमी योजा)

४ अहं कोलाहलमशृणवम्। (' कोलाहल ' शब्द प्रथमेंत योजा)

४ अनन्तम्, विरचितकुलायसहस्राणि, मत्संवर्धनपरः, पिशितार्थी, अपगतासून्—हे समास सोडवून नांवें सांगा.

पाठ कराः—(१) आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्।

(२) खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः।
शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः।

पाठ ३७

रामाज्ञया लक्ष्मणः सीतां वने विजहाति

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश॥ १॥

प्रजावती दोहदशंसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥२॥
स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ३ ॥
सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम् ॥ ४ ॥
गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहाय ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्ततार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥ ५ ॥
अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित् सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ६ ॥
सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ७ ॥
आश्वास्य रामावरजः सतीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ८ ॥
सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते वत्स चिराय जीव ।
बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ९ ॥
वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ १० ॥
निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ११ ॥
साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥१२॥

रघुवंशम् ।

'प्रजावती—भ्रातृजाया.'

'तपोवनेषु स्पृहयालुः'—स्पृह् व त्यापासून होणारे शब्द याचा उपयोग इष्ट वस्तूची सप्तमी योजून करतात. क्वचित् चतुर्थीहि येते.

शुश्रुवान्—'शुश्रुवस्' या 'श्रु' धातूच्या द्वि. भूत धातु. विशेषणाचें पुं. प्र. ए. व.

असिपत्रवृक्ष—खड्गाकारदलो नरको नाम कोऽप्यपूर्वो वृक्षविशेषः।

बिडौजस् (पुं.)—इन्द्र.

प्रश्न

१ रामः केन व्यपदेशेन सीतां वनं प्राहिणोत्। किमासीद्यथार्थं कारणम्। रामशासनस्य श्रवणेन सीताया अवस्था कीदृशी जाता। सा रामं लक्ष्मणमुखेन किमश्रावयत्।

२ 'सीतात्याग लक्ष्मणाला पसंत नव्हता तरीसुद्धां त्याला रामाची आज्ञा मानावी लागली' या अर्थाच्या श्लोकाचा स्पष्टार्थ लिहा.

३ लोकत्रयगीतकीर्तिः, निषादाहृतनौविशेषः, निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः, जननान्तरम्, आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः— या समासांचा विग्रह करून त्यांची नांवें सांगा.

४ प्रापय्य, अबुद्ध, आश्वास्य, अह्वासीः, प्रपत्स्ये—हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा:—(१) आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी।

(२) पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्॥

पाठ ३८

उर्वशीपुरूरवसोः सुतसङ्गमः ।

[हा उतारा कालिदास कवीच्या 'विक्रमोर्वशीयम्' या नाटकांतील आहे सोमवंशांतील 'पुरूरवस्' राजानें उर्वशीशीं विवाह केला. आयुः नांवाचा तिला मुलगा झाला, परंतु मुलाचें सुख दृष्टीस पडेपर्यंत तू पृथ्वीवर राहा असा शाप इन्द्रानें तिला दिला असल्यामुळें तिनें मुलाला जन्मतःच च्यवन ऋषीच्या आश्रमांत ठेविला. त्या मुलानें आश्रमनियमांविरुद्ध आचरण केलें म्हणून त्याला च्यवन ऋषीनीं त्याचे आईकडे पाठविला. त्या वेळचा हा उतारा आहे.]

राजा—(तापसीकुमारौ दृष्ट्वा) अम्ब अभिवादये ।

तापसी—महाभाग सोमवंशविस्तारयिता भव । (आत्मगतम्) अहो अनाख्यातोऽपि विज्ञात एतस्य राजर्षेरौरसः सम्बन्धः । जात प्रणम ते गुरुम् ।

कुमारः—(चापगर्भमञ्जलिं करोति)

राजा—आयुष्मान् भव ।

कुमारः—(आत्मगतम्)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममायं सुतोऽहमस्येति ।
उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु भवेत्कीदृशः स्नेहः ॥

राजा—भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

तापसी—शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एवोर्वश्या किमपि निमित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादिविधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम् । गृहीतविद्यो धनुर्वेदेऽभिविनीतः ।

राजा—सनाथः खलु संवृत्तः ।

तापसी—अद्य पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाश्रमविरुद्धमाचरितम् ।

विदूषकः—(सावेगम्) किमिव ।

तापसी—गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानोऽनेन लक्ष्यीकृतो बाणस्य ।

विदूषकः—(राजानमवलोकयति)

राजा—ततस्ततः ।

तापसी—तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं समादिष्टा । निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छामि देवीमुर्वशीं प्रेक्षितुम् ।

राजा—तेन हि आसनमनुगृह्णातु भगवती ।

तापसी—(उपनीत आसन उपविशति)

राजा—लातव्य आहूयतामुर्वशी ।

कञ्चुकी—यथाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

राजा—(कुमारमवलोक्य) एह्येहि वत्स ।

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।
आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥

तापसी—जात आनन्दय पितरम् ।

कुमारः—(राजानमुपगम्य पादग्रहणं करोति)

राजा—(कुमारं परिष्वज्य पादपीठे चोपवेश्य) वत्स इतस्तव पितुः प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

विदूषकः—किमिति शङ्किष्यते । आश्रमवासपरिचित एव शाखामृगः ।

कुमारः—(सस्मितम्) तात वन्दे ।

विदूषकः—स्वस्ति भवते । (ततः प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च)

कञ्चुकी—इत इतो देवी ।

उर्वशी—([illegible]) को नु खल्वेष सबाणासनः पादपीठे

स्वयं महाराजेन संयम्यमानशिखण्डकस्तिष्ठति । (तापसीं दृष्ट्वा) अहो सत्यवतीसूचितो मम पुत्रक आयुः । महान्खलु संवृत्तः । (परिक्रामति)

राजा—(उर्वशीं दृष्ट्वा) इयं प्राप्ता ते त्वदालोकनतत्परा जननी ।

तापसी—जात एहि प्रत्युद्गच्छ मातरम् ।

कुमारः—(उर्वशीं प्रत्युद्गच्छति)

उर्वशी—अम्ब पादप्रणामं करोमि ।

तापसी—वत्से भर्तुर्बहुमता भव ।

कुमारः—अम्ब अभिवादये ।

उर्वशी—(कुमारमुन्नमितमुखं परिष्वज्य) वत्स पितरमाराधयिता भव । (राजानमुपेत्य) जयतु जयतु महाराजः ।

राजा—स्वागतं पुत्रवत्यै । इत आस्यताम् । (अर्धासनं ददाति)

उर्वशी—(उपविशति)

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति)

तापसी—एष गृहीतविद्य आयुः साम्प्रतं कवचधरः संवृत्तः । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः । तद्विसर्जयितुमिच्छामि । उपरुध्यते ममाश्रमधर्मः ।

उर्वशी—चिरस्यार्यां दृष्ट्वाधिकतरमवितृष्णास्मि । न शक्नोमि विस्रष्टुम् । अन्याय्यमुपरोद्धुम् । गच्छत्वार्या पुनर्दर्शनाय ।

राजा—अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय ।

तापसी—एवं भवतु ।

कुमारः—आर्ये सत्यं यदि निवर्तसे मामप्याश्रमं नेतुमर्हसि ।

राजा—अयि वत्स उषितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयमध्यासितुं तव समयः ।

तापसी—जात गुरोर्वचनमनुतिष्ठ ।

कुमारः—तेन हि

य: सुप्तवान्मदङ्के शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः ।
तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम् ॥

तापसी—(विहस्य) एवं करोमि । स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम् ।

(इति निष्क्रान्ता)

विक्रमोर्वशीयम् ।

टीपा

ततस्तत—पुढें सांगा. गोष्ट सांगतांना मध्येंच थांबल्यावर 'पुन्हा सुरू करा' असें सांगतांना हा शब्द योजतात.

किमपि न्यासीकृत—कांहीं ठेव ठेवणें. न्यासं निर्यातय—ठेव परत करणें. निर् + यत् (१० उ. प.)

प्रश्न

१ हा संवाद मुलांकडून पाठ करवून घ्यावा.

२ पितरं दृष्ट्वा कुमारेण किं चिन्तितम् । किमर्थं स आश्रमादृषिणा प्रेषितः । किमर्थं विदूषकान्न भीतः स बालः । पुत्रमालिङ्ग्योर्वश्या किमभिहितम् ।

३ को नु खल्वेषः । भर्तुर्बहुमता भव । स्वस्ति भवते । गुरुषु भवेत्कीदृशः स्नेहः ।—या वाक्यांच्या विशिष्ट रचनेचें स्पष्टीकरण करा.

४ लक्ष्यीकृतः, निलीयमानः, आहूयताम्, संयम्यमान, निर्यातितः—हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ करा:—(१) काकपक्षः शिखण्डकः ।

(२) शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ।

पाठ ३९

लङ्कावर्णनम् ।

[मारुति सीताशोधार्थ लंकेंत गेला त्या वेळचें हें वर्णन रामायणांतील आहे.]

स वेश्मजालं बलवान् ददर्श व्यासक्तवैदूर्यसुवर्णजालम् ।
यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १ ॥
निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।
मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥
गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ।
सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥
तानि प्रयत्नाभिसमाहृतानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ।
महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ।
रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥
महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ।
नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥
यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ।
ददर्श युक्तीकृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ७ ॥

(यत्र) मही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।
वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ८ ॥
(यत्र) कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि पुष्कराणि ।
पुनश्च पद्मानि सकेसराणि धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ ९ ॥
पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विवर्धमानम् ।
वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् (ददर्श)॥ १० ॥

रामायणम् ।

टीपा

'नानातरूणां कुसुमावकीर्णं'—'तरु' शब्दाचा संबंध 'कुसुमांकडे' घ्यावा.

व्यासक्तवैदूर्यसुवर्णजालम्—वैदूर्यसुवर्णयोः जालानि (वैदूर्यघटितानि सुवर्णमयानि) व्यासक्तानि वैदूर्यसुवर्णजालानि यस्मिन् तत्—ज्यांना वैदूर्य व सोनें यानी बनविलेल्या खिडक्या आहेत अशा वाड्याचा समूह. जालम्—समूह—खिडकी.

प्रधानशङ्खायुधचापशाला—प्रधानैः शङ्खायुधचापैः शालन्ते ता—उत्तम उत्तम शंख, शस्त्रें व धनुष्यें यानी शोभणाऱ्या.

युक्तीकृत—पृक्तीकृत.

प्रश्न

१ मारुतिर्लङ्कायां किं किं ददर्श तद्वर्णयत गद्यरूपेण ।

२ रावणाच्या विमानाचे वर्णन करा व त्यांत योजलेल्या उपमांचें स्पष्टीकरण करा.

३ या श्लोकांमध्ये रचनादृष्ट्या काय विशिष्ट गोष्ट दिसते तें सोदाहरण सांगा.

४ तुम्हांस वरील श्लोकांतील कोणता श्लोक आवडतो हें सकारण सांगा

पाठ करा—(१) व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ।
स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥
(२) वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।

पाठ ४०

जाबाल्याश्रमदर्शनम् ।

[वैशम्पायन नावाचा शुक आपली गोष्ट सांगत आहे. ३६ व्या पाठाच्या पुढील कथाभाग यात आहे.]

एवं सलिलपानार्थं महता कष्टेन संसर्पतो धूलिधूसरस्य समभून्मे मनसि। अतिकष्टास्वप्यवस्थासु जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति सर्वप्राणिनां प्रवृत्तयः । नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम्। यदुपरतेऽपि तातेऽहमविकलेन्द्रियः प्राणिमि। धिङ्मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । खलं खलु मे हृदयं यत्तेन पितृकृतं सर्वं परिपालनकर्मैकपद एव विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः । यदुपकारिणमपि तातमद्यापि नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कञ्चिन्न खलीकरोति जीविततृष्णा । यदीदृगवस्थमपि मामायासयति जलाभिलाषः । अद्यापि दूर एव सरस्तीरम् । अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि । अप्रभुरस्म्यात्मनः । सीदति मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुः । अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्योपपादयेत् । इत्येवं चिन्तयति मयि तस्मात्सरसः समीपवर्तिनि तपोवने निवसतो जाबालेस्तनयो हारीतनामा तदेव कमलसरः सिष्णासुरुपागमत् । प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स तदवस्थं मामवलोक्य समुपजातदयः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् । अयं शुकशिशुरसञ्जातपक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात्कथमपि परिच्युतः । श्येनमुखात्परिभ्रष्टेन वानेन भवितव्यम् । अयं न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् । तदेहि यावदेवाय

मसुभिर्न वियुज्यते तावदेव गृहाणेममवतारय सलिलसमीपम्। इत्यभिधाय स तेन मां सरसस्तीरमानाययत्। उपसृत्य च जलसमीपं स्वयं मामङ्गुल्या कतिचित्सलिलबिन्दूनपाययत्। पश्चान्मां नलिनीपलाशस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय समुचितमकरोत् स्नानविधिं सः। अभिषेकावसानेऽनेकप्राणायामपूतो भगवते सवित्रे दत्त्वार्घमुदतिष्ठत्सः। कमण्डलुं चापूर्य शुचिना सरोवारिणा मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत्। अल्पेनैव कालेन कोऽप्यतिरमणीय आश्रमो मया दृष्टः। तन्मध्यभागमण्डलमलङ्कुर्वाणं भगवन्तं जाबालिमप्यहमद्राक्षम्। तं दृष्ट्वाहमचिन्तयम्। अहो प्रभावस्तपसाम्। पुण्यानि हि नामग्रहणानि मुनीनां किं पुनर्दर्शनानि। धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र। अहो प्रभावो महात्मनाम्। अत्र शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति। एवं चिन्तयन्तमेव मामशोकतरोश्छायायां स्थापयित्वा हारीतो जाबालये मद्वृत्तं निवेदितवान्।

कादम्बरी।

टीपा

'धिक्-धिक्कार असो' या अव्ययाचा उपयोग द्वितीयान्त नामावरोबर करतात.

'न कश्चिन्न खलीकरोति-सर्वान् खलीकरोत्येव'-दोन नकारवाचक शब्द एकाच वाक्यात योजले असतां त्याचा होकारार्थी अर्थ होतो. 'द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः'।

'अप्रभुरस्यात्मनः'—प्र + भू, ईश् व इतर सत्तावाचक शब्द याचा उपयोग षष्ठ्यन्त शब्दांबरोबर करितात.

'अपि नाम'—या अव्ययांचा उपयोग इच्छा किंवा अपेक्षा दर्शविण्याकरितां करितात. क्रियापद बहुधा विध्यर्थी असतें.

'किं पुनः'—'किती जास्त किंवा किती कमी' या अर्थी हीं अव्ययें दोन वाक्यामध्यें योजतात. 'किं पुनः' याबद्दल 'किमुत, किमु, किमङ्ग' अशीं अव्ययेंहि योजतात.

प्रश्न

१ शुक्रस्य मनोविचारान् सुगमभाषया वर्णयत ।

२ इमं सलिलसमीपमवतारय ।' मामायासयति जलाभिलाषः । विधिर्मे मरण-मुपपादयेत् । स मां तेनानाययत् । स मां सलिलबिन्दूनपाययत्—या वाक्यांची मूळ वाक्यें लिहा व यांचा कर्मणि प्रयोग करा.

३ आपूर्य, संसर्पतः, अवसन्नानि, निवेदितवान्, सिष्णासुः—हीं रूपें ओळखून वाक्यांत योजा.

४ या उताऱ्यांतील सुभाषितें लिहा.

पाठ करा:—पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् ।
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥

पाठ ४१

नवसाहसाङ्कवर्णनम् ।

[नवसाहसाङ्क हा परमार घराण्यांतील प्रसिद्ध राजा होता. हें काव्य पद्मगुप्त नांवाच्या कवीनें लिहिलें.]

निर्व्यूढनानाद्भुतसाहसं च रणे वृतं च स्वयमेव लक्ष्म्या ।
नाम्ना यमेके नवसाहसाङ्कं कुमारनारायणमाहुरन्ये ॥ १ ॥
सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥ २ ॥
पराङ्मुखेनापि सदा परस्वे पत्या भुवः सागरमेखलायाः ।
अहो यशः पूर्वमहीपतीनामनाविलं येन बलाद्विलुप्तम् ॥ ३ ॥
चित्तं प्रसादश्च मनस्विता च भुजप्रतापश्च वसुंधरा च ।
अध्यासते यस्य मुखारविन्दं द्वे एव सत्यं च सरस्वती च ॥ ४ ॥

प्रसादिता येन च बाल्य एव चतुर्भिरुत्साहवता चतस्रः ।
श्रुतेन बुद्धिः प्रभुता नयेन त्यागेन लक्ष्मीर्वसुधा बलेन ॥ ५ ॥
रणे रणे मुक्तकृपः कृपाणं यः शातधारं कृतवान्कृतास्त्रः ।
अनेकराजन्यघटाकिरीटमाणिक्यशाणोपलपट्टिकासु ॥ ६ ॥
कृताननतिभ्यः सहसा ददाति यः साम्परायेष्वभयं रिपुभ्यः ।
यशश्च गृह्णाति तुषारहारमृणालकर्पूरपरागपाण्डु ॥ ७ ॥
यस्य प्रयाणे पृतनाभरेण परिस्खलत्सप्तसमुद्रमुद्रा ।
परस्परक्षोदसमाकुलासु दोलायते भूः फणभृत्फणासु ॥ ८ ॥
असंशयं प्रागसृजद्विधाता यमेकमेव त्रिजगद्वदान्यम् ।
कल्पद्रुमादीनथ तैस्तदीयनिर्माणशेषैः परमाणुलेशैः ॥ ९ ॥
श्रियि प्रतापे यशसि क्षमायां त्यागे विलासे विनये महिम्नि ।
किमन्यदारोहति यस्य साम्यं न रन्तिदेवो न पृथुर्न पार्थः ॥ १० ॥

नवसाहसाङ्कचरितम् ।

टीपा

अनेक......पट्टिकासु कृपाणं कृतवान्—...कस लावण्याच्या सपाट दगडावर तलवार चालवली. न एका.–अनेका । राजन्यानां घटा. राजन्यघटा । तासाम् किरीट. । तेषां माणिक्यानि । तेषां शाणोपलपट्टिका. । तासु ।

प्रश्न

१ नवसाहसाङ्काचें सोप्या संस्कृत भाषेंत वर्णन करा.
२ या वर्णनांतील कोणता श्लोक तुम्हांला आवडतो हें सकारण सांगा.
३ शरदिन्दुपाण्डु, मुखारविन्दम्, मुक्तकृपः, कृताननतिभ्यः, तुषारहारमृणालकर्पूरपरागपाण्डु—हे समास सोडवून त्यांचीं नांवें सांगा.

पाठ करा:—(१) स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना स्त्रियाम् ।

(२) ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥

पाठ ४२

बालकवृत्तान्तः ।

एकदा वामदेवशिष्यः कुमारमेकमादाय नरपतिमवादीत् । "देव, तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कावेरीतीरमागतोऽहं विलोलालकं बालकं निजोत्सङ्गतले निधाय रुदतीं स्थविरामेकां विलोक्यावोचम् । 'स्थविरे का त्वम् । अयमर्भकः कस्य नयनान्दकरः कान्तारं किमर्थमागता शोककारणं किम्' इति । सा करयुगेन बाष्पजलमुन्मृज्य निजशोकशङ्कूत्पाटनक्षममिव मामवलोक्य शोकहेतुमवोचत् । 'द्विजात्मज राजहंसमन्त्रिणः सितवर्मणः कनीयानात्मजः सत्यवर्मा तीर्थयात्राभिलाषेण देशमेनमागच्छत् । स कस्मिंश्चिदग्रहारे कालीं नाम कस्यचिद्भूसुरस्य नन्दिनीं विवाह्य तस्या अनपत्यतया गौरीं नाम तद्भगिनीं काञ्चनकान्तिं परिणीय तस्यामेकं तनयमलभत । काली सासूयमेकदा धात्र्या मया सह बालमेनमेकेन मिषेणानीय तटिन्यामेतस्यामक्षिपत् । करेणैकेन बालमुद्धृत्यापरेण प्लवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित्तरोः शाखामवलम्ब्य तत्र शिशुं निधाय नदीवेगेनोह्यमाना केनचित्तरुलग्नेन कालभोगिनाहमदंशि । मदवलम्बीभूतो भूरुहोऽयमस्मिन्देशे तीरमगमत् । गरलस्योद्दीपनतया मयि

मृतायामरण्ये कश्चन शरण्यो नास्तीति मया शोच्यते ' इति। ततो विषमविषज्वालावलीढावयवा सा धरणीतले न्यपतत्। दयाविष्टहृदयोऽहं मन्त्रबलेन विषव्यवस्थामपनेतुमक्षमः समीपकुञ्जेष्वौषधिविशेषमन्विष्य प्रत्यागतो व्युत्क्रान्तजीवितां तां व्यलोकयम्। तदनु तस्याः पावकसंस्कारं विरच्य शोकाकुलचेता बालमेनमगतिमादाय भवदमात्यतनयस्य भवानेवाभिरक्षितेति भवन्तमेनमानयम् '' इति। तन्निशम्य सत्यवर्मस्थितेः सम्यगनिश्चिततया खिन्नमानसो नरपतिः सुमतये मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम तदनुजतनयं समर्पितवान्। सोऽपि सोदरमागतमिव मन्यमानो विशेषेण पुपोष।

दशकुमारचरितम्।

टीपा

अवादीत्, अवोचत्, अगमत्,— वद्, वच् व गम् या धातूंचीं तृ. भू. तृ. पु. ए. वचनी रूपें.

अदर्शि—दृश् धातूचें तृ. भू. कर्मणि तृ. पु. ए. वचनी रूप.

प्रश्न

१ वाक्यें पुरीं कराः—

(१) काली धात्र्या सहैमं बालकं नद्यामक्षिपत् यतः.............. ।

(२) बालस्य न कोऽपि शरण्योऽस्ति यतः.................. ।

(३) सा स्थविराचिरादेव मृता यतः..................... ।

(४) नरपतिस्तं बालं सुमतये समर्पितवान् यतः............ ।

२ विलोलालकः, निजशोकशङ्कूत्पाटनक्षमः, काञ्चनकान्तिः, सासूयम्, भूरुहः शोकाकुलचेताः, सोदरः—हे समास सोडवून त्यांचीं नांवें सांगा.

३ या उताऱ्यांतील सर्व पूर्वकालवाचक अव्ययें दर्शवून तीं कोणत्या धातूंचीं व कशीं बनविलेलीं आहेत तें लिहा.

पाठ कराः—(१) प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ।
(२) पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।
पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥

पाठ ४३

रघुदिग्विजयः ।

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ १ ॥
रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २ ॥
मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३ ॥
स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ४ ॥
पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ५ ॥
अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ६ ॥
वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ७ ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ८ ॥
स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ९ ॥
स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ १० ॥
प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ११ ॥
द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ १२ ॥
गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ १३ ॥

रघुवंशम् ।

टीपा

'तान् तान्'—विविधान् । तद् सर्वनामाच्या द्विरुक्तीचा अर्थ विविध असा होतो.

'वैतसीं वृत्तिम् आश्रित्य—लव्हाळ्याचा मार्ग आचरून म्हणजे शत्रूपुढें मान लववून.' वेतस· इयम्—वैतसी.

कपिशा—एका नदीचें नांव. कलमा —साळीचे रोपे.

प्रश्न

१ रघु राजानें केलेल्या दिग्विजयाचें संस्कृत भाषेंत वर्णन करा.

२ या उताऱ्यांतील उपमांचें स्पष्टीकरण करा.

३ गंगेला आणणारा भगीरथ व पर्वतांचे पंख तोडणारा इन्द्र यांचें थोडक्यांत संस्कृतमध्यें वर्णन करा.

४ उदम्भांसि, उपकण्ठम्, जयस्तम्भाः, उत्खातप्रतिरोपिताः, गृहीतप्रतिमुक्तः, गजसाधनः, उत्कलादर्शितपथः—हे समास सोडवून त्यांचीं नांवे सांगा.

पाठ कराः—कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।
प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे ।

पाठ ४४

वेणीसंहारः ।

['दुर्योधनाला मारून त्याच्या रक्तानें माखलेल्या हातानें तुझी वेणी घालीन' अशी प्रतिज्ञा भीमानें केली होती. परंतु मध्येंच, भीम मारला गेला अशी खोटी बातमी ऐकून द्रौपदीनें सती जाण्याकरितां चिता पेटवावयास सांगितली. इतक्यात दुर्योधनाला मारून भीमसेन येतो. त्याला प्रथम कोणी ओळखीत नाही, त्या वेळचा हा कथाभाग आहे. हा 'वेणीसंहारम्' नाटकांतील आहे.

(ततः प्रविशति गदापाणिः क्षतजसिक्तसर्वाङ्गो भीमसेनः)

भीमसेनः—(उद्धतं परिक्रामन्) भो भोः समन्तपञ्चकसञ्चारिणः सैनिकाः कोऽयमावेगः । कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे पाञ्चाली तिष्ठति ।

द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा)परित्रायतां परित्रायतां महाराजः ।

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्नुषे उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । सम्प्रति झटिति चिताप्रवेश एव श्रेयान् ।

द्रौपदी—(सहसोत्थाय) कथं न सम्भावयाम्यद्यापि चितासमीपम् ।

युधिष्ठिरः—कः कोऽत्र भोः । सनिषङ्गं धनुरुपनय । कथं न कश्चित्परिजनः । भवतु । बाहुयुद्धेनैव दुरात्मानं गाढमालिङ्ग्य ज्वलनमभिपातयामि । (परिकरं बध्नाति)

कञ्चुकी—देवि पाण्डुस्नुषे, संयम्यन्तामिदानीं नयनोपरोधिनो दुःशासनावकृष्टा मूर्धजाः । अस्तमिता सम्प्रति प्रतीकाराशा । चितासमीपमेव द्रुततरं सम्भावय ।

युधिष्ठिरः—कृष्णे न खल्वनिहते तस्मिन्दुरात्मनि दुर्योधने संहर्तव्याः केशाः।

भीमसेनः—पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिना। तिष्ठतु तिष्ठतु। स्वयमेवाहं संहरामि।

द्रौपदी—(भयादपसर्पति)

भीमसेनः—तिष्ठ तिष्ठ भीरु क्वाधुना गम्यते। (इति केशेषु ग्रहीतुमिच्छति)

युधिष्ठिरः—(वेगाद्भीममालिङ्ग्य) दुरात्मन् भीमार्जुनशत्रो सुयोधनहतक,

आशैशवादनुदिनं जनितापराधो मत्तो बलेन भुजयोर्हतराजपुत्रः।
आसाद्य मेऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य जीवन् प्रयासि न पदात्पदमद्य पाप॥

भीमसेनः—अये कथमार्यः सुयोधनशङ्कया क्रोधान्निर्दयं मामालिङ्गति।

कञ्चुकी—(उपसृत्य। सहर्षम्) महाराज वञ्च्यसे। अयं खल्वायुष्मान् भीमसेनः सुयोधनक्षतजारुणीकृतशरीराम्बरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः। अलमधुना सन्देहेन।

चेटी—(द्रौपदीमालिङ्ग्य) देवि निवर्त्यतां निवर्त्यताम्। एष खलु पूरितप्रतिज्ञाभारो नाथस्ते वेणीसंहारं कर्तुं त्वामन्विष्यति।

द्रौपदी—हञ्जे, किं मामलीकवचनैराश्वासयसि।

युधिष्ठिरः—जयन्धर, किं कथयसि नायमनुजद्वेषी दुर्योधनहतकः।

भीमसेनः—देव अजातशत्रो भीमार्जुनगुरो कुतोऽद्यापि दुर्योधनहतकः। मया हि तस्य दुरात्मनः पाण्डुकुलपरिभाविनः—

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्ये निषण्णा चतुरुदधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या।

भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥

युधिष्ठिरः—(स्वैरं मुक्त्वा भीममवलोकयन्नश्रूणि प्रमार्जयति)

भीमसेनः—(पादयोः पतित्वा) जयत्वार्यः ।

युधिष्ठिरः—वत्स बाष्पजलान्तरितनयनत्वान्न पश्यामि ते मुखचन्द्रम् । तत्कथय कच्चिज्जीवति भवान्समं किरीटिना ।

भीमसेनः—निहतसकलरिपुपक्षे नराधिपे जीवति भीमोऽर्जुनश्च ।

युधिष्ठिरः—किमपरमवशिष्टम् ।

भीमसेनः—आर्य सुमहदवशिष्टम् । संयच्छामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् ।

युधिष्ठिरः—सत्वरं गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारमहोत्सवम् ।

भीमसेनः—(द्रौपदीमुपसृत्य) देवि पाञ्चालराजतनये दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेण । अलमलमेवंविधं मामालोक्य त्रासेन । भवति वेदिसम्भवे याज्ञसेनि ।

द्रौपदी—आज्ञापयतु नाथः ।

भीमसेनः—स्मरति भवती यत्तन्मयोक्तम् ।

द्रौपदी—नाथ न केवलं स्मरामि । अनुभवामि च नाथस्य प्रसादेन ।

भीमसेनः—(वेणीमवधूय) भवति, संयम्यतामिदानीं धार्तराष्ट्रकुलकालरात्रिर्दुःशासनविलुलितेयं वेणी ।

द्रौपदी—नाथ विस्मृतास्म्येतं व्यापारम् । नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्ये ।

चेटी—(वेणीं बध्नाति)

(नेपथ्ये)

महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवतु राजन्यकुलाय ।

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षात्क्षतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि

प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्तःपुराणि ।

कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां

दिष्ट्या बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः ॥

युधिष्ठिरः—देवि एष ते वेणीसंहारोऽभिनन्द्यते नभस्तलसञ्चारिणा सिद्धजनेन ।

वेणीसंहारम् ।

टीपा

समन्तपंचकम्—कुरुक्षेत्राजवळील प्रदेश.

सम् + भू (प.)—जवळ जाणें.

काच्चित् या अव्ययाचा उपयोग प्रश्नारंभी करतात व त्या प्रश्नाचें उत्तर प्रश्नाच्या रचनेवर होय किंवा नाही असें अवलंबून असतें.

' दिष्ट्या—वृध्—अभिनन्दन करणें '—ज्या गोष्टीबद्दल अभिनंदन करावयाचें त्या अर्थाच्या शब्दाची तृतीया योजतात.

प्रश्न

१ हा संवाद विद्यार्थ्यांकडून पाठ करवून घ्यावा.

२ केन कारणेन द्रौपदी पावकं प्रवेष्टुमुद्यता । युधिष्ठिरेण भीमः कथं नाभिज्ञातः । पाण्डवैः शत्रूणामवस्था कीदृशी कृता ।

३ सनिषङ्गं धनुरुपनय। किं मामलीकवचनैराश्वासयसि। अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहारमहोत्सवम्—या वाक्यांचा प्रयोग बदला.

४ प्रत्याशम्, कुपितयमसखः, रणाग्निः, भुजपञ्जरः, गदापाणिः—हे समास सोडवून त्यांची नांवे सांगा.

पाठ करा:—(१) रुधिरासृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम्।
(२) चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः॥

पाठ ४५

दिलीपसुतवर्णनम्।

[रघु राजाच्या जन्माच्या वेळचें वर्णन या श्लोकांत आहे.]

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्॥१॥
अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा॥
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव॥ २ ॥
जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम्।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे॥ ३ ॥
निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि॥ ४ ॥
स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ॥ ५ ॥
सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम्।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि॥६॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥७॥
रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ ८ ॥
उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥९॥
स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ १० ॥

रघुवंशम् ।

टीपा

अरिष्टशय्या—बाज.

शरजन्मन्—कार्तिकेयः

न केवलम्—अपि—केवळ एक गोष्ट नव्हे तर आणखी दुसरी गोष्ट असा दोन वाक्यांनीं अर्थ दाखवावयाचा असतां पहिल्या वाक्याबरोबर ' न केवलम् ' योजतात व दुसऱ्या वाक्यात ' अपि, अपि तु ' असे शब्द योजतात.

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि—मोठा आनंद पोटांत मावला नाही.

प्रश्न

१ या कवितांचा सारांश सोप्या संस्कृतमध्यें लिहा.

२ या उताऱ्यांत आलेल्या द्वितीयभूतकाळी रूपांतील धातूंचीं द्वि. भविष्य-काळी तृ. पु ए. वचनी रूपें लिहा.

३ या उताऱ्यांतील कोणत्याहि तीन उपमा घेऊन त्याचें स्पष्टीकरण करा.

४ शंस्, न केवलम्–अपि, यथा–तथा; दिष्ट्या वृध्—याचा उपयोग स्वतःच्या वाक्यांत करा.

पाठ करा:—मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ।
स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मसातसुखानि च ॥

पाठ ४६

पितृदर्शनार्थं प्राप्ता दश कुमाराः ।

[हा उतारा 'दशकुमारचरितम्' या दण्डी कवीच्या ग्रंथांतील शेवटचा आहे. सर्व दाही कुमार एकत्र झाले त्या वेळचा आहे.]

राजवाहनप्रमुखाः सर्वेऽपि कुमारा अनेकान्दुर्जयाञ्शत्रून्विजित्य दिग्विजयं विधाय भूवलयं वशीकृत्य चम्पायामेकत्र स्थिताः । अत्रान्तरे राजवाहनस्य पित्रा राजहंसेन ते राजधानीं प्रत्याहूताः । तदर्थं तेनाज्ञापत्रं तेभ्यः प्रेषितं यदितः परं चेत्क्षणमपि यूयं विलम्बं विधास्यथ ततो मां वसुमतीं च मातरं कथावशेषावेव श्रोष्यथेति ज्ञात्वा पानीयमपि पथि भूत्वा पेयमिति । एवं पितुराज्ञापत्रं मूर्ध्नि विधृत्य गच्छेमेति ते निश्चयं चक्रुः । पूर्ववैरिणं मालवेशं मानसारं पराजित्य तदपि राज्यं वशीकृत्य पुष्पपुरे राजहंसस्य देव्या वसुमत्याश्च पादान्नमस्याम इति निश्चित्य स्वस्वभार्यासंयुताः परिमितेन सैन्येन मालवेशं प्रति प्रस्थिताः । प्राप्य चोज्जयिनीं सदैव सहायभूतैस्तैः कुमारैः परिमितेन राजवाहनेनातिबलवानपि मालवेशो मानसारः क्षणेन पराजिग्ये निहतश्च । एवं मालवेन्द्रराज्यं वशीकृत्य तद्रक्षणाय कांश्चित्सैन्यसहितान्मन्त्रिणो नियुज्यावशिष्टपरिमितसैन्यसहितास्ते कुमाराः पुष्पपुरं समेत्य राजवाहनं पुरस्कृत्य तस्य राजहंसस्य मातुर्वसुमत्याश्च चरणानभिवन्दितवन्तः । तौ च पुत्रसमागमं प्राप्य परमानन्दमधिगतौ । ततो राज्ञो वसुमत्याश्च देव्याः समक्षं वामदेवो राजवाहनप्रमुखाणां दशानामपि कुमाराणामभिलाषं विज्ञाय तानाज्ञापयत् । 'भवन्तः सर्वेऽप्येकवारं गत्वा स्वानि स्वानि राज्यानि न्यायेन परिपालयन्तु । पुनर्यदेच्छा भवति तदा पित्रोश्चरणाभिवन्दनायागन्तव्यम्' इति । ततस्ते सर्वेऽपि कुमारास्तन्मुनि-

वचनं शिरस्याधाय तं प्रणम्य पितरौ च, गत्वा दिग्विजयं विधाय प्रत्यागमनान्ते स्वस्ववृत्तं पृथक्पृथङ्मुनिसमक्षे न्यवेदयन् । पितरौ च कुमाराणां निजपराक्रमावबोधकान्यतिदुर्घटानि चरितान्याकर्ण्य परमानन्दमाप्नुताम् ।

ततो राजा मुनिं सविनयं व्यजिज्ञपत् । 'भगवन् तव प्रसादादस्माभिर्मनुजमनोरथाधिकमवाङ्मनसगोचरं सुखमधिगतम् । अतःपरं मम स्वामिचरणसंनिधौ वानप्रस्थाश्रममधिगत्यात्मसाधनमेव विधातुमुचितम् । अतः पुष्पपुरराज्ये मानसारराज्ये च राजवाहनमभिषिच्यावशिष्टानि राज्यानि नवभ्यः कुमारेभ्यो यथोदितं सम्प्रदाय ते कुमारा राजवाहनाज्ञाविधयिनस्तदेकमत्या वर्तमानाश्चतुरुदधिमेखलां वसुन्धरां समुद्धृत्य कण्टकानुपभुञ्जन्ति तथा विधेयं स्वामिना' इति । तेषां तत्पितुर्वानप्रस्थाश्रमग्रहणोपक्रमनिषेधे भूयांसमाग्रहं विलोक्य मुनिस्तानवदत् । 'भोः कुमारकाः, अयं युष्मज्जनक एतद्वयःसमुचिते पथि वर्तमानः कायक्लेशं विनैव मदाश्रमस्थो वानप्रस्थाश्रमाश्रयणात् सर्वथा भवद्भिर्न निवारणीयः । अत्र स्थितस्त्वयं भगवद्भक्तिमुपलप्स्यते । भवन्तश्च पितृसन्निधौ न सुखमवाप्स्यन्ति' इति । महर्षेराज्ञामधिगम्य ते पितुर्वानप्रस्थाश्रमाधिगमप्रतिषेधाग्रहमत्यजन् । राजवाहनं पुष्पपुरेऽवस्थाप्य तदनुज्ञया सर्वेऽपि परिजनाः स्वानि स्वानि राज्यानि प्रतिपाल्य स्वेच्छया पित्रोः समीपे गतागतमकुर्वन् । एवमवस्थितास्ते राजवाहनप्रमुखाः सर्वेऽपि कुमारा राजवाहनाज्ञया सर्वमपि वसुधावलयं न्यायेन परिपालयन्तः परस्परमैकमत्येन वर्तमानाः पुरन्दरप्रभृतिभिरप्यतिदुर्लभानि राज्यसुखान्यन्वभूवन् ।

दशकुमारचरितम् ।

टीपा

अन्वभूवन् — ' अनु + भू ' या धातूचें तृ भूतकाळी तृ. पु. ब. वचन.

ते गतागतम् अकुर्वन् — ते येऊन जाऊन असत.

अवाङ्मनसगोचरम् — वाक् च मनः च वाङ्मनसे; तयोः गोचरम्. न वाङ्मनसगोचरम्— अवाङ्मनसगोचरम् ।

प्रश्न

१ कुत्र स्थिताः ते कुमाराः । किमाज्ञापत्रं प्रेषितं नृपेण । मार्गे तैः किं कृतम् । वामदेवः कुमारान् किम् आदिशत् । किं कृत्वा कुमाराः प्रत्यागताः । तदा नृपः किं मनस्यकरोत् ।

२ या उताऱ्यांतील पूर्वकालवाचक धातु. अव्ययें दर्शवून त्यांतील धातूंचीं द्वि. भूत. तृ. पुरुषी रूपें लिहा.

३ दिग्विजयः, सविनयम्, मदाश्रमस्थः, पुरन्दरप्रभृतयः, पितृसन्निधिः—हे समास सोडवून नांवें सांगा.

४ ऐकमत्येन वृत्, कमपि कथावशेषं श्रु, आज्ञां मूर्ध्नि विधृ—आधा, या शब्दसमुच्चयांचा वाक्यांत उपयोग करा.

पाठ कराः—रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ।

पाठ ४७

ईश्वरवर्णनम् ।

[या उताऱ्यांत तात्त्विकदृष्ट्या ईश्वराचें वर्णन आहे. सर्व देव विष्णूचें वर्णन करतात.]

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १ ॥

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ २ ॥
अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ३ ॥
हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ ४ ॥
सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ ५ ॥
अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ ६ ॥
वहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया यथार्णवे ॥ ७ ॥
त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समार्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसन्निवृत्तये ॥ ८ ॥
उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ९ ॥
अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ १० ॥
महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ११ ॥
इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ १२ ॥

रघुवंशम् ।

टीपा

स्तुतिभ्य व्यतिरिच्यन्ते—'सर्व प्रकारच्या स्तुतीला मागें टाकतात.'

प्रश्न

१ ईश्वरस्वरूपाचें वर्णन करतांना कालिदासानें कोणत्या पद्धतीचा अवलंब केला आहे हें सोदाहरण स्पष्ट करा.

२ ईश्वराच्या ध्यानापासून काय फायदा होतो हें ज्या श्लोकात वर्णिलेलें आहे त्यांचा अर्थ लिहा.

३ तिसऱ्या श्लोकांत दिसणारी विशिष्ट गोष्ट कोणती हें सांगून त्या श्लोकाचा स्पष्टार्थ लिहा.

४ बिभ्रते, विदुः, अवाप्तव्यम्, उत्कीर्त्य, अनासन्नम्, प्रसादयामासुः— हीं रूपें ओळखा.

पाठ कराः—जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।
प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥

पाठ ४८

दधीचसरस्वत्योः परस्परदर्शनम् ।

[दुर्वास ऋषींनीं शाप दिल्यामुळें सरस्वती सावित्रीबरोबर ब्रह्मलोकाहून पृथ्वीवर जाती झाली. जातां जाता ती शोण नदीच्या तीरावर आली व तेथें लतामंडपांत राहिली. त्या वेळी त्यांनीं उत्तर दिशेला पुष्कळ तरुण व अश्व याचा समूह पाहिला व त्याच्यामध्यें १८ वर्षांचा एक तरुण दुसऱ्या एका वयस्क साधूबरोबर चालतांना दिसला. त्याची भेट झाली त्या वेळचा प्रस्तुत उतारा आहे.]

स युवा द्वितीयेन साधुना सह चरणाभ्यामेव लतामण्डपोद्देशमुपससर्प सविनयम् । सावित्री समं सरस्वत्या तौ वनवासोचितेनातिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह । आसीनयोश्च तयोरासीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रवयसमुद्दिश्यावादीत् । 'आर्य, सहजलज्जाधनस्य प्रमदाजनस्य प्रथमाभिभाषणमशालीनता विशेषतो वनमृगीमुग्धस्य कुलकुमारीजनस्य ।

केवलमियमालोकनकृतार्थाय चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयत्युदन्तश्रवणकुतूहलिनी श्रोत्रवृत्तिः। तत्कथयागमनेनापुण्यभाक् कतमो विजृम्भितविरहव्यथः शून्यतां नीतो देशः। क्व वा गन्तव्यम् किंनाम्नः समृद्धतपसः पितुरयममृतवर्षी कौस्तुभमणिरिव हरेर्हृदयमाह्लादयति। का चास्य त्रिभुवननमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी। कानि वा पुण्यभाञ्जि भजन्त्यभिख्यामक्षराणि। आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनो हृदयस्य' इति।

एवमुक्तवत्यां तस्यां प्रकटितप्रश्रयोऽसौ प्रतिव्याजहार। 'आयुष्मति, सतां हि प्रियंवदता कुलविद्या। श्रूयताम्। अयं खलु भूषणं भार्गववंशस्य भगवतश्च्यवनस्य बहिर्वृत्तिजीवनं दधीचो नाम तनयः। जनन्यस्य जितजगतोऽनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्यातस्य सुता राजपुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम। तां खलु देवीमन्तर्वर्त्नीं विदित्वा वैजनने मासि प्रसवाय पिता पत्युः पार्श्वात्स्वगृहमानाययत्। असूत च सा तत्र देवी दीर्घायुषमेनम्। अनेहसावर्धत तत्रैवायमानन्दितज्ञातिवर्गो बालस्तारकराज इव राजीवलोचनो राजगृहे। भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि दुहितरि नासेचनकदर्शनमिममुञ्चन्मातामहो मनोविनोदनं नप्तारम्। अशिक्षतायं तत्रैव सर्वा विद्या सकलाश्च कलाः। कालेन चोपारूढयौवनमिममालोक्याहमिवासावप्यनुभवतु मुखकमलावलोकनानन्दमस्येति मातामहः कथं कथमप्येनं पितुरन्तिकमधुना व्यसर्जयत। मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः शर्यातस्याज्ञाकारिणं विकुक्षिनामानं भृत्यपरमाणुमवधारयतु भवती। पितुः पादमूलमायान्तं मया साभिसारमकरोत्स्वामी। तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम्। उत्तमानां च चिरन्तनता जनयत्यनु-

जीविन्यपि जने कियन्मात्रमपि मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षिण्य-कोशो महताम् । इतश्च गव्यूतिमात्रमिव पारेशोणं तस्य भगवत-श्च्यवनस्य स्वनाम्ना निर्मितव्यपदेशं च्यावनं नाम चैत्ररथकल्पं काननं निवासः । तदवधिश्चेयं नौ यात्रा । वयमपि शुश्रूषवो वृत्तान्तमायु-ष्मत्योः । नेयमाकृतिर्दिव्यतां व्यभिचरति । गोत्रनामनी तु श्रोतुमभि-लषति नौ हृदयम् । तत्कथय कतमो वंशः स्पृहणीयतां जन्मना नीतः । का चेयमत्रभवती भवत्याः समीपे समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् इति । सा त्ववादीत् । ' आर्य, श्रोष्यसि कालेन । भूयसो दिवसानत्र स्थातुमभिलषति नौ हृदयम् । अल्पीयांश्चायमध्वा । परिचय एव प्रकटी-करिष्यति । आर्येण न विस्मरणीयोऽयमनुषङ्गदृष्टो जनः । ' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

हर्षचरितम् ।

प्रश्न

१ सावित्रीनें कोणकोणते प्रश्न विचारले व विकुक्षीनें त्यांचीं काय उत्तरें दिलीं हें संगतवार लिहा.

२ सहजलज्जाधनः, यथाक्रमम्, प्रवयस्, तारकराजः, राजीवलोचनः, पारेशोणम्—हे समास सोडवून त्यांचीं नांवें लिहा.

३ पुण्यभाञ्जि, आयान्तम्, शुश्रूषवः, आनाययत, अल्पीयान्—हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

४ समम्, स्पृह्, उद्दिश्य, सति सप्तमी, अन्तिकम्, खलु, कथं कथमपि—यांचा संस्कृत वाक्यांमध्यें उपयोग करा.

५ पथिन्, दीर्घायुस्, पुण्यभाज्, पति, युवन्—हे शब्द चालवा.

पाठ करा:—ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।
व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥

पाठ ४९

अग्निं प्रविविक्षुर्यशोमती स्वपुत्रं सान्त्वयति ।

[हर्षाचा पिता आसन्नमरण झाला असतां त्याची आई यशोमती अग्निप्रवेश करूं इच्छिते. त्यामुळें दु:खित होणाऱ्या हर्षाचें सान्त्वन ती पुढील उताऱ्यात दिल्याप्रमाणें करते. हा उतारा बाण कवीच्या हर्षचरितांतील आहे.]

प्रशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहमुत्थापयामास सुतं देवी यशोमती। हस्तेन चास्य प्ररुदितस्य क्षरन्तीं दृष्टिमुन्ममार्ज। स्वयमपि बाष्पैरापूर्यमाणे स्वनयने प्रमृज्य सुतवदनविनिहितनयनयुगला पुनः पुनरायतं निःश्वस्याऽवादीत्। ‘ वत्स नासि न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा। स्तन्येनैव सह त्वया पीतं मे हृदयम्। अस्मिंश्च समये प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः। अपि च पुत्रक पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनो राज्योपकरणमकरुणा वा नास्मि लक्ष्मीः क्षमा वा। कुलकलत्रमस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता। वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात्। एवंविधेन पित्रा ते भरतभगीरथनाभागनिभेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पाणिः। आसेवितः सामन्तसीमन्तिनीसमावर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा। लब्धो मनोरथदुर्लभो महादेवीपट्टबन्धसत्कारलाभो ललाटेन। सपत्नीनां शिरःसु निहितं नमन्निखिलकटककुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्यमालार्चितं चरण-

युगलकम् । एवं कृतार्थसर्वावयवा किमपरमपेक्षे क्षीणपुण्या । मर्तुमविधवैव वाञ्छामि । न च शक्नोमि दग्धस्य भर्तुरार्यपुत्रविरहिता रतिरिव निरर्थकान्प्रलापान्कर्तुम् । पितुश्च ते पादधूलिरिव प्रथमं गगनगमनमावेदयन्ती बहुमता भविष्यामि शूरानुरागिणीनां सुराङ्गनानाम् । प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं धक्ष्यति धूमध्वजः । मरणाच्च मे जीवितमेवास्मिन्समये साहसम् । अतिशीतलः पतिशोकानला-द्क्षयस्नेहेन्धनादस्मादनलः । कैलासकल्पे प्रवसति जीवेश्वरे जरत्तृण-कणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क्व घटते । अपि च जीवन्तीमपि मां नरपतिमरणावधीरणमहापातकिनीं न स्प्रक्ष्यन्ति, पुत्र, पुत्रराज्यसुखानि । दुःखदग्धानां च भूतिरमङ्गला चाप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति । वत्स, विश्वस्तानां यशसा स्थातुमिच्छामि लोके न वपुषा । तदहमेव त्वां तावत्, तात, प्रसादयामि न पुनर्मनोरथाप्रातिकूल्येन कदर्थ-नीयास्मि'। इत्युक्त्वा पादयोरपतत् । स तु ससम्भ्रममपनीय चरण-युगलमवनमिततनुरवनिगतशिरसमुदनमयन्मातरम् । दुर्निवारतां च शुचः समवधार्य कुलयोषिदुचितां च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां कृतनिश्चयां च तां ज्ञात्वा तूष्णीमुखोऽभवत् ।

हर्षचरितम् ।

टीपा

सामन्त...भिषेक -सामन्ताना सीमान्तिनीभि आवार्जितं च असौ जाम्बूनदमयेन घटेन अभिषेक —माडलीक राजाच्या स्त्रियांनीं सोन्याच्या कलशातुन केलेला अभिषेक.

प्रश्न

१ यशोमतीनें अग्निप्रवेश करण्याबद्दल सांगितलेलीं कारणें सोप्या संस्कृत भाषेंत लिहा.

२ या उताऱ्यांतील द्वितीयभूतकाळी रूपें ओळखून त्यांतील धातूंचीं क. भूत. धा. वि. व तुमन्त अव्ययें लिहा.

३ आपूर्यमाणे, जीवन्तीम्, कदर्थनीया, उदनमयन्, मन्यमानः—हीं रूपें ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा.

४ अकरुणा, धर्मधवलम्, वीरजा, सपत्नी, आर्यपुत्रविरहिता—या समासांचा विग्रह करून नांवें सांगा.

पाठ कराः—(१) लक्ष्मीः पद्मालया कमला श्रीर्हरिप्रिया ।
(२) सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च ।

पाठ ५०

(अ) सामान्यश्लोकाः

सर्वथा स्वहितमाचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ।
विद्यते न हि कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥ १ ॥
एको देवः केशवो वा शिवो वा एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।
एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा एको वासः पत्तने वा वने वा ॥ २ ॥
आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ३ ॥
न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम् ।
यथा किराती करिकुम्भजातां मुक्तां परित्यज्य बिभर्ति गुञ्जाम् ॥ ४ ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ।५॥
किं वाससा तत्र विचारणीयं वासः प्रधानं खलु योग्यतायाः ।
पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां दिगम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥ ६ ॥
तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
समुच्छ्रितानेव तरून्स बाधते महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥७॥
निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ ८ ॥
यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ९ ॥
सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥१०॥
सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ११ ॥

वार्ता च कौतुकवती विमला च विद्या
लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।
तैलस्य बिन्दुरिव वारिणि दुर्निवार–
मेतत्त्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥ १२ ॥

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः
न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ १३ ॥

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा
यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
सन्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ १४ ॥

किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण
शक्त्या हि याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् ।
कुम्भा न कूपमपि शोषयितुं समर्थाः
कुम्भोद्भवेन मुनिनाम्बुधिरेव पीतः ॥ १५ ॥

(आ) सज्जनप्रशंसा

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे
गुणा दोषायन्ते तदिदमपि नो विस्मयपदम् ।
महामेघः क्षारं पिबति कुरुते वारि मधुरम्
फणी क्षीरं पीत्वा वमति गरलं दुःसहतरम् ॥ १६ ॥

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स च धार्यते ।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादराद्
अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ १७ ॥

ते साधवो भुवनमण्डलमौलिभूता
ये साधुतां निरुपकारिषु दर्शयन्ति ।
आत्मप्रयोजनवशीकृतखिन्नदेहः
पूर्वोपकारिषु खलोऽपि हि सानुकम्पः ॥ १८ ॥

धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोकं
किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्थं प्रमार्ष्टि ।
भवति विदितमेतत्प्रायशः सज्जनानां
परहितनिरतानामादरो नात्मकार्ये ॥ १९ ॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निः ।
विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे
न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ २० ॥

नान्तर्विचिन्तयति किञ्चिदपि प्रतीपम्
आकोपितोऽपि सुजनः पिशुनेन पापम् ।
अर्कद्विषोऽपि हि मुखे पतिताग्रभागाः
तारापतेरमृतमेव कराः किरन्ति ॥ २१ ॥

असाधुः साधुर्वा भवति खलु जात्यैव पुरुषः
न सङ्गाद्दौर्जन्यं न हि सुजनता कस्यचिदपि ।
प्ररूढे संसर्गे मणिभुजगयोर्जन्मजनिते
मणिर्नाहेर्दोषान्स्पृशति न तु सर्पो मणिगुणान् ॥ २२॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले-
ष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः॥ २३ ॥

(इ) अन्योक्तयः ।

किं कोमलैः कलरवैः पिक तिष्ठ तूष्णी-
मेते तु पामरनराः स्वरमाकलय्य ।
को वा रटत्ययमय निकटे कटूनि
रे वध्यतामिति वदन्ति गृहीतदण्डाः ॥ २४ ॥

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयताम्
अम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद् वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः॥२५॥

अस्तंगतोऽयमरविन्दवनैकबन्धु-
र्भास्वान्न लङ्घयति कोऽपि विधिप्रणीतम् ।
हे चक्र धैर्यमवलम्ब्य विमुञ्च शोकं
धीरास्तरन्ति विपदं न तु दीनचित्ताः॥ २६ ॥

वासः काञ्चनपञ्जरे नृपकराम्भोजैस्तनूमार्जनम्
भक्ष्यं स्वादुरसालदाडिमफलं पेयं सुधाभं पयः ।
पाटः संसदि रामनाम सततं धीरस्य कीरस्य मे
हा हा हन्त तथापि जन्मविटपिक्रोडं मनो धावति ॥२७॥

कृष्णं वपुर्वहतु चुम्बतु सत्फलानि
रम्येषु संवसतु चूतवनान्तरेषु ।
पुंस्कोकिलस्य चरितानि करोतु कामं
काकः कलध्वनिविधौ स तु काक एव॥ २८ ॥

नैर्मल्यं वपुषस्तवास्ति वसतिः पद्माकरे जायते
मन्दं याहि मनोरमां वद गिरं मौनं च सम्पादय ।
धन्यस्त्वं बक राजहंसपदवीं प्राप्तोऽसि किं तैर्गुणै-
र्नीरक्षीरविभागकर्मनिपुणा शक्तिः कथं लभ्यते ॥ २९ ॥

नात्र व्याधशराः पतन्ति परितो नैवात्र दावानलो
नात्युच्चावचभीतिरस्ति कुहचिन्नो वागुरा भङ्गुराः ।
पर्यालोच्य कुरङ्गकेण विहितो नक्षत्रनाथाश्रयो
नो जानाति यदत्र दास्यति विधिः स्वर्भानुदन्तव्रणम् ॥३०॥

सुभाषितानि ।

टीपा

कोऽपि--अवर्णनीय

'वध्यताम्--हन्यताम्.' 'वध्' धातु फक्त वेदांत योजलेला आहे. इतर ठिकाणीं त्याचीं रूपें 'हन्' बद्दल येतात

प्रश्न

१ पुढील समास सोडवून त्यांचीं नांवें लिहा:--

पीताम्बरः, कुम्भोद्भवः, मध्येपृष्ठम्, निःसीमानः, नृपकराम्भोजैः, सुधाभम्, सत्फलानि.

२ सामान्य श्लोकांतील दोन उत्तम श्लोकांचा अर्थ लिहा.

३ सज्जनप्रशंसेच्या श्लोकांतील सज्जनाचीं लक्षणें थोडक्यांत संस्कृतमध्यें लिहा.

४ चातकान्योक्ति व राजहंसान्योक्ति यांचा स्पष्टार्थ करा.

पाठ करा:—विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरः हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥

शब्दसङ्ग्रहः (संस्कृत–मराठी)

अ

अकुप्यम् (न.)–सोनें-रुपें

अक्षम (वि.)–अयोग्य, असमर्थ

अक्षौहिणी (स्त्री.)– एक मोठें सैन्य. २१८७० रथस्वार व गजस्वार, ६५६१० घोडेस्वार व १०९३५० पायदळ

अगृध्नः (पु.)–निर्लोभी, निरिच्छ

अग्निकल्प (वि.)–अग्नीसारखा

अग्रहारः (पुं.)–राजानें दिलेली इनामी जमीन

अग्न्य (वि.)–श्रेष्ठ

अघम् (न.)–पाप

अङ्गनवेदी(स्त्री.)—आंगणांतील चौकोनी जागा

अङ्गुलीयकम् (न.)–आंगठी

अङ्घ्रिः (पुं.)–पाय

अचिरात् (अ.)–थोड्याच वेळांत

अजिनम् (न.)–हरणाचें कातडें

अजिरम् (न)–उघडी जागा

अतिक्रान्त (अति+क्रम्–क. भू. धा. वि.)–होऊन गेलेला

अति+रिच् (कर्मणि)–वरचढ असणें, मागें टाकणें

अति+शी (२ आ. प.)–मागें टाकणें, ज्यास्त असणें

अतीत (अति+इ–क. भू. धा. वि)–जुना, पलीकडे गेलेला

अत्यन्तगत (वि.)–कायम गेलेला

अत्ययः (पुं.)–होऊन जाणें, संपणें

अत्रस्त (अ+त्रस्त–त्रस्–क. भू. धा. वि.)–न भ्यालेला

अदभ्र (वि.)–पुष्कळ

अदीनसत्त्व (वि.–बहु. स.)–धीट मनाचा

अधिक्षेपः (पुं.)–निन्दा

अधिष्ठानम् (न.)–जागा, गांव

अधोक्षजः (पुं.)–विष्णूचें नांव

अध्वरः (पुं.)–यज्ञ

अनभिज्ञ (वि. नञ् तत्पु.)–ओळख नसलेला, माहिती नसलेला

अनलः (पुं.)–अग्नि

अनशनम् (न.)–उपास करणें, कांहीं न खाणें

अनायासः (पुं.)–श्रम न पडणें

अनाधृष्य (वि नञ् तत्पु.)–पराजित न होणारा

अनाविल (वि. नञ् तत्पु.)–स्वच्छ

अनावृष्टिः (स्त्री.)–दुष्काळ, पाऊस न पडणें

अनिलः (पुं.)–वारा

अनुकम्पा (स्त्री.)–दया
अनुबन्धः (पुं.)–संबंध
अनुव्रता (वि. स्त्री.)–पतिनिष्ठ, आज्ञाधारक
अनु+शास् (२ प.)–उपदेश करणें, शिकविणें
अनुषङ्गः (पुं.)–जवळ येणें, प्रसङ्ग, संबंध
अनेहसा (अव्ययार्थी रूप)–पूर्णपणें
अन्तकः (पुं.)–यम
अन्तरित (अन्तर्+इत)–अडवलेले, झाकलेले
अन्तरिक्षम् (न.)–आकाश
अन्तरेण (अ.)–संबंधी, शिवाय
अन्तर्वत्नी (स्त्री.)–गर्भिणी
अन्धस् (न.)–अन्न
अन्यभृता (स्त्री.)–कोकिळा
अन्वयः (पुं)–कुळ, संबंध
अप+ऊह् (१ उ.)–नाश करणें, दूर करणें
अपथ्यकारिन् (वि.)–अहित करणारा
अपरिग्रहः (पुं.)–स्वीकार न करणें, दूर लोटणें
अप्रतिवार्य (वि.)–प्रतिकार करण्याला कठीण
अप्रमत्त (वि.)–सावध
अब्दः (पुं.)–वर्ष
अभयसत्रिन् (वि.)–अभय वचन देणारा
अभि+उप+इ (२ प.)–जवळ जाणें
अभिख्या (स्त्री.)–तेज
अभिज्ञानम् (न.)–ओळख
अभि+धा (३ उ. प.)–बोलणें
अभिभवनीय (वि.)–अपमान करण्याला योग्य
अभिमत (वि.)–प्रिय, आवडता
अभि+मन्त्र् (१० आ.)–मन्त्र म्हणून शुद्ध करणें
अभियुक्त (अभि+युज्–क. भू. धा. वि.)–विद्वान्
अभिविनीत (अभि+वि+नी–क.भू. धा. वि.)–शिक्षण दिलेला
अभिसमाहित (अधि+सम्+आ+धा) –रचलेलीं, एकत्र केलेली
अभिसारः (पुं.)–सोबती
अभ्यन्तरम् (न.)–आंतील भाग
अभ्याशः (पुं.)–जवळची जागा
अमर्षः (पुं.)–राग
अमर्षण (वि.)–उतावीळ, रागावलेला
अमानुष (वि.)–दैवी, स्वर्गीय
अमोघ (वि.)–सफल
अम्बुजम् (न.)–कमळ
अयस् (न.)–लोखंड
अरविन्दम् (न.)–कमळ
अरिष्टशय्या (स्त्री.)–बाळंतिणीची बाज, खाट
अर्कः (पुं.)–सूर्य
अर्घः (पुं.)–किंमत, योग्यता, पूजासाहित्य
अर्चिस् (पुं. न.)–प्रकाशकिरण, ज्वाळा

अर्थरुचिः (पुं.)–संपत्तीची आवड असलेला
अर्थशास्त्रम् (न.)–राजनीतिशास्त्र, संपत्तिशास्त्र
अर्थसम्बन्धः (पुं)–संपत्तीनें आलेला संबंध
अर्थिन् (पुं.)–याचक
अर्भकः (पुं.)–मूल
अलकः(पुं.)–केंस
अलिः (पुं.)–भुंगा
अलीक (वि.)–खोटें
अवतानम् (न.)–छत, वेल पसरणें, मण्डप
अवदात (वि.)–शुद्ध, उदार, उदात्त
अव+धृ (१० उ. प.)–विचार करणें, निश्चय करणें
अवध्यता (स्त्री.)–ठार मारतां न येणें
अवधीरणा (स्त्री.)–अपमान
अव+धू (५ उ. प.)–हालवणें
अवन्ध्य (वि)–सफल
अवन्ती (बहुवचन)–अवन्ती देश
अवरज (वि.)–मागून जन्मलेला, लहान
अवरोधः (पुं.)–बायको, जनानखाना
अवार्य (वि.)–निवारण करण्यास अशक्य
अवितथ (वि.)–खरें
अवलीढ (अव+लिह्–क भू. धा. वि.)–चाटलेला, स्पर्श केलेला
अशनिः (पुं. स्त्री.)–इन्द्राचें वज्र
असित (वि.)–काळा
असूया (स्त्री.)–मत्सर
असृज् (न.)–रक्त
अस्रासारः (पुं.)–अश्रूंचा वर्षाव
अहिः(पुं.)–साप
अहितः (पुं.)–शत्रु (न)–अकल्याण

आ

आकरः (पुं.)–साठा
आकारणम् (न.)–बोलावणें
आक्रन्दः (पुं.)–रडणें, शोक
आक्रीडः–म् (पुं. न.)–क्रीडोद्यान
आख्येय (वि.)–सांगण्यालायक, सांगावयाचा
आ+चक्ष् (२ आ)–सांगणें, म्हणणें
आजीवः (पुं.)–उपजीविकेचा मार्ग
आतत (आ+तन्–क.भू. धा. वि.)–पसरलेला
आ+तन् (८ उ. प.)–वाढवणें
आतुर (वि.) जखमी; (नाम पुं.)–रोग
आदेशकारिन् (वि.)–हुकूम बजाविणारा
आधिः (पुं.)–मानसिक दुःख
आपन्नसत्त्वा (वि. स्त्री.)–गर्भवती
आ+प्लु (प्र.)–वाहून नेणें, पूर येणें
आयताक्ष (वि.)–लांब डोळ्यांचा
आयत (वि.)–स्वाधीन, अवलंबून असलेला

आ + यस् (प्र.)-पीडा देणें, दुःख देणें
आयस (वि.)-लोखंडी
आयुस् (न.)-आयुष्य, (पुं)-उर्वशीच्या मुलाचें नांव
आरामः (पुं.)-आनंद, उद्यान
आविष्ट (आ + विश्-क. भू. धा. वि.)-पछाडलेला, व्यापलेला
आवुत्तः (पुं.)-बहिणीचा नवरा, मेहुणा
आशु (वि.)-जलद
आशुगः (पुं.)-बाण
आसन्न (वि.)-जवळचा, जवळ असलेला
आसेचनक (वि.)-अति प्रिय, तृप्ति न करणारें

इ-ई

इन्द्रमहकामुकः (पुं)-कुत्रा
इष्टिः (स्त्री)-यज्ञ
ईड् (२ आ.)-स्तुति करणें
ईप्सितम् (न.)-इच्छा
ईषद् (अ.)-थोडासा

उ-ऊ

उक्षित (उक्ष्-क. भू. धा.)-भिजवलेला, शुद्ध केलेला, सुवासिक केलेला
उच्चमान (वि.)-उंच आकाराचा
उच्चावच (वि)-उंचसखल, लहानमोठा
उच्छिख (वि.)-वर ज्वाळा जात असलेला
उडुपः (पुं.)-चन्द्र
उज्झित (उज्झ्-क. भू. धा. वि.)--टाकलेला
उत्कलाः (व. व.)-उत्कल देशाचे लोक
उत्कलापय (नामधातु)-निरोप घेणें.
उत्क्षिप्त (उद् +क्षिप्-क. भू. धा. वि)-आधारलेलें, वर फेकलेलें
उत्खचित (वि.)-भरलेला, आंत घातलेला
उत्खन् (१ प.)-खणून काढणें, उपटून काढणें
उत्तमाङ्गम् (न.)-डोकें
उत्तरीयम् (न.)-वरचें वस्त्र, पांघरण्याचें वस्त्र
उत्सङ्गः (पुं.)—मांडी
उत्सृज् (६ प. प.)-सोडून देणें, बाहेर टाकणें
उद्गालः (पुं.)--गळ
उद्+गॄ (६ प.)-बाहेर टाकणें, बोलणें
उद्धत (वि.)-गर्विष्ठ, वर उचललेला
उद्धूत (वि.)-वर फेकलेला, उधळलेला
उदम्भस् (वि.)-पाण्यानें भरलेला
उद्विग्न (उद् + विज्-क. भू. धा. वि.)-दुःखी, चिन्तातुर
उन्मग्न (उद्+मस्ज्-क. भू. धा. वि.)--वर आलेला
उप + आस् (२ आ.)-पूजा करणें, जवळ जाणें
उपकण्ठः-म् (पुं.न)-जवळची जागा

उप + क्रम् (१ आ. प.)–आरंभ करणें, जवळ जाणें
उप + ग्रह् (९ उ. प.)–पकडणे, मिळणे
उपज्ञा (स्त्री.)–मूळ ज्ञान
उप+नी (१ प.)–उपनयन करणें, घडवून आणणें
उप + पद् (प्र.)–उत्पन्न करणें, अमलांत आणणें
उपपन्न (उप+पद्–क्त. भू. धा. वि.)–सिद्ध केलेला, योग्य
उप+यम् (१ आ.)–विवाह करणें
उप+रुध् (कर्मणि)–अडथळा होणें
उपलब्धिः (स्त्री.)–मिळणें, सांपडणे
उपशमः (पुं.)–शांत होणें, इन्द्रियांवर ताबा ठेवणें
उपह्वरः (पुं.)–एकीकडची जागा
उपाधिः (पुं.)–विशिष्ट गुण
उपार्जित (उप+अर्ज्–क्त. भू धा. वि.)—मिळविलेला
उपावर्तनम् (न.)–परत येणें
उरगः (पुं.)–नाग
उरीकृ (८ उ. प.)–स्वीकारणें, अनुसरणें
उल्लिखनम्––उखळणें
ऊर्मिः (पुं. स्त्री.)–लाट

ए

एकपदे (अ.)–एकदम

ओ–औ

ओजस् (न.)–तेज, सामर्थ्य
ओजस्विन् (वि.)–तेजस्वी, शक्तिमान्
औत्पातिक (वि.)–संकट जाणणारा, अशुभसूचक
औरस (वि.)–स्वतःचा (मुलगा)

क

कक्षः (पुं.)–काख, बाजू
कटकः–म् (पुं. न.)–सैन्य, राजधानी, कंकण
कण्टकः–म् (पुं. न.)–कांटा, राज्याला पीडा देणारा शत्रु
कण्डूयनम् (न.)–खाजवणे
कणिका (स्त्री.)–अति लहान भाग, परमाणु
कदर्थित (वि.)–तुच्छ लेखलेला
कनकम् (न.) सोनें
कन्दरा (स्त्री.)–दरी, गुहा
कपित्थः (पुं.)–वृक्षाचें नांव
कपिशा (स्त्री.)–नदीचें नांव.
कमठपतिः (पुं.)–कांसवांचा प्रमुख
करणम् (न.)—मुख्य इंद्रिय
करभोरूः (स्त्री.)–हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें किंवा हाताच्या मागील भागाप्रमाणें जिच्या मांड्या आहेत अशी
कर्दमः (पुं.)–चिखल
कर्पटम्–ः (न. पुं.)–लाल कापडाचा तुकडा
कल (वि.)–मंजुळ

कल् (१० उ. प.)–विचार करणें, मानणें
कलत्रम् (न.)–पत्नी
कलमः (पुं.)–साळीचा रोपा
कलेवरम् (न.)–शरीर
कल्पद्रुमः (पुं.)–इच्छिलेलें देणारा वृक्ष
कल्पित (क्लृप्– (प्र.) कर्मणि भू. धा. वि.)–ठरविलेला
कवचः–म् (पुं. न.)–चिलखत
काकपक्षः (पुं.)–केसांचें झुलुप
कादम्बरी (स्त्री.)–दारू
कान्तारम्–ः(न. पुं.)–मोठें अरण्य
कान्तिमत् (वि.)–तेजस्वी, चकाकणारें
कामवृत्त (वि.)–वैषयिक सुखाच्या पाठीस लागणारा
कारण्डवः (पुं.)–एक प्रकारचा बदक
कार्मुकम् (न.)–धनुष्य
काष्ठा (स्त्री.)–मर्यादा
किरीटमालिन् (पुं.)–अर्जुनाचें नांव
कीरः (पुं.)–पोपट
कुञ्जरः (पुं.)–हत्ती (समासाच्या शेवटीं 'मुख्य' असा अर्थ होतो)
कुट्टिमः–म् (पुं. न.)–फरशी केलेली जमीन
कुन्दम् (न.)–एक प्रकारचें जाईचें फूल
कुधीः (पुं.)–वाईट बुद्धीचा मनुष्य
कुम्भीर (ल) कः (पुं.)–चोर
कुरङ्गनाभिः (पुं.)–कस्तुरी
कुलायः–म् (पुं. न.)–घरटें
कुलोद्वहः (पुं.)–कुळाचा मुख्य
कुल्या(स्त्री.)–पाट, बंधारा, प्रवाह
कूलम् (न.)–तीर, किनारा
कृच्छ्रः–म् (पुं. न.)–अडचण, वि प्रकारचें
कृतक (वि.)–खोटा, कृत्रिम, ब
केतुः (पुं.)–निशाण, चिन्ह
कोटरः–म् (पुं. न.)–झाडाची ढोली
कोटरक्षपालः (पुं.)–किल्लेदार
क्रोडः–म् (पुं. न.)–झाडाची ढोली छाती, म
क्षपणकः (पु.)–बुद्ध किंवा जैन साधु
क्षपय (क्षि–प्र.)–(वेळ) घालवणें।
क्षपा (स्त्री.)–रात्र
क्षम (वि.)–योग्य, समर्थ, सहनशील
क्षार (वि.)–खारट
क्षि (१ प. ५ प. ९ प.)–नाश पावणें, नाश करणें
क्षितिः (स्त्री.)–पृथ्वी
क्षुण्ण (क्षुद्–कर्मणि भू. धा. वि.)–तुडवलेला, मळलेला

ख

खट्वा (स्त्री.)–खाट, माचा
खण्डः–म् (पुं. न.)–तुकडा, समूह
खम् (न.)–आकाश

ग

गण्डभेदकः (पुं.)–चोर
गदः–शब्द, रोग

गन्धाढ्य (वि.)–गन्धयुक्त
गम्भीरवेदिन् (वि.)–अनावर, अंकुश न मानणारा
गरलः–म् (पुं. न.)–विष
गर्तावर्त (वि.)–खंदकांत किंवा गुहेंत असणारा
गव्यूतिः (स्त्री.)–दोन कोस अंतर
गिर् (स्त्री.)–शब्द, बोलणें
गुटिका (स्त्री.)–गोळी
गुरुः (पुं.)–श्रेष्ठ मनुष्य, वडील मनुष्य, बाप
गेहम् (न)–घर
गोधादिन् (पुं.)–गोधा नांवाचा जलचर प्राणी खाणारा
गोपुरम् (न.)–मुख्य द्वार
गोष्ठी (स्त्री.)–संवाद, समाज
ग्रन्थिः (पुं.)–गांठ, थैली
ग्रामीण (वि.)–गांवांतील, खेडवळ

घ

घट् (१ आ.)–गुंतलेला असणें, घडणें
घटा (स्त्री.)–समूह
घोणा (स्त्री.)–नाक

च

चक्रवर्तिन् (पुं.)–सार्वभौम राजा
चतुःशालम् (न.)–चौसोपी वाड्यामधील जागा
चतुष्पथम् (न.)–चव्हाटा
चन्द्रकान्तः (पु.)–चन्द्रोदयाबरोबर पाझरणारा दगड
चन्द्रशाला (स्त्री.)–गच्चीवरील खोली
चान्द्रायणम् (न.)–चन्द्रोदय व चन्द्रास्त यांवर अवलंबून असलेलें व्रत
चापः (पुं.)–धनुष्य
चिकित्सित (कित्–क. भू. धा. वि.)–बरें केलेलें
चित्र (वि.)–आश्चर्यकारक
चिन्ता (स्त्री.)–काळजी
चिरायते (चिर पासून नामधातु)–विलंब करतो
चीरम् (न.)–झाडाच्या सालीचें वस्त्र, फाटलेलें वस्त्र
चुम्ब् (१–१० उ. प.)–चुम्बन घेणें
चोदितः (चुद्–क. भू. धा. वि.)–पाठवलेला, उत्साहित केलेला

छ

छन्दस् (न.)–वेद, इच्छा

ज

जघन्यजः (पुं.)–धाकटा भाऊ
जनपदः (पुं.)–देश
जयन्तः (पुं.)–इन्द्राच्या मुलाचें नांव
जर्जरित (वि.)–जुना, झिजलेला, तुकडे झालेला
जाड्यम् (न.)–अज्ञान, बुद्धिमान्द्य
जातः (पुं.)–मुलगा
जातरूपम् (न.)–सोनें
जातवेदस् (पुं.)–अग्नि
जाम्बूनदम् (न.)–सोनें

जालम् (न.)-खिडकी, जाळें, समूह
जिगमिषु (वि.)—जाण्याची इच्छा करणारा
जिनेन्द्रः (पुं.)—मुख्य बुद्ध साधु, जैनांचा अर्हत्
ज्वाला (स्त्री.)-ज्वाळा

त

तथ्यम् (न.)-खरें बोलणें, खरी गोष्ट
तपस्विन् (वि.)-दीन, गरीव, असहाय
तरस् (न.)-घाई, जल्दी, वेग
तर्ज् (१० आ.)-धमकावणें, भिवविणें
तितिक्षुः (पुं.)-क्षमावान् मनुष्य, सहनशील
तिम् (४. प.)-भिजणें, शांत होणें
तिर्यच् (पुं.)-क्षुद्र प्राणी
तीक्ष्ण (वि.)-उग्र
तुम्बुरुः (पुं.)-गन्धर्वाचें नांव
तुषारः (पुं.)-बर्फ, दंव, धुकें
तुहिनाद्रिः (पुं.)-हिमालय पर्वत
त्रिदिवेश्वरः (पुं.)-इन्द्राचें नांव
त्रिपुरः (पुं.)-राक्षसाचें नांव
त्वच् (स्त्री.)-साल, कातडी

द

दंशः (पुं.)-गांधिलमाशी
दन्तिन् (पुं.)-हत्ती
दयिता (स्त्री.)-प्रिया
दरः-म् (पुं. न.)-भय
दरी (स्त्री.)-गुहा, दरी
दर्दुरः (पुं.)-बेडूक
दशनः-म् (पुं. न.)-दांत
दशशताक्षः (पुं.)-इन्द्र
दाक्षिण्यम् (न.)-नम्रपणा
दारुण (वि.)-भयंकर
दारुमय (वि.)-लाकडी
दावानलः (पुं.)-वणवा
दिवौकस् (पुं.)-देव
दीपार्चिस् (स्त्री.)-दिव्याची वात
दीर्घसूत्रिन् (पुं.)-विलंब लावणारा
दुराधिः (पुं.)-कष्टदायक, मानसिक दुःख
दुर्दिनम् (न.)-दाट काळोख, पावसाळी दिवस
दुर्भिक्षम् (न.)-दुष्काळ
दुर्मेधस् (पुं.)-वाईट बुद्धीचा
दोहद-म् (पुं. न.)-इच्छा, डोहळा
द्वन्द्वचरः (पुं.)-जोडीनें जाणारा
द्विरदः (पुं.)-हत्ती
द्विषत् (पुं.)-शत्रु
द्राक् (अ.)-लवकर, झटकन्

ध

धरा (स्त्री.)-पृथ्वी
धर्षय (धृष्-१० आ.)-हल्ला करणें, धाड घालणें
धर्माधिष्ठानम् (न.)-न्यायसभा
धवल (वि.)-शुभ्र

धात्री (स्त्री.)–दाई
धामन् (न.)–तेज
धीवरः (पुं.)–कोळी
धौरेय (वि.)–पुढारी

न

नक्तम् (अ.) रात्री
नग्नकः (पुं.)–जैन किंवा बुद्ध नग्न साधु
नद् (१ प.)–आवाज करणें, ओरडणें
नवमल्लिका (स्त्री.)–जाईची वेल
नलिनी (स्त्री.)– कमलिनी, कमळांनीं भरलेलें तळें
नागदन्तः (पुं.)–खुंटी
नागाननः (पुं.)–गणपति
नापितः (पुं.)–न्हावी
नाराचः (पुं.)–बाण
नालः (पुं.)–कमळाचा देंठ
निकारः (पुं.)–अपमान
निकेतः-निकेतनम् (पुं. न.)–घर, वाडा
नि+खन् (१ प.)–घट्ट पुरणें
निखात (नि+खन्–कर्मणि भू. धा. वि.)–पुरलेला
निघ्न (वि.)–अवलंबून असलेला
निघर्षणम् (न.)–घासणें
निदाघः (पुं.)–उन्हाळा
निदेशः (पुं.)–सूचना, हुकूम
निभ (वि.)–सारखा (समासाचे शेवटीं)
निभृतम् (अ.)–एकीकडे, लपून
निम्नगा (स्त्री.)–नदी
निरागस् (पुं.)–निरपराधी
निर्झरः-म्(पुं- न.)–ओढा
निर्+यत् (१० उ. प.)–फेड करणें, परत देणें
निर्+वस् (प्र.)–बाहेर घालवणें
निर्+वह् (१ उ. प.)–तडीस नेणें, पुरें करणें
निर्विशेष: (पुं.)–फरक नसलेला
निर्+वा (प्र.)–विझवणें, उष्णता कमी करणें
निर्व्यूढ (निर्+वि+वह्–क. भू. धा. वि.)–दाखविलेला,तडीस नेलेला
निर्वृतिः (स्त्री.)–सुख
निर्व्याजता (स्त्री)–ढोंग न करणें, खरेपणा.
निलीयमानः (नि + ली –वर्त. धा. वि.)–लपणारा
निलयः (पुं.)–लपण्याची जागा, घर
नि+विद् (प्र.)–सांगणें, अर्पण करणें
निशाकरः (पुं.)–चन्द्र .
निशित (वि.)–तीक्ष्ण
निषङ्गः (पुं.)–भाता
निषादः (पुं.)–पारधी, रानटी मनुष्य
निषेकः (पुं.)–पाझरणें, शिंपडणें
निस्+क्रम् (१ प.)–निघून जाणें, बाहेर जाणें
नीरोगतां नी–रोग बरा करणें
नेमिः (स्त्री.)–परिघ, चाकाची धांव

नौः (स्त्री.)–होडी, गलवत

प

पक्षपुटः (पुं.)–पंख

पञ्चगव्यम् (न.)–गाईपासून मिळणारे पांच जिन्नस

पञ्चशरः (पुं.)–मदनाचें नांव

पञ्चशती (स्त्री.)–पांचशें

पट्टबन्धः (पुं.)–मुकुटाला बांधलेली पट्टी

पट्टिका (स्त्री.)–कापडाची पट्टी

पतङ्गः (पुं.)–सूर्य

पतत्रिन् (पुं.)–पक्षी

पत्तनम् (न.)–शहर

पथ्य (वि.)–हितकर

पद्मनिधिः (पुं.)–पद्म संख्येइतका खजिना, कुबेराच्या नऊ निधींतील एक निधि

परमेष्ठिन् (पुं.)–ब्रह्मदेव, विष्णु

परागः (पुं.)–फुलांतील मऊ कण, धूळ

पराभवः (पुं.)–अपमान, पराजय

परि+इ (२ प.)–मानणें, विचार करणें, वेष्टणें

परिक्षत (वि.)–दुखावलेला, जखमी

परिखा (स्त्री.)–(किल्ल्याभोंवतालचा) चर

परिग्रहः (पुं.)–स्वीकार, विवाह, पत्नी

परिच्छदः (पुं.)–परिवार, सामानसुमान

परिच्छन्न (परि+छद्–कर्मणि भू. धा. वि.)–झांकलेला

परिच्युतः (परि+च्यु–कर्मणि भू. धा. वि.)–ढळलेला, पडलेला

परिवर्तनम् (न.)–बदलणें, फिरवणें

परि+स्वञ्ज् (१ आ.)–आलिंगन देणें

परिष्वङ्गः (पुं.)–आलिंगन, भेट

परुष (वि.)–खडबडीत, कठोर

पर्यङ्किका (स्त्री.)–लहान पलंग

पर्युत्सुक (वि.)–उत्सुक

पलाशः (पुं.)–एक किंशुक नांवाचा वृक्ष

पाकशासनः (पुं.)–इन्द्र

पाञ्चाली (स्त्री)–द्रौपदी

पाटच्चरः (पुं.)–चोर

पाण्डुरता (स्त्री.)–फिकटपणा

पाथेयम् (न.)–प्रवासाची सामग्री

पादपीठम् (न.)–पाय ठेवण्याची घडवंची

पापमन्त्रित (वि.)–वाईट सल्ला दिलेला

पायसम् (न.)–दूध, दुधांत शिजवलेला भात

पाशः (पुं.)–पकडण्याची दोरी

पिकः (पुं.)–मोर

पिङ्गल (वि.)–पिंगट

पिनद्धुम् (पि+नह्–तुमन्त अ.)–बांधणें, गुंफणें

पिशितम् (न.)–मांस

पिशुन (वि.)–दुष्ट

पिहित (पि+धा–कर्मणि भू. धा. वि.)–झाकलेला

पीयूषम् (न.)–अमृत

पीवर (वि.)–लठ्ठ, जाड
पुत्रकामेष्टिः (स्त्री.)–पुत्र होण्याकरितां करावयाचा यज्ञ
पुरन्दरः (पुं)–इन्द्र
पुरोग (वि.)–पुढें जाणारा
पुष्करम् (न.)–निळें कमळ. (पुं.)–तळें
पुष्करिणी (स्त्री.)–तलाव, कमळांचें तळें
पृतना (स्त्री.)–सैन्य
पृथक् (अ.)–निरनिराळें
पृषती (स्त्री.)–ठिपके असलेली हरिणी
प्रगल्भ (वि.)–धीट
प्रगुणीकृ–तयार ठेवणें, पोसणे
प्रणवः (पुं.)–ओङ्कार
प्रति+इ (२ प.)–विश्वास ठेवणें (प्र.)–खात्री करणें
प्रति+ईक्ष् (१ आ.)–वाट पाहणें
प्रतिक्रिया (स्त्री.)–प्रतिकार, विरोध
प्रतिग्रहः (पुं.)–स्वीकार, वक्षीस
प्रति+ग्रह् (९ उ. प.)–स्वीकारणें, हल्ला करणें
प्रति+पद् (४ आ.)–आश्रय करणें, कबूल करणें, योग्य असणें, (प्र)–देणें, सिद्ध करणें, मिळवणें
प्रतिपत्तिः (स्त्री.)–सुरुवात
प्रतिपाल्य (प्रति+पा (प्र.))–वाट पाहाणें
प्रतिबन्धः (पुं.)–अडथळा
प्रतिबोधः (पुं.)–जागृति
प्रतिवचस् (न.)–उत्तर
प्रतिविधेय (वि.)–विरोध करणें शक्य आहे असा
प्रति+श्रु (५ प.)–वचन देणें
प्रतीत (प्रति+इ–क. भू. धा. वि.)–आनन्दित झालेले
प्रत्यग्र (वि)–ताजा, नुकताच घडलेला
प्रत्यभिज्ञानम् (न.)–ओळख
प्रत्यर्चित (वि.)–पूजा केलेला
प्रति+उद्+स्था (१ प.)–सामोरे जाणें
प्रत्युत्थानम् (न.)–उभें राहणें, तयारी करणें
प्रत्यूषसि (अ.)–अगदीं सकाळीं
प्रथित (प्रथ्–क. भू. धा. वि.)–प्रसिद्ध
प्रदक्षिणार्चिस् (वि.)–उजवीकडे ज्याच्या ज्वाला वळल्या आहेत तो
प्रदरः (पुं.)–चीळ, खड्डा
प्र+पद् (४ आ.)–शरण जाणें
प्रबर्ह (वि.)–अति उत्तम, श्रेष्ठ
प्रमथनम् (न.)–नाश, पीडा
प्रमाथिन् (वि.)–पीडादायक, ठार करणारा
प्र+मृज् (२ प.)–पुसणें, नाहींसा करणें
प्रवयस् (वि.)–वृद्ध, वयानें मोठा
प्रवहणम् (न.)–वाहन, गाडी
प्रवृत्तिः (स्त्री.)–मनाचा कल
प्रह्व (वि.)–नम्र

प्रशस्त (वि.)–स्तुत्य, प्रशंसा केलेला
प्रश्रयः (पुं.)–विनय
प्रसन्न (वि.) –स्वच्छ, आनंदी
प्रसभम् (अ.)–घाईनें, जोरानें
प्रसवः (पुं.)–उत्पत्ति
प्रसाधित (प्र+साध्–क्त भू. धा. वि.) —मिळविलेला
प्राकारः (पुं.)–तट
प्राग्भारः (पुं.)–शिखर, पुढील भाग
प्राचीनबर्हिस् (पुं.)–इन्द्र
प्राचेतसः (पुं.)–वाल्मीकीचे नांव
प्राज्य (वि.)–पुष्कळ
प्रार्थनम् (न.)–इच्छा, याचना
प्रावृष् (स्त्री.)–पावसाळा
प्लवङ्गः (पुं.)–वानर
प्लवमान (प्लु-वर्त. धा. वि.)–तरंगणारा
प्लावित (प्लु (प्र.)–क्त. भू. धा. वि.) —व्यापलेला, माखलेला

फ

फणिन् (पुं.)–सर्प
फल्गु (वि.)–निरर्थक, व्यर्थ

ब

बलाहकः (पुं.)–मेघ
बलिः (पुं.)–आहुति, दैत्यांचा राजा
बाणासनम् (न.)–धनुष्य
बालाग्निहोत्रिन् (पुं.)–मूर्ख अग्निहोता
बृहत् (वि.)–मोठा

भ

भङ्गुर (वि.)–नाश होणारी, मोडणारी
भामिनी (स्त्री.)–स्त्री
भासुर (वि.)–तेजस्वी
भिषग्वरः (पुं.)–वैद्यश्रेष्ठ
भीम (वि.)–भयंकर
भूतम् (वि.)–निर्मित वस्तु
भूतार्थ (पुं.)–सत्य गोष्ट, घडलेली गोष्ट
भूतिः (स्त्री.)–भरभराट
भृङ्गरुच् (वि.)–भुङ्ग्यासारखे काळे
भेषजम् (न.)–औषध
भैरव (वि.) भयंकर

म

मघवन् (पुं.)–इन्द्र
मङ्गल (वि.)–कल्याणकारक
मण्डलम् (न.)–समूह
मण्डित (मण्ड्–क्त. भू. धा. वि.) –सुशोभित झालेला, अलंकृत
मंडकः (पुं.)–मांडा (खाण्याचा पदार्थ)
मत्स्यबन्धः (पुं.)–कोळी
मदालस (वि.)–उन्मादामुळें मंद
मधुकरः (पुं.) भुंगा
मध्यमम् (न.)–कमर
मनस्विता–बाणेदारपणा
मनस्विन् (पुं.)–बुद्धिमान्, उदार मनाचा किंवा निश्चयी मनुष्य
मनीषिन् (पुं.)–हुषार किंवा विद्वान् मनुष्य

मनोज्ञ (वि॰)–सुंदर, रम्य
मन्युः (पुं.)–राग, शोक
मरुपृष्ठम् (न.)–वाळवंट
मृष् (उ. प.)–सहन करणें, चालू देणें
महाकालः (पुं.)–शंकराच्या मूर्तीचें नांव
महानुभाव (वि.)–पराक्रमी, विख्यात, उदात्त
महार्घ-र्ह (वि.)–अति मूल्यवान्
महिषी (स्त्री.)–राणी
महीक्षित् (पुं.)–राजा
महेन्द्रवाहः (पुं.)–इन्द्राचें वाहन
महोल्का (स्त्री.)–एक मोठा तारा, मोठी चूड
मातङ्ग (पुं.)–हत्ती
मातलिः (पुं.)–इन्द्राच्या सारथ्याचें नांव
मात्स्यिकः (पुं.)–कोळी
मानुष्यकम् (न.)–मनुष्याची शक्ति, मानवसमूह
माया (स्त्री.)–कपट. मायाविन्-मायिन्-कपटी
मारुतः (पुं.)–वारा
मिथः (अ.)–एकीकडे, एकत्र
मिषम् (न.)–सबब
मुकुलित (वि.)–कळ्या आलेला
मुद्रा (स्त्री.)–राजाचा शिक्का, आंगठी, खुणेचें चिन्ह
मृणालिका (स्त्री.)–कमळाचा देठ
मेखला (स्त्री.)–कमरपट्टा
मेदिनी (स्त्री.)–पृथ्वी
मेलापकः (पुं.)–जमाव
मौर्वी (स्त्री.)–धनुष्याची दोरी
मौलिः (पुं. स्त्री.)–डोकें, मुकुट

य

यज्ञोपवीतम् (न.)–जानवें
यन्तृ (पुं.)–सारथि, हाकणारा, नियामक
यमजः (पुं.)–जुळा भाऊ
यानम् (न.)–वाहन
युगान्तः (पुं.)–जगाचा अन्त
युक्तीकृत (वि.)–रास केलेला, एकत्र केलेला
यूथम् (न.)–कळप
यूथपः (पुं.)–कळपाचा म्होरक्या, पुढारी
यूथिका (स्त्री.)–जाईचें फूल
योषित् (स्त्री.)–स्त्री

र

रङ्कः (पुं.)–याचक, भिकारी
रजस् (न.)–धूळ, कमळांतील पराग
रतिः (स्त्री.)–मदनाच्या स्त्रीचें नांव, प्रेम
रथाङ्गनामन् (पुं.)–चक्रवाक पक्षी
रन्तिदेवः (पुं.)–भरतवंशांतील राजा, विष्णूचें नांव
रयस् (न.)–वेग
रसः (पुं.)–पाणी
रसान्तरम् (न.)–निराळी चव

राजकम् (न.)–राजांचा समूह
राजकुलम् (न.)–राजवाडा
राजराजः (पुं.)–कुबेर
राजीवम् (न.)–कमळ
रुज् (६ प.)–दुःख देणें, तुकडे करणें
रुधिरम् (न.)–रक्त
रूषितः (रूष्–क. भू. धा. वि.)–भरलेला, व्यापलेला
रोहित (वि.) लाल (पुं.)–मांगाचें नांव
रौक्ष्यम् (न.)–रुक्षता, कठोरपणा, निर्दयता

ल

लकुटः (पुं.)–लाकडाचा जाड तुकडा
लक्ष्मन् (न.)–चिन्ह
लक्ष्यम् (न.)–नेम धरलेली वस्तु
लक्ष्यीकृत (वि.)–नेम धरलेला
लग् (१ प.)–डकणें, एकदम घडणे, स्पर्श होणें
ललामम् (न.)–अलंकार
ललित (वि.)–सुंदर, रमणीय, खेळकर
लवणाम्भस् (पुं.)–समुद्र
लोकालोकौ (पुं.)–दृश्य व अदृश्य जग
लोष्टगुटिका (स्त्री.)–मातीची गोळी

व

वंशः (पुं.)–कुळ, बाम्बू
वक्त्रम् (न.)–तोंड
वञ्च् (१० आ.)–फसवणें
वज्रधरः (पुं.)–इन्द्र
वटिका (स्त्री.)–आंबोळी
वडवा (स्त्री.)–घोडी
वणिज्या (स्त्री.)–व्यापार
वदान्य (वि.)–उदार मनाचा, गोड बोलणारा
वनप्रस्थ (वि.)–यतीप्रमाणें रानांत राहणारा
वनिता (स्त्री.)–स्त्री
वनौकस् (वि.)–अरण्यांत राहणारा
वप्रः-म् (पुं. न.)–तट, मातीचा उंचवटा
वरदण्डः (पुं.)–उत्तम दाण्डी, (धनुकली)
वर् (१० उ. वरयति-ते)–मागणें, निवड करणें
वर्जित (वृज्-कर्मणि भू. धा. वि.)–सोडलेला, शिवाय
वर्चस् (न.)–तेज
वलयः-म् (पुं. न.)–वर्तुळ, कडें
वलीभृत (वि.)–कुरळा
वल्कलम् (न.)–झाडाच्या सालीचें वस्त्र
वल्मीकः-म् (पुं. न.)–वारुळ
वहनम् (न.)–गाडी, उचलणें
वाक्छलम् (न.)–टाळाटाळीचें उत्तर
वागुरा (स्त्री.)–सापळा, जाळें
वाग्भटः (पुं.)–जोरदार वक्ता
वाटिका (स्त्री.)–फळबाग
वानीरः (पुं.)–लव्हाळा, एक प्रकारचें गवत

चामोरु-रू (स्त्री.)-सुंदर स्त्री
वारणः (पुं.)-हत्ती, (न.)-दूर करणें
वारिधिः (पुं.)-समुद्र
वारिभव (वि.)-पाण्यांत उत्पन्न होणारे
विक्रिया (स्त्री.)-फरक, बदल
विगर्हित (वि.)-निन्द्य
विग्रहवत् (वि.)-शरीर धारण करणारा
विग्रहिणी (स्त्री.)-देहधारी
वि+चि (५ उ. प.)-जमवणें, शोधणें
वि+जृम्भ् (१ आ.)-जांभई देणें, पसरणें, भरून जाणें
विज्ञापनम् (न.)-विनंति
विटपः (पुं.)-फांदी
विटपिन् (पुं.)-वृक्ष, झाड
विद्ध्वा (व्यध्-पूर्वकालवा. अ.)-भोसकून, वेध करून
विदग्ध (वि.)-हुशार
विनयाधानम् (न.)-नैतिक शिक्षण देणें
विनिमयः (पुं.)-अदलाबदल
विप्रकीर्ण (वि + प्र + कॄ-कर्मणि भू. धा. वि.)-पसरलेला
विप्रयोगः (पुं.)-वियोग
विप्रर्षभः (पुं.)-श्रेष्ठ ब्राह्मण
विप्रियम् (न.) नावडती गोष्ट
विप्लवः (पुं.)-उलट घडणें, दुर्भाग्य
विभवः (पुं.)-संपत्ति, ऐश्वर्य
विभ्रमः (पुं.)-खेळकर हालचाल, विलास
वि+मृश् (प्र.)-विचार करणे

वि+रम् (१ प.)-थांबणें
विलयनम् (न.)-विरघळणें, नाहीसें करणें
विलुलित (वि+लुल्-क. भू. धा. वि.)-विस्कळित झालेलें
विलोल (वि.)-चञ्चल, अस्थिर
विश्वजितिः (स्त्री.)-जग जिंकणें
विस्रम् (न.)-कच्चया मांसासारखा वास
विहरणम् (न.)-खेळणें, हिंडणें; दूर नेणे
विहारः (पुं.)-जैन किंवा बुद्ध लोकांचा मठ
वीचिः (स्त्री.)-लाट
वीणामुनिः (पुं.)-नारद
वीतभय (वि.)-निर्भय
वृ (५-९ उ. प.)-वर निवडणें, मागणें
वृत्तिः (स्त्री.)-वागणूक, उपजीविका
वृत्तचूल (वि.)-ज्याचें चौल झालें आहे असा
वृन्दारकः (पुं.)-देव, मुख्य (वि.)-प्रसिद्ध, मुख्य
वृषस्कन्धः (पुं.)-बैलासारखे जोरदार खांदे असलेला
वेदिका (स्त्री.)-आहुति देण्याची जागा, ओटा, मण्डप
वेधस् (पुं.)-ब्रह्मदेव
वेला (स्त्री.)-मर्यादा, वेळ, समुद्रकिनारा
व्यात्त (वि+आ+दा-क. भू. वि.)-उघडलेला
व्यूढोरस्कः(पुं.)-विशाल छाती असलेला

व्योमन् (न.)–आकाश

श

शक्रावतारः (पुं.)–एका तळ्याचें नांव
शक्रः (पुं.)–इन्द्र
शङ्कुः (पुं.)–बाणाचें टोंक, भाला
शची (स्त्री.)–इंद्राची पत्नी
शब्दः (पुं.)–आवाज
शब्दपतिः (पुं.)–नांवाचा पालक
शब्दायते (नामधातु)–आवाज करणें, हाक मारणें
शमः (पुं.)–शान्तता (मनाची)
शरजन्मन् (पुं.)–कार्तिकेय स्वामी
शरण्य (वि.)–आसरा देण्यास समर्थ
शर्वरी (स्त्री.)–रात्र
शशिमौलिः (पुं.)–शंकर
शष्पम् (न.)–कोवळें गवत
शाखामृगः (पुं.)–वानर
शाणोपलः (पुं.)–कसाचा दगड
शातधार (वि.)–तीक्ष्ण धारेचें
शार्ङ्गिन् (पुं.)–विष्णु, योद्धा
शाला (स्त्री.)–खोली, घर
शावकः (पुं.)–छावा
शास् (२ प.)–ताबा चालवणें, उपदेश करणें
शासनम् (न.)–हुकूम, हक्काची सनद
शिखण्डकः (पुं.)–केसांचें झुलुप
शिखा (स्त्री.)–टोंक, तुरा, ज्वाला
शित (शो–क. भू. धा. वि.)–तीक्ष्ण
शिरोधरा (स्त्री.)–मान
शिवा (स्त्री.)–पार्वती
शिवारुतम् (न.)–कोल्हेकुई
शुच् (स्त्री.)–शोक
शुद्धान्तः (पुं.)–जनानखाना
शूलः–म् (पु. न.)–सूळ
शूलिन् (पुं.)–शंकर
शेषः (पुं.)–नागाचें नांव, शिल्लक भाग
शैशवम् (न.)–लहानपण
शौण्डिकापणः (पुं.)–दारूचें दुकान, गुत्ता
श्यालः (पुं.)–बायकोचा भाऊ, मेहुणा
श्रावकः (पुं.)–बुद्ध विद्यार्थी
श्रेणी (स्त्री.)–रांग
श्रेष्ठिन् (पुं.)–वाणी, व्यापाऱ्यांचा मुख्य
श्रोत्रियः (पुं.)–विद्वान् ब्राह्मण
श्वस् (२ प.)–हिस हिस करणें
श्वेत (वि.)–पांढरा

ष

षट्पदः (पुं)–भुंगा

स

संयताक्षर (वि.)–ज्यांतील अक्षरें व्यवस्थित आहेत असा
सम्+यत् (१ आ.)–झगडणें
सरोजम् (न.)–कमळ
संविधाय (सं + वि + धा – पूर्वकालवा. धा. अ.)–करवून, घडवून
संवीत (वि.)–पांघरलेले
संसद् (स्त्री.)–सभा

संस्तरः (पुं.)–दगड
सम् + सृप् (१ प.)–हालणें
संहत (वि.)–एकत्र आलेले
सम् + हृ (१ उ. प.)–ठार करणें, गोळा करणें
सकाशात् (अ.)–समक्ष, समोर
सङ्काश (वि.)–सारखा (समासाचे शेवटीं)
सङ्कुल (वि.)–भरलेला, व्यापलेला
सङ्ख्यम् (न.)–लढाई
सङ्गृहीत (वि.)–पकडलेला, धरलेला
सचेल (वि.)–कापडासहित
संज्ञा (स्त्री.)–नांव
सद् (१ प. सीदति)–बसणें, खालावणें
सदस् (न.)–सभा
सनाथ (वि.)–युक्त, सम्पन्न
सनिकारम् (अ.)–अपमान करून
सन्दष्ट (वि)–चावलेला
सन्दिग्ध (वि.)–संशय असलेला, शंकायुक्त
सन्धा (स्त्री.)–वचन
सपर्या (स्त्री)–सेवा, पूजा
सप्ततन्त्री (स्त्री)–सात तारा असलेलें वाद्य
सप्रज (वि.)–मुलांवाळांसहित
सप्रश्रयम् (अ.)–विनयानें
समयः (पुं.)–आचाराचे नियम
समन्तपञ्चकम् (न.)–कुरुक्षेत्राजवळील एका विभागाचें नाव
समर्थ (वि.)–योग्य, शक्तिमान्
सम् + अर्थ् (१० आ.)–मानणें, सिद्ध करणें, विचार करणें
समाकीर्ण (सम् + आ + कॄ – क. भू. धा. वि.)–पसरलेलें
समाजः (पुं.)–सभा, समूह
सम् + आ + धा (३ उ. प.)–जोडणें, समाधान करणें, विचार करणें
समासादित (सम् + आ + सद् –प्र.— क. भू. धा. वि.)–मिळविलेलें
समाहित (वि.)–शांत चित्त असलेला
समिध्(स्त्री.)- होमकुण्डांत टाकण्याचें काष्ठ
समीहितम् (न.)–इच्छा
सम्पर्कः (पुं.)–संगत, एकत्र येणें, भेट
सम्प्रयोगः (पुं)–भेट, मीलन
सम्बाधः (पुं.)–जमाव होणें, अडथळा
सम्भारः (पुं.)–तयारी
सम् + भू (प्र.)–मानणें, मान देणें
सरीसृपः (पुं.)–सर्प
सरोजम् (न.)–कमळ
सहज (वि.)–नैसर्गिक
सहस्रगुण (वि.)–हजारपट
सहस्राक्षः (पुं.)–इंद्र
साधनम् (न.)–सैन्य
सानुः (न. पुं.)–शिखर
साम्परायः-म् (पुं. न.)–युद्ध, भांडण
सारमेयः (पुं.)–कुत्रा
सार्थः (पुं.)–व्यापाऱ्यांचा तांडा, समूह
सासूयम् (अ.)–मत्सरानें

सिद्धः (पुं) साधु, एक प्रकारचा मानव–श्रेष्ठ मनुष्य
सिद्धि. (स्त्री.)–हेतुप्राप्ति, दैवी शक्ति
सिंहोरस्क (वि.) सिंहाप्रमाणें छाती असलेला
सिष्णासु. (वि.)–स्नान करण्याची इच्छा करणारा
सुधा (स्त्री.)–अमृत
सुमनस् (स्त्री)–फूल
सुभृशम् (अ.)–फार, अतिशय
सुमेरु.–(पुं.)–मेरू पर्वत
सुष्ठु (अ.)–चागल्या रीतीनें, अति
सूत्रिका (स्त्री.)–शेवया, (खाण्याचा पदार्थ)
सुह्मा. (पुं)–सुह्म देशांतील लोकांचें नांव
सोढ (सह्–क. भू. धा. वि.)–सहन केलेला
सोमः (पुं.)–चंद्र
सौगन्धिकम् (न.)–नीलकमल
स्खलितम् (न.)–चूक
स्तम्भ· (पुं.)–खांब
स्तिमित (वि.)–स्थिर, संथ
स्तोक (वि.)–थोडें
स्थली (स्त्री.)–रानांतील जागा.
स्थविर (वि.)–म्हातारा
स्रग्विन् (वि.)–माळ घालणारा
स्रज् (स्त्री.)–माळ
स्रोतस् (न.)–प्रवाह, ओढा, लहान नदी
स्वनः (पुं.)–आवाज
स्वप्नः (पुं.)–स्वप्न
स्वर्भानु. (पुं.)–राहु
स्वादु (वि.)–गोड
स्वैरम् (अ.)–हळु, यथेच्छ

ह

हरिः (पु)–इन्द्र, कपि
हव्यवाह. (पुं.)–अग्नि
हस्तः (पुं.)–(समासाचे शेवटीं)–समूह
हा (३ प.)–त्याग करणें, सोडून देणें
हाटकम् (न.)–सोनें
हारः (पुं.)–माळ
हार्दम् (न.)–प्रेम
हुताशः (पुं.)–अग्नि

भाग तिसरा—मराठी पाठ

(संस्कृत भाषांतराकरितां)

१

भरत राजाचे वंशांत शंतनु नांवाचा एक प्रसिद्ध राजा होऊन गेला त्याला देवव्रत, चित्रांगद व विचित्रवीर्य असे तीन मुलगे होते. वडील मुलगा देवव्रत यानें बापाला वचन दिलें होतें कीं 'मी ब्रह्मचर्यव्रत पाळीन, विवाह करणार नाहीं व राज्यहि करणार नाही.' त्याप्रमाणें त्यानें आपलें वचन पाळलें. म्हणून त्याला लोक भीष्म असें म्हणूं लागले. भीष्म जसा एकवचनी होता तसाच तो सद्गुणी, पराक्रमी व न्यायी होता. शंतनु वारल्यावर त्याचा धाकटा मुलगा विचित्रवीर्य हा गादीवर बसला, कारण चित्रांगद पूर्वीच एका लढाईत मारला गेला होता. विचित्रवीर्याला धृतराष्ट्र, पण्डु व विदुर असे तीन मुलगे होते. धृतराष्ट्र आंधळा होता. भीष्मानें या सर्व मुलांना अस्त्रविद्या व राजनीति याचें चांगले शिक्षण दिलें. विचित्रवीर्याच्या मृत्यूनंतर धृतराष्ट्र आंधळा म्हणून राज्य करण्यास तो अयोग्य ठरला. तेव्हां मधला मुलगा पण्डु गादीवर बसला.

२

जानश्रुति नांवाचा एक मोठा विख्यात राजा होऊन गेला. त्यानें गरीबांना पुष्कळ गोष्टी दिल्या होत्या. त्याची कीर्ति सगळीकडे पसरली होती. एकदां त्यानें असें ऐकले कीं, गाडीवाला रैक्व जें जाणतो तीच सर्वांत श्रेष्ठ अशी जाणण्याजोगी गोष्ट आहे. म्हणून त्यानें आपल्या सारथ्याला त्याच्या संबंधी माहिती विचारली. तेन्हा सारथि त्याला शोधीत निघाला. पहिल्यानें त्यानें शहरांत तपास केला, परंतु तो न दिसल्यामुळें त्यानें शांत व निर्जन अशा जागेत शोध केला. तेव्हां तो त्याला एका गाडीखालीं बसलेला दिसला. जानश्रुति त्याच्याकडे गेला

व त्याला त्यानें ६०० गाई, रत्नें आणि अश्वरथ देण्याचें कबूल केलें व 'आपण कोणत्या देवाची सेवा करतां ?' असें त्यास विचारलें. परंतु तो कबूल झाला नाही. म्हणून जानश्रुतीनें त्याला १००० गाई, रत्नें, अश्वरथ व शिवाय आपली मुलगी देण्याचें कबूल केलें. तेव्हां रैक्कानें त्याला पवित्र ज्ञान शिकविलें. त्या खेड्याला अद्यापि रैक्वपर्ण म्हणतात.

३

पंढरपुराजवळ एका गांवात कान्होपात्रा नांवाची एक अतिशय सुंदर मुलगी होती. ती गायनकलेंत फारच निपुण होती. देवाबद्दल तिला इतकी भक्ति वाटत असे कीं, ती पंढरपुरास जाऊन देवळांत ईश्वराचें भजन करी. तिच्या सौन्दर्याची कीर्ति बेदर देशाच्या बादशहाच्या कानीं गेली. तेव्हां त्यानें तिला भेटण्याकरितां दूत पाठविले. तेव्हां ती मोठ्या संकटात पडली व गोंधळून गेली. या संकटांतून देवच आपणास निभावून नेईल अशा विश्वासानें ती त्या दूतांना म्हणाली कीं, 'मी देवाचें शेवटचें दर्शन घेऊन येतें, मग तुम्ही मला न्या.' त्या दूतांनीं तिची विनंति मान्य केली म्हणून ती देवळांत गेली व देवाच्या पायांवर मस्तक ठेवून अतिशय काकुळतीनें म्हणाली कीं, 'देवा आतां तूंच मला संभाळणार, तूं आजपर्यंत पुष्कळ भक्तांना सोडवलें आहेस, तरी या वेळीं माझेंहि रक्षण कर.' असें बोलून तिनें देवाच्या पायांवर मस्तक ठेविलें व तेथेंच तिचा प्राण गेला! ही हकीकत ऐकून बादशहाचें मन पालटलें व त्यानें दुष्टपणा सोडून दिला.

४

सह्याद्रीच्या आसमंतात् करवीर म्हणून एक क्षेत्र आहे. तेथें धर्मदत्त म्हणून एक विद्वान् ब्राह्मण राहात असे. तो विष्णूचा परम भक्त असल्यामुळे तो विष्णूची पूजा नित्य करीत असे. कार्तिक महिन्यांत एकदां तो पहांटेस पूजासाहित्य घेऊन हरिमन्दिराकडे जात होता. इतक्यांत एक भयंकर दिसणारी हडळ त्याच्यावर धांवून आली. ती इतकी बेढब आकाराची होती कीं तिचें वर्णन करणेंहि शक्य नव्हतें. तिला पाहतांच ब्राह्मण फार घाबरला व जीव वांचविण्याकरितां

तुलसीपत्रासहित हातांत पाणी घेऊन व विष्णूचें नांव उच्चारून त्यानें तें पाणी तिच्या आंगावर फेकलें. त्यामुळें त्या हडळीला पूर्व जन्माचें स्मरण झालें व ती मोठ्या भक्तीनें त्या ब्राह्मणाच्या पायांवर लोळूं लागली. ती ब्राह्मणाला म्हणाली, ' महाराज, माझ्या पूर्वकर्मामुळें मी या अवस्थेंत पडलें आहे. तरी आतां माझ्या या किळसवाण्या स्थितीतून मुक्त होण्याचा मला मार्ग सांगा. ' तें ऐकतांच त्या ब्राह्मणाला फार आश्चर्य वाटलें.

५

एका अतिशय दाट काळोख्या रात्रीं एक नोकर आपल्या धन्याच्या बंगल्याच्या आवारांतून चालला होता. त्याच्याजवळ दिवा नव्हता; कारण ती वाट त्याच्या परिचयाची होती. तो अर्धा रस्ता चालून जातो इतक्यांत त्याला आपला पाय एका सापावर पडला असा भास झाला व त्यामुळें तो भीतीनें जोरानें कांपूं लागला. आपली मरणाची घटका जवळ आली असें त्याला वाटूं लागलें व तो मनांत ईश्वराचा धांवा करूं लागला. परंतु इतक्यांत त्याच्या मनांत विचार आला कीं, कदाचित् आपला पाय सापाच्या मानेवर पडला असेल व त्यामुळें आपल्यास साप चावणारहि नाहीं. या विचारानें धीर येऊन त्यानें आपला पाय त्या सापाच्या मानेवर जोरानें दाबला. त्यामुळें सापाला हालचाल करतां येईना. साप आपणांस चावणार नाहीं अशी खात्री करून घेतल्यावर त्यानें शेजारच्या लोकांना मोठ्यानें हांका मारल्या. त्या हांका ऐकून शेजारच्या घरांतील लोक दिवा व काठ्या घेऊन बाहेर आले. ते त्या मनुष्याजवळ जाऊन पाहतात तों तो मनुष्य एका सापाच्या डोक्यावर पाय देऊन उभा आहे असें त्यांना दिसलें. तेव्हां त्यांनीं त्या सापाला काठीनें मारलें व त्या मनुष्याची सुटका केली.

६

हस्तिनापुरांत विलास नावाचा एक परीट रहात असे. त्याचें गाढव अगदीं दुर्बळ झालें होतें. कारण त्याला कापडाचे बरेच अवजड गट्ठे पाठीवरून न्यावे लागत असत, आणि त्यामुळें तो मरणाच्या मार्गावर होता. एके दिवशीं त्या

परीटानें त्या गाढवाच्या अंगावर वाघाचें कातडें घालून त्याला जवळच्या शेतांत सोडून दिलें. त्या शेताच्या मालकानें जेव्हां त्याला दुरून पाहिले तेव्हां त्याला वाघ समजून तो पळून गेला. असा क्रम बरेच दिवस चालला. पुढें एके दिवशीं शेताची राखण करणाऱ्यांपैकीं एकानें आपल्या शरीराभोंवतीं एक काळसर घोंगडी गुंडाळली आणि हातांत धनुष्यबाण घेऊन डोकें लववून एका बाजूला तो उभा राहिला. भरपूर खाण्यामुळें लठ्ठ झालेल्या त्या गाढवानें त्याच्याकडे दुरून पाहिलें व त्याला गाढवी समजून तो त्याच्याकडे जोरानें ओरडत धांवत गेला. तो जवळ येत असतांच त्या राखणदारानें धनुष्यबाणानें त्याला मारला. अशा रीतीनें त्या परीटाची युक्ति सफळ झाली नाही.

७

कर्ण हा कुंतीचा मुलगा. जन्मल्याबरोबर तिनें त्याला यमुनेत टाकून दिलें. असें हें अनाथ बालक वाहत असतां धृतराष्ट्राचा सारथि अधिरथ याला तें सांपडलें. त्याला मूलबाळ कांहीं नव्हतें. त्यानें मोठ्या प्रेमानें तें सुंदर बालक आपल्या घरी नेलें व आपली बायको राधा हिच्याजवळ दिलें. राधेला तें फारच आवडलें व तिनें त्याचें पोटच्या मुलाप्रमाणें पालन केलें. तो द्रोण, कृप व परशुराम यांजजवळ धनुर्विद्या शिकला. लहानपणापासून दुर्योधन व दुःशासन यांच्या संगतींत असल्यामुळें त्याचें त्यांच्यावर फार प्रेम जडलें. शिवाय दुर्योधनानें त्याला अंग देशाचे राज्य दिलें. दुर्योधन, कर्ण व शकुनि यांचे सल्ल्यानें कोणतीहि गोष्ट करीत असे. कर्ण शस्त्रास्त्रविद्येंत निपुण होता. एवढेंच नव्हे तर त्याला एका विशिष्ट गोष्टीमुळें विलक्षण सामर्थ्य प्राप्त झालें होतें. कारण सूर्यानें त्याला अभेद्य कवचकुण्डलें दिलीं होतीं. तीं अंगावर असतांना तुला कसलेंच भय असणार नाही असें सूर्यानें त्याला सांगितलें होतें. युद्धकौशल्य व शौर्य यांशिवाय औदार्याबद्दलहि तो विख्यात होता. कर्णासारखा दाता विरळा अशी म्हण प्रसिद्धच आहे.

८

श्रीपर्वत नांवाच्या पर्वताजवळ ब्रह्मपूर नांवाचें एक खेडें होतें. लोकांत अशी बातमी पसरली होती कीं त्या शिखरावर घंटाकर्ण नावाचा राक्षस राहतो. एके

दिवशीं घंटा घेऊन पळून जाणाऱ्या चोराला एका वाघानें मारला आणि खाऊन टाकला. त्याच्या हातांतून पडलेली ती घंटा कांहीं वानरांनी घेतली व ते ती एक-सारखी वाजवूं लागले. त्या खेड्यांतील लोकांना तो मारून खाऊन टाकलेला मनुष्य जेव्हां दिसला व घंटेचा आवाजहि एकसारखा ऐकूं आला तेव्हां त्यांना वाटलें की, रागावलेला घंटाकर्णच मनुष्यांना खाऊन घंटा वाजवतो. म्हणून त्या गांवांतील सर्व लोक पळून गेले. त्या गांवांत एक वृद्ध स्त्री राहत होती. घंटा अवेळीं वाजतांना ऐकून तिला वाटलें कीं राक्षसाशिवाय दुसरा कोणीतरी घंटा वाजवीत असावा. म्हणून तिनें ती घंटा माकडेंच वाजवितात अशी खात्री करून घेतली व ती त्या देशाच्या राजाकडे जाऊन म्हणाली, 'महाराज, आपण जर मला वरेंच द्रव्य द्याल तर मी घंटाकर्णाचा बंदोबस्त करीन.' तिला द्रव्य मिळालें तेव्हां तिनें माकडांपासून ती घंटा काढून घेतली व तेव्हांपासून घंटेचा आवाज बंद झाला व सर्व लोक पुन्हां त्या गांवांत राहूं लागले.

९

फार प्राचीन काळी महर्षि वेदव्यास कैलास पर्वतावर शंकराकडे जाऊन त्याला म्हणाले, 'हे देवाधिदेवा, आपण सर्वांची पापें नाहीशीं करितां. आपण ज्ञानाचें निधान आहां. तेव्हां आपण माझ्या या शुक नांवाच्या मुलाला दिव्य ज्ञान शिकवा.' हें ऐकून शंकरांनीं शुकाला परम तत्त्व शिकविलें. त्यामुळें, शुकाचें मन शुद्ध व ज्ञानयुक्त झालें व त्याला ईश्वरज्ञान झालें. त्याला सर्वत्र ईश्वर दिसूं लागला. शंकराला नमस्कार करून तो ईश्वरभक्तिसागरांत मग्न झाला. या परिणामामुळें व्यासांना दुःख होऊन ते 'शुका, शुका इकडे ये,' असें म्हणत त्याचे पाठीमागून जाऊं लागले. शुक हा सर्व चराचर सृष्टीशी एकरूप झाला असल्या-कारणानें व्यासांच्या हांकेला, सभोवतालच्या, टेकड्या, प्रवाह, वृक्ष, प्राणी व मनुष्य यांच्याकडून प्रत्युत्तर मिळत होतें. हें पाहून व्यासांना आपल्या मुलाच्या मोठेपणाबद्दल, सुखाबद्दल आनंद वाटला.

१०

महात्मा साक्रेटिस हा एक मोठा ग्रीक तत्त्ववेत्ता असून सर्व मनुष्यांमध्यें अतिशय शहाणा व उत्तम होता. तो इतका धर्मशील होता कीं ईश्वराचा सल्ला

घेतल्याशिवाय तो कोणतीहि गोष्ट करीत नसे. म्हणूनच त्यानें कोणाला यत्किंचित्‌हि त्रास दिला नाहीं. एवढेंच नव्हे तर पुष्कळांना त्यानें मदत केली. तो सुखापेक्षां सद्‌गुणाला जास्त किंमत देत असे व अडचणी असतांनाहि शहाणपणानें तो मार्ग काढीत असे. आपले सहकारी लोक ज्यास्त सुखी व चांगले व्हावे याबद्दल त्याचे परिश्रम चालू असत. अशा तऱ्हेचा हा उदार वृत्तीचा मनुष्य सुद्धां लोकनिन्देपासून अलिप्त नव्हता. त्याची स्त्री त्याचेवर फार रागावत असे. एकदां तिनें त्याचे अंगावर चिखलाचें पाणी ओतले. परंतु सॉक्रेटिसानें आपली मनोवृत्ति ढळूं दिली नाही. तो शांत राहिला व म्हणाला 'विजेचा कडकडाट झाल्यावर थोडासा पाऊस हा पाहिजेच.' अशा तऱ्हेनें सॉक्रेटिसानें असामान्य शांतता धरली होती.

११

अल्पबुद्धि नांवाचा एक मनुष्य चोऱ्या करून आपली उपजीविका करीत असे. एकदां एका श्रीमान् मनुष्याच्या घरांतील दागदागिने त्यानें चोरले, म्हणून त्याला न्यायाधीशापुढें उभें करण्यांत आलें. न्यायाधीशानें तूं गुन्हा कां केलास असा प्रश्न विचारला तेव्हां तो अल्पबुद्धि मोठ्या गंभीरपणें म्हणाला, 'महाराज, मीं चोरी केली नाहीं, तर या माझ्या उजव्या हातानें घराच्या भिंतीला भोंक पाडून द्रव्याची पेटी पळविली. मी त्या वेळी घराच्या बाहेर होतों. महाराजांनीं मला शिक्षा करूं नये, कारण मी निरपराधी आहें.' न्यायाधीशांनीं त्या चोराचें बोलणें शांतपणें ऐकून घेतलें व ते म्हणाले, 'हे अल्पबुद्धे, तुझें म्हणणें मी खरें मानतों. हा तुझा उजवा हात तुला फार त्रासांत लोटतो. म्हणून तुला शिक्षा न करतां तुझ्या उजव्या हातालाच ५ वर्षांची तुरुंगवासाची शिक्षा करतों. ज्याप्रमाणें तुझ्या हातानें चोरी केली त्या वेळीं तूं बाहेर होतास, त्याचप्रमाणें तुझा उजवा हात शिक्षा भोगीपर्यंत तूं तुरुंगाच्या बाहेर राहा.' ही शिक्षा ऐकून तो अल्पबुद्धि चकित झाला व त्यानें शिक्षा भोगली.

१२

अयोध्येचा राजा अम्बरीष यानें यज्ञ करण्यास आरंभ केला तेव्हा यज्ञांतील पशु इन्द्रानें पळवून नेला व त्यामुळें यज्ञकृत्य थांबलें. राजाच्या दोषामुळें यज्ञांत विघ्न येतें असा समज असल्यामुळें आपल्यावरचा दोष कसा जाईल या चिन्तेनें अम्बरीषाचें मन व्यग्र झालें. तेव्हां पुरोहितांनीं सांगितलें कीं एकादा नरपशु

आणल्यास यज्ञ सुरू करतां येईल. म्हणून द्रव्यलोभानें कोणी आपला मुलगा विकण्यास तयार आहे कीं काय याबद्दल राजानें शोध चालविला. शेवटीं त्याला ऋचीक नांवाच्या ऋषीचा शुनःशेप नांवाचा मुलगा मिळाला. राजा त्याला नेत असतां त्या मुलानें तपश्चर्या करणाऱ्या विश्वामित्र ऋषींना पाहिलें व आपल्यास सोडण्याबद्दल त्यांची प्रार्थना केली. विश्वामित्र ऋषींनीं त्याला वांचविण्याकरितां आपल्या मुलांपैकीं एकाला बळी जाण्यास तयार व्हावयास सांगितलें. परंतु कोणीहि तयार होईना म्हणून त्यांनीं त्यांना शाप दिला. नंतर त्यांनीं शुनःशेपाला धीर देऊन अग्नीचे दोन मंत्र म्हणावयास सांगितलें. तेव्हां त्याला धीर येऊन तो अम्बरीषाबरोबर आनंदानें यज्ञमंडपांत गेला. जेव्हां योग्य वेळीं दर्भाच्या दोरीनें तो बांधला गेला तेव्हां त्यानें विश्वामित्रांनीं दिलेले दोन मंत्र म्हटले. तेव्हां देव संतुष्ट होऊन त्यांनी त्याला दीर्घायुष्य दिले व अम्बरीषाला यज्ञफल दिलें.

१३

वाल्मीकि हा मूळचा ब्राह्मणाचा मुलगा होता. तो लहान असतांनाच त्याचे आईबाप त्याला रानांत टाकून तपश्चर्येसाठीं निघून गेले. परंतु त्या रानांतील भिल्ल लोकांना त्याची दया आली व त्यांनीं त्याला आपल्या घरी नेऊन स्वतःच्या मुलाप्रमाणें ममतेनें वाढवलें. लहानपणापासून भिल्लांत वाढल्यामुळें तो ब्राह्मणाचा मुलगा भिल्लांसारखा वागूं लागला. त्यानें वाटमाऱ्याचा धंदा सुरू केला व तो आपल्या बायकामुलांचें पोट भरूं लागला. हा त्याचा उपजीविकेचा क्रम पुष्कळ वर्षें चालू होता. एके दिवशीं त्याची व एका ऋषीची गांठ पडली. नेहमींप्रमाणें त्यानें त्या ऋषीला धमकावलें. तेव्हां तो दयाळू ऋषि म्हणाला, 'अरे, दुसऱ्याला त्रास देऊन अन्यायानें त्याला लुबाडणें हें एक मोठें पाप आहे. ज्यांच्याकरितां तूं हें पाप करतोस ते तुझ्या पापाचे वाटेकरी होणार नाहींत. वाटल्यास घरीं जाऊन बायकामुलांना ही गोष्ट विचारून ये. मी येथें बसून राहतों.' हा प्रश्न ऐकून त्याला आश्चर्य वाटलें व तो बायकामुलांस विचारण्याकरितां घरीं गेला. तेव्हां त्याला असें कळून आलें कीं, पापाचा हिस्सा घेण्याला कोणीहि खुषी नाहीं. तें पाहून वाल्मीकीच्या अंतःकरणांत उजेड पडला व त्याला वाईट वाटलें. पश्चात्ताप होऊन तो ऋषीकडे गेला व त्यानें आपली चुकी कबूल केली.

१४

एकदां विन्ध्य पर्वताची रमणीय शोभा पाहात पाहात रावण नर्मदेच्या तीरावर गेला. त्यावेळी दुपार झाल्यामुळें त्यानें तेथेच महादेवाची पूजा केली. ज्या ठिकाणी रावण पूजा करीत होता तेथून जवळच सहस्रार्जुन नदीच्या प्रवाहांत क्रीडा करीत होता त्यानें आपल्या सहस्र बाहूंनीं प्रवाह अडविला तेव्हां पाणी ज्यास्त ज्यास्त वाढूं लागलें व रावण ज्या ठिकाणी बसला होता त्या ठिकाणापर्यंत येऊन पोहोंचलें. त्या वेळीं रावण ध्यानमग्न होता म्हणून त्याला कांहीं कळलें नाहीं. परंतु जेव्हां रावणानें डोळे उघडले तेव्हां महादेवाच्या पिण्डीवरील फुलें पाण्यावरोबर दूर गेलेलीं दिसली व बसण्याच्या जागीं पाणी आलेलें दिसलें. हें पाहून तो आश्चर्यचकित झाला व त्यानें राक्षसांस त्याचा शोध लावण्यास सांगितले. तेव्हां एका मोठ्या बलवान् पुरुषानें पाणी अडविलें आहे असें त्यांस दिसलें. तो सहस्रार्जुन असावा हें रावणानें ओळखलें व त्याला युद्धाचे आव्हान दिले. त्या युद्धामध्यें सहस्रार्जुनानें एक जोराचा तडाखा रावणाचे छातीवर दिला. तेव्हां रावण एकदम खालीं पडला. सहस्रार्जुनानें रावणाला बांधलें व त्याला घेऊन राजधानीत प्रवेश केला. परंतु पुलस्त्य ऋषींनी त्याची सुटका केली.

१५

पंढरपुरांत एकदा मोठा दुष्काळ पडला व धान्यहि मिळेनासें झालें. तेव्हां लोक मुंग्यांसारखे मरू लागले हें पाहून तेथील अधिकारी दामाजीपंत याला अतिशय दुःख झालें व त्यानें सरकारी कोठारात सांठविलेलें धान्य लोकांना देण्याचा विचार केला. इतक्या लोकांच्या रक्षणासाठीं आपणावर जरी बादशहाची इतराजी झाली तरी चालेल, परंतु लोकांचे प्राण जाणें बरें नाही असें मनात आणून त्यानें सर्व धान्य वाटून टाकलें. बादशहाच्या कानावर जेव्हा ही बातमी गेली तेव्हा त्यानें दामाजीपंतास पकडून आणण्यासाठीं शिपाई पाठविले. दामाजीपंत जावयास तयार झाला. परंतु जाण्यापूर्वी देवाचें दर्शन घेण्याची परवानगी त्यानें मागितली. लोकांवर उपकार करून त्यांचे जीव वाचविणाऱ्या दामाजीपंतावर शेवटीं असें संकट आलेलें पाहून लोकांना दुःख झाले व त्यांनी

दामाजीपंताची सुटका करण्याबद्दल देवाची प्रार्थना केली. भक्त मोठ्या संकटांत आहे असें पाहून देवानें एका अन्त्यजाचा वेष घेतला व बादशहाला धान्याची किंमत दिली. तेव्हां बादशहानें त्याला सोडण्याबद्दल अधिकाऱ्याला हुकूम पाठविला.

१६

पूर्वी पाटलिपुत्र नांवाच्या नगरीत नन्द नांवाचा राजा राज्य करीत होता. एकदां नंदानें चाणक्य नांवाच्या विद्वान् ब्राह्मणाला जेवायला बोलाविलें. त्या वेळीं नन्दानें त्याचा अपमान केला. म्हणून सूड उगविण्याकरितां त्यानें नन्दाचा दासीपुत्र जो चंद्रगुप्त त्याला आश्रय देऊन नंद वंशाचा नायनाट केला. अशा रीतीनें आपली प्रतिज्ञा पुरी करून त्यानें चंद्रगुप्ताला गादीवर बसविलें. नंद राजाच्या पदरीं राक्षस नांवाचा एक स्वामिभक्त व कर्तव्यनिष्ठ प्रधान होता. नंदाचा संपूर्ण नाश झाला तरीसुद्धां त्याची नंदावर निस्सीम भक्ति असल्यामुळें नंदाचें राज्य परत मिळविण्याचा त्यानें आटोकाट प्रयत्न चालविला. इकडे राक्षसाला वश करून त्यालाच चंद्रगुप्ताचें मंत्रिपद द्यावें व चंद्रगुप्ताच्या राज्याला बळकटी आणावी या खटपटींत चाणक्य गुंतला होता. परंतु राक्षस महाचतुर व कारस्थानी असल्यामुळे तो सहजासहजीं वश होणें शक्य नव्हतें. नंदाचा विध्वंस करण्याचे कामी पर्वतेश्वर नावाच्या राजानें चाणक्यास मदत केली होती. परंतु पुढें चाणक्याच्या कारस्थानानेंच पर्वतेश्वर मारला गेला. तेव्हां त्याचा मुलगा मलयकेतु हा बापाच्या मृत्यूबद्दल चाणक्यावर सूड उगविण्याच्या खटपटीत होता. याचा फायदा राक्षसानें घेण्याचें ठरविलें व दोघांनीं मिळून चाणक्यावर चाल करून जावयाचें असें ठरविलें.

१७

वडिलांच्या आज्ञेप्रमाणें कादम्बरीला सोडून चन्द्रापीड उज्जयिनीस परत आला. परंतु त्याचें मन कादंबरीकडे लागलें होतें. तिची हकीकत कळण्यास तो अतिशय उत्सुक झाला होता. इतक्यांत पत्रलेखा कादम्बरीकडील निरोप घेऊन आली. तेव्हा चन्द्रापीडाला फार आनंद झाला त्यानें तिला सर्व हकीकत विचारली. पत्रलेखा म्हणाली कीं, कादम्बरीला आपल्यावांचून मुळींच करमत नाहीं. मी आपल्याला घेऊन येतें असें तिला कबूल करून इकडे आलें आहें. कादम्बरीची

अवस्था ऐकून धीरगम्भीर स्वभावाच्या चन्द्रापीडालाहि फार वाईट वाटलें. त्यानें पत्रलेखेला सांगितलें कीं माझी चूक झाली. आतां मी कादम्बरीला सुखी करण्याची पराकाष्ठा करीन. फार काय प्राणांचीहि पर्वा करणार नाही. इतक्यांत विलासवतीचा निरोप आला कीं पत्रलेखेला घेऊन लवकर माझ्याकडे ये. तिला पाहून फार दिवस झाले आहेत. आईचा निरोप ऐकतांच चन्द्रापीडाच्या मनाची द्विधा वृत्ति झाली. एकीकडे आईचा निरोप मोडवेना व दुसरीकडे कादम्बरीबद्दल मनाला ओढ लागलेली. शेवटीं त्यानें प्रथम आईकडे जावयाचें ठरविलें व त्याप्रमाणें तो गेला

१८

गोकुळांतील गवळी पांवसाळ्याच्या अखेरीस चांगला पाऊस पडल्याबद्दल इन्द्राचे उपकार मानण्याकरितां शक्रोत्सव करीत असत. या उत्सवाची केलेली तयारी पाहून कृष्ण म्हणाला, ‘आपण इन्द्राचा उत्सव न करतां आपलें हित करणाऱ्या गाई व हा गोवर्धन पर्वत यांचाच उत्सव करूं या.’ सर्व गोकुळाची कृष्णावर पूर्ण भक्ति असल्यामुळें त्या गोपगोपींनीं लगेच बेत बदलला व कृष्णाच्या सूचनेप्रमाणें उत्सव केला. ही गोष्ट इन्द्रास समजतांच तो रागावला व त्यानें गोकुळावर मुसळधार पाऊस सुरू केला. सर्व गोकुळ जलमय झालें. गाई पाण्यांत बुडून मरूं लागल्या. सर्व गोकुळाचा नाश होणार हें पाहून सर्व लोक कृष्णाची प्रार्थना करूं लागले व म्हणाले, ‘देवा, आतां तुझ्यावांचून आम्हांला दुसरा आधार नाही. आमचें रक्षण कर.’ तेव्हां श्रीकृष्णानें त्यांना एकत्र जमविलें व गोवर्धन पर्वत उचलून छत्रीसारखा गोकुळावर धरला. त्यामुळें गोकुळांत पाण्याचा एक थेंबसुद्धां आला नाहीं. पुष्कळ वेळ इन्द्रानें पाऊस पाडला, परंतु कृष्णाच्या सामर्थ्यापुढें आपलें कांही चालत नाहीं असें वाटून त्यानें पाऊस थांबवला.

१९

यौगंधरायण व वासवदत्ता हीं वेष पालटून नगराबाहेर निघून गेलीं. चालतां चालतां तीं एका आश्रमांत आलीं. यौगंधरायणानें तापसाचें व वासवदत्तेनें तापसीचे अशीं सोंगें घेतलीं होतीं. याच वेळीं कर्मधर्मसंयोगानें पद्मावती तेथें

आली होती. ती पुष्कळ दानधर्म करीत असे. तिनें अशी घोषणा करविली कीं कोणीहि मनुष्यानें पद्मावतीकडे यावें व काय पाहिजे असेल तें मागून घ्यावें. ही संधि साधून तापसरूप यौगंधरायणानें पद्मावतीस अशी विनंति केली कीं हे राजभगिनी, माझी बहीण आपल्याजवळ ठेव म्हणून ठेवून घे. मी हिला कांहीं दिवसांनीं घेऊन जाईन. हिचा नवरा दूर देशास गेला आहे. त्याचा शोध करून मी हिला घेऊन जाईन. ही चमत्कारिक मागणी ऐकून पद्मावतीला आश्चर्य वाटलें, परंतु आपला शब्द खरा करण्याकरितां तिनें ती गोष्ट मान्य केली. ती म्हणाली, मी हिला आपल्या मैत्रिणीप्रमाणें वागवीन. तुम्ही अगदीं काळजी करूं नका. तिनें अशा शब्दांनीं आश्वासन दिल्यावर यौगंधरायण आपल्या पुढील बेताच्या तयारीकरितां निघून गेला.

२०

श्वेतकेतु नांवाचे एक अति तेजस्वी ऋषि होते. ते देवपूजेकरितां आकाशगंगेंतील कमळें तोडीत असतां देवी लक्ष्मीनें त्यांना पाहिलें. तेव्हा तिला वाटलें कीं आपणास या ऋषींसारखाच तेजःपुंज मुलगा व्हावा. लक्ष्मी त्या वेळीं एका शुभ्र कमलावर बसली होती, त्यांतूनच एक कुमार तत्क्षणीं उत्पन्न झाला. तिनें तो पुत्र ऋषिवर्यास अर्पण केला व म्हटलें कीं मुनिमहाराज हा आपलाच मुलगा आहे, याचा स्वीकार करावा. श्वेतकेतूंनी तिचें म्हणणें कबूल केलें व त्या मुलाचे जातकर्मादि संस्कार केले व पांढऱ्या कमळातून तो उत्पन्न झाला असल्यामुळें त्याचें पुण्डरीक असें नांव ठेविलें. पुढें त्याचें उपनयन करून ऋषींनीं त्यास वेदविद्या शिकविली. तोच पुण्डरीक आपल्या कपिंजल नांवाच्या मित्राबरोबर महेश्वराच्या दर्शनास जात होता, व वाटेंत त्यांना नंदनवन दिसलें. तेथें ते दोघे थोडासा वेळ थांबले. त्या वेळीं त्या नन्दनवनाच्या अधिदेवतेनें पारिजातकाची कळी पुण्डरीक नको नको म्हणत असतांहि त्याचे कानावर ठेवली. त्या पारिजातकाच्या कळीचा सुवास जिकडे तिकडे सर्व दिशांना पसरला व त्यानें महाश्वेता नांवाच्या गन्धर्वकन्येचें मन आपल्याकडे वेधून घेतलें.

२१

अज्ञातवासांत विराटाच्या नोकरींत पाण्डव असता सैरन्ध्रीच्या वेषानें दासी

म्हणून द्रौपदी तेथें राहिली. विराटाचा बलाढ्य सेनापति कीचक याचें तिच्यावर मन गेलें व तो तिला छळूं लागला. तेव्हां आपल्यास या संकटांतून भीमाशिवाय कोणी सोडवणार नाहीं असें वाटून तिनें भीमास सर्व हकीकत सांगितली. भीमानें कीचकाला ठार मारण्याची प्रतिज्ञा केली. मग द्रौपदीनें कीचकाला सांगितलें कीं, 'तुम्ही मध्यरात्रीं नृत्यशाळेंत या. तेथें तुमचे मनोरथ पूर्ण करीन.' हें ऐकून कीचकाला अति आनंद झाला. रात्रीं नृत्यशाळेंत द्रौपदीच्या ऐवजीं भीमच पांघरूण घेऊन निजला. ठरल्या वेळीं कीचक आला व त्यानें निजलेल्या द्रौपदीला स्पर्श केला. तेव्हां भीमानें त्या दुष्टाला एकदम पकडलें. दोघे बराच वेळ एकमेकांशीं लढले. शेवटीं भीमानें कीचकाला ठार मारलें व दूर फेंकून दिलें! अशा रीतीनें भीमानें द्रौपदीचें संकट निवारिलें.

२२

महाश्वेता आपल्या आईबरोबर मोठ्या पहाटेस उठून अच्छोद सरोवरावर स्नान करण्याकरितां गेली असता प्रातःकाळच्या शीतल वायूबरोबर एक अत्यंत मनोहर असा सुवास तिला आला. अशा प्रकारचा सुवास पूर्वीं कधींहि मिळाला नसल्या-मुळें तो कोठून आला हें जाणण्याची उत्सुकता तिच्या मनामध्यें उत्पन्न झाली. म्हणून ती आईला मागे टाकून त्या सुगंधाचा तपास करीत इकडे तिकडे भटकूं लागली. इतक्यांत तिला एक तेजस्वी ऋषिकुमार ध्यानस्थ बसलेला दिसला. त्याच्या कानावर एक सुंदर फूल होतें. त्याचाच तो सुवास असावा असें तिला वाटलें. त्या ऋषीला पाहून तिला विधात्याच्या कौशल्याबद्दल आश्चर्य वाटलें, कारण त्याचें सौन्दर्य मदनालाहि मागे टाकील असें होतें. ती तेथें थोडा वेळ उभी राहिली व जाण्यापूर्वीं त्याच्या जवळ बसलेल्या दुसऱ्या ऋषिकुमाराजवळ जाऊन तिनें त्याला नमस्कार केला व त्याला त्याच्या मित्राचें नांव विचारलें व त्याच-प्रमाणें त्या फुलाबद्दलहि चौकशी केली.

२३

भारतीय युद्ध संपल्यावर प्रत्यक्ष श्रीकृष्णानीं धर्मराजास राज्याभिषेक केला. युधिष्ठिरानें नंतर अत्यंत नीतीनें हस्तिनापुरांत राज्य केलें. प्रजा अत्यंत सुखी झाली व राज्यांत जिकडे तिकडे आनंद पसरला. अशा रीतीनें पुष्कळ दिवस

राज्य केल्यावर धर्म आपले बंधु व द्रौपदी यांसह स्वर्गलोकास जाण्यास निघाला. निघण्यापूर्वी अभिमन्यूचा मुलगा परीक्षित् यास त्यानें राज्यावर बसविलें. स्वर्गाची वाट चालत असतां एक कुत्रेंहि धर्माच्या पाठीमागून चालत होतें. वाटेंत चारी भाऊ व द्रौपदी मरून पडली तेव्हां धर्मराज व तो कुत्रा असे दोघे स्वर्गाच्या दारापर्यंत जाऊन पोंचले. स्वर्गाच्या दारावर यम पहारा करीत होता. तो कुत्र्याला आंत घेईना. तेव्हां धर्मराज त्याला आपलें अर्धें पुण्य देण्यास तयार झाला. तेव्हां यम म्हणाला की, तुझें सत्त्व पाहण्याकरिता मींच कुत्र्याचें रूप घेतलें होतें. धर्मराज स्वर्गांत गेला. तेथें त्याला सर्व कौरव आनंदानें सुख भोगीत असलेले दिसले परंतु पांडव दिसले नाहीत. तेव्हां यमानें सांगितलें कीं, कौरवांना रणाङ्गणावर मृत्यु आला म्हणून ते स्वर्गसुख भोगीत आहेत. तुझे बंधु युद्धांत मेले नाहींत. म्हणून त्यांनीं जें कांहीं पाप केलें असेल त्याचें फळ नरकांत भोगीपर्यंत ते स्वर्गांत येणार नाहीत.

२४

फार प्राचीन काळी देव व दानव यांमध्यें एक मोठें युद्ध झालें. त्यांत देवांचा जय झाल्यामुळें त्यांना गर्व चढला व ते म्हणूं लागले कीं आम्ही आमच्या मोठ्या सामर्थ्यामुळें विजयी झालों. इतक्यांत त्यांचेपुढें एक अत्यंत तेजस्वी प्राणी येऊन उभा राहिला. तेव्हां देवांनीं अग्नीला तो कोण आहे हें शोधून येण्यास सांगितलें. अग्नि त्या प्राण्याजवळ गेला तेव्हां त्यानें तूं कोण आहेस असें अग्नीला विचारलें. 'मी अग्नि आहें' असें त्यानें सांगितल्यावर 'ही गवताची काडी जाळ' असें त्यानें त्याला सांगितलें. कितीहि प्रयत्न केला तरी अग्नीला गवताची काडी जाळतां आली नाहीं. त्याचप्रमाणें वायूनें जरी मोठी वावटळ उत्पन्न केली तरी त्याला ती काडी जाग्यावरून हालवतां आली नाहीं. शेवटी सर्व देवानीं आपला राजा जो इन्द्र त्याला तो प्राणी कोण आहे हें पाहून येण्यास सांगितलें. इन्द्र जवळ जातो तोंच तो प्राणी अदृश्य झाला, व त्याचे जागी उमा देवीची तेजस्वी आकृति दिसूं लागली. इन्द्रानें तिला विचारल्यावर ती म्हणाली, 'तो परब्रह्म होय. तोच सर्वश्रेष्ठ परमेश्वर व त्याचेच कृपेनें तुम्हांला जय मिळाला. त्याचेच सामर्थ्यानें चन्द्रसूर्यांना तेज मिळतें, अग्नि तेजस्वी होतो व वायु शक्तिमान् होतो.' अशा रीतीनें इन्द्रादि देवांस परमेश्वराचें ज्ञान झालें.

२५

एके दिवशी दुर्वास ऋषि आपल्या शिष्यांचा मोठा जमाव बरोबर घेऊन दुर्योधनाच्या दरबारांत आले. त्यांस पाहतांच दुर्योधनानें सामोरें जाऊन त्यांचा उत्तम सत्कार केला. तेव्हां दुर्वास ऋषि संतुष्ट झाले व त्यांनीं राजास वर मागण्यास सांगितलें. शकुनि व कर्ण यांच्या शिकवणीवरून राजा म्हणाला, 'मुनिवर्यांनी आपल्या असंख्य शिष्यांसह वनांत राहणाऱ्या पांडवांकडे एकदम रात्रीं जावें व भोजन मागून पांडवाचें सत्त्व हरण करावें.' दुर्वासानीं तें कबूल केलें व पाण्डवांचें जेवण आटोपून द्रौपदी विश्रांति घेत असतां ते आपल्या दहा हजार शिष्यांसह तेथें गेले! पांडवांनीं त्यांचा चांगल्या रीतीनें सत्कार केला. 'आम्ही स्नान करून येतों तोपर्यंत भोजनाची तयारी ठेवा' असें सांगून ऋषि शिष्यांसह नदीवर गेले. एवढ्या लोकांना रात्रीच्या वेळी कसें जेवावयास घालावें असा पाण्डवांना प्रश्न पडला. तेव्हां द्रौपदीनें श्रीकृष्णाची मदतीकरितां मनापासून प्रार्थना केली. प्रार्थना ऐकून श्रीकृष्ण तेथें आले व त्यांनीं द्रौपदीला सर्व वस्तु पुरविल्या. जेवण तयार करून ती ऋषींची वाट पाहत बसली. परंतु ऋषि व शिष्य यांचे पूर्वींच पोट भरलें म्हणून ते तसेच पळून गेले!

२६

प्राचीन काळीं गांधार शहरामध्यें मोठा पराक्रमी व सम्पत्तिमान् सुबळ नांवाचा राजा राहत होता. तो प्रजेचे प्रेमानें पालन करी. त्याला शकुनि नांवाचा मुलगा व गांधारी नांवाची मुलगी होती. शकुनि जात्या कपटी व लबाड तर गांधारी उदार, धर्मशील व खरें बोलणारी होती. आईबापांची आज्ञा ती कधींही मोडीत नसे. तिचें लग्नाचें वय झालें तेव्हां सुबळ राजा योग्य राजपुत्राचा शोध करूं लागला. इतक्यांत भीष्माचार्यांकडून एक दूत आला व त्यानें त्यास एक पत्र दिलें. त्यांत त्यांनीं धृतराष्ट्राकरितां गांधारीची मागणी घातली होती. सुबळ राजाला ही गोष्ट पसंत पडली. त्याला धृतराष्ट्र आंधळा आहे हें माहीत होतें, परंतु डोळे असलेल्या दुर्गुणी राजपुत्रापेक्षां आंधळा सद्गुणी राजपुत्र अधिक चांगला असा त्यानें विचार केला. आपल्यास आंधळा नवरा मिळणार हें ऐकून गांधारीला प्रथम वाईट वाटलें. परंतु वडिलांच्या इच्छेला मान देण्याचा तिनें

निश्चय केला. लग्न ठरल्याबरोबर तिनें एका कापडाच्या पट्टीनें आपले डोळे बांधले. कारण आपल्या पतीला जें सुख नाहीं तें आपण उपभोगणें योग्य नाहीं असें तिनें ठरविलें व मरेपर्यंत डोळ्यावरचें आवरण दूर केलें नाहीं! यावरून तिच्या थोर व पवित्र मनाची आणि पतिनिष्ठेची कल्पना येते.

२७

देवांचा असुरांनीं पुष्कळ वेळां पराजय केला. तेव्हां इन्द्रादि सर्व देव ब्रह्मलोकाला जाऊन ब्रह्मदेवाला आपली दुःस्थिति सांगते झाले. तेव्हां ब्रह्मदेव सर्व देवांना घेऊन क्षीरसागरनिवासी विष्णूकडे गेले व त्यांनीं सर्व वृत्तान्त श्रीविष्णूला सांगितला. तेव्हां तो म्हणाला, ' क्षीरसागरांत मन्दर पर्वताला ठेवून त्याचा रवीप्रमाणें उपयोग करा व सर्पाचा राजा वासुकि याला घुसळण्याची दोरी बनवा व राक्षसांशीं तह करून सर्वजण क्षीरसागराचें मंथन करा. पुष्कळ वेळपर्यंत जरी फळ मिळालें नाहीं तरी अधीर होऊं नका. समुद्रांतून काळकूट आदिकरून विघ्नें उत्पन्न होतील. त्यांना भिऊं नका. शेवटीं अमृत बाहेर येईल. त्या वेळीं असुरांना कपटानें फसवून मी तें तुम्हांला देईन. ' विष्णूचें हें भाषण ऐकून सर्व देव निघून गेले. इन्द्रानें हा सर्व बेत दानवांचा राजा बलि याला कळविला व तो त्याला पसंत पडला. तेव्हां देवदानवांनीं विष्णूनें सांगितल्याप्रमाणें सर्व केलें. कामधेनु, कल्पवृक्ष, पारिजात इत्यादि वस्तु पहिल्यानें बाहेर आल्या. शेवटीं अमृतानें भरलेला सुवर्णकलश घेऊन धन्वन्तरि वर आला. तो कलश राक्षसांनीं पळविला व ते आपसांत भांडूं लागले. तेव्हां विष्णूनें सुंदर स्त्रीचें रूप घेतलें व दानवांजवळून कलश घेतला व त्यांना फसवून तें अमृत देवांना दिलें.

२८

दुष्यन्तानें शकुन्तलेचा तिरस्कार करून स्वीकार केला नाहीं. त्या वेळीं ती परत जात असतां मध्येंच तिला तिची आई मेनका हिनें नेलें व मारीच ऋषींच्या आश्रमांत ठेविलें. योग्य वेळीं ती प्रसूत होऊन तिला चक्रवर्ति लक्षणांनीं युक्त असा पुत्र झाला. तो हिंस्र पशूंशींहि निर्भयतेनें खेळे, म्हणून मारीच ऋषींनीं

त्याचें सर्वदमन असें नांव ठेविलें. इतक्यांत दानवांचा पराभव करून दुष्यन्त परत येत असता त्याला मारीच ऋषींचा आश्रम दिसला. ऋषींच्या दर्शनाच्या इच्छेनें राजा आंत शिरतो तोंच त्याला सिंहाच्या छाव्याबरोबर खेळणारा एक लहान मुलगा दिसला. त्याला पाहतांच राजाचें मन त्याचेकडे ओढलें गेलें व त्याला जवळ घेऊन राजा त्याला कुरवाळूं लागला. तेव्हां त्याला त्याच्या हातावर सार्वभौमत्वाची चिन्हें दिसलीं. ऋषींनी पूर्वी दिलेल्या आशीर्वादाची आठवण होऊन त्या मुलाबद्दल त्याला प्रेम वाटूं लागलें. इतक्यांत त्या मुलाच्या हातांतील ताईत खालीं पडला. तेव्हां राजा तो वर उचलणार इतक्यांत जवळ असणारी तापसी म्हणाली, "अहो महाराज, आपण तो उचलूं नका; कारण या मुलाच्या आईबापांशिवाय इतर कोणी उचलला तर त्याचा साप होऊन तो डसतो ?" तरी सुद्धां दुष्यन्तानें तो उचलला परंतु त्याला कांहीं झालें नाही. तेव्हां तो मुलगा आपलाच आहे अशी त्याची खात्री पटली.

२९

निषध देशच्या नल राजाचा मुलगा इंद्रसेन याला पुष्कळ बायका असून सुद्धां मुलगा नव्हता. म्हणून पुरोहितांचे सल्ल्यानें त्यानें 'पुत्रकामेष्टि' यज्ञ केला. त्या यज्ञप्रभावानें काही दिवसानीं त्याची ज्येष्ठ भार्या गरोदर राहिली व योग्य वेळीं तिला मुलगा झाला. चन्द्राप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या मुलाचें चन्द्राङ्गद असें नांव ठेवलें. अकराव्या वर्षी त्याचें उपनयन झालें व त्यानें निरनिराळ्या विद्यांचें अध्ययन केलें. त्याचे सर्व गुण त्याचा आजा नल याच्याप्रमाणें होते. सीमन्तिनीचा बाप चित्रवर्मा हा तिच्याकरितां योग्य वर शोधीत होता. त्याचे कानी चन्द्राङ्गदाची कीर्ति गेली. म्हणून त्यानें इन्द्रसेनाकडे निरोप पाठविला की, 'आपल्या मुलाला मी माझी मुलगी देऊं इच्छितो.' इन्द्रसेनानें, 'सर्व स्त्रियांना अलंकाराप्रमाणें असणारी सीमन्तिनी आपली सून करतों' असें कबूल केलें. हें ऐकून आनन्दित झालेल्या चित्रवर्म्यानें विवाहाकरितां शुभ मुहूर्त ठरविला व इन्द्रसेनाला त्याप्रमाणें कळविलें. म्हणून मुलगा, स्त्रिया व सोयरे यांसह इन्द्रसेन चित्रवर्म्याच्या राजधानींत आला. राजानें त्या सर्वांचा योग्य रीतीनें सन्मान केला, व योग्य मुहूर्तावर चन्द्राङ्गद व सीमन्तिनी यांचा विवाह झाला.

३०

एकदां रामचंद्र सभेंत बसले असतां त्यांनीं कुत्र्याचा आर्त स्वर ऐकला. त्याबरोबर 'हा कुत्रा का रडत आहे तें पहा' असा रामानें आपल्या दूतांस हुकूम केला. दूतानीं त्या कुत्र्यास हांकून दिले. पुन्हां दुसऱ्या दिवशी तो कुत्रा राजसभेजवळ रडूं लागला. तेव्हांहि त्याला दूतांनी हांकून दिलें. तिसऱ्या दिवशीं तो कुत्रा पुन्हां ओरडूं लागतांच रामानें दूतांना त्या कुत्र्याला सभेंत घेऊन येण्याची आज्ञा केली. कुत्र्याला रामाचा निरोप कळतांच तो म्हणाला, 'मी अमंगळ योनीत उत्पन्न झालों आहें, मला राजसभेसारख्या ठिकाणीं येतां येणार नाहीं.' कुत्र्याचें हें उत्तर ऐकून श्रीराम स्वतः लक्ष्मणासह सभेबाहेर आले व त्यांनीं त्या कुत्र्याला दुःखाचें कारण विचारलें. तेव्हां तो म्हणाला, 'हे दयाघना, तुमचे माझ्यावर फार उपकार आहेत. मला निरपराध्याला एका यतीनें दगडानें मारलें, त्यामुळे माझा पाय मोडला. त्यामुळे दुःखी होऊन मी आपल्या जवळ आलों आहें.' तेव्हां रामानें यतीला दगड मारण्याचें कारण विचारलें. यति म्हणाला, 'राजा, मी भिक्षेकरिता हिंडत असतां या श्वानानें मला स्पर्श केला व माझी भिक्षा भ्रष्ट केली, म्हणून रागानें मी याला मारलें.' रामानें हें ऐकून त्याला म्हटलें, 'श्वानानें विचारशक्ति नसल्यामुळें तसें वर्तन केलें. त्याला तुम्हीं मारले, हा तुमचा अपराध आहे. माझ्या राज्यांत कोणालाहि दुःख होतां कामा नये.'

विस्तृत टीपा

१ वचन देणें—प्रति + श्रु ५ प. (ज्याला वचन द्यावयाचें त्याची चतुर्थी)। व्रत पाळणें—व्रतम् अनु + स्था (१ प.)। विवाह करणें—परि + नी (१ उ.)। पूर्वीच—पूर्वमेव, आदावेव। मधला—मध्यम (वि.)। गादीवर वसणें—सिंहासनम् आ+रुह् (१ प.)। त्याला भीष्म असे लोक म्हणूं लागले—लोके सः भीष्मः इति ख्यातः अभवत्।

२ पसरली होती—प्रसृता, प्रकाशतां गता। गाडीवाला—शाकटिकः। सर्वांत श्रेष्ठ......गोष्ट-श्रेष्ठम्-उत्तमम् ज्ञानम्। माहिती—वृत्तम्। शोधीत निघाला—अन्विष्यन्नेव प्रतस्थे। तपास करणें—अनु + इष् (४ प.)। गाडीखाली वसलेला—शकटस्य अधः उपविष्टः। ६००—षट्शतम्। सेवा करणें—उप + स्था (१ आ.); सेव् (१ आ.)। तो कबूल झाला नाही—तेन एतद् न अङ्गीकृतम्, एतद् तस्य न सम्मतम्। खेडें—ग्रामः।

३ कीर्ति कानीं गेली—कीर्तिः श्रवणपथम् गता-अवतीर्णा। पाठवणें—वि + सृज् (६ प.), प्र + हि (५ प.), प्र + इष् (प्र.)। गोंधळून जाणें—व्याकुलितचित्ता भू, पर्याकुलमनाः भू। निभावून नेणें—रक्ष् (१ प.), त्रै (१ आ.), अव् (१ प.)। अशा विश्वासानें—इति विश्वस्य-श्रद्धाय। शेवटचें—अन्तिम, चरम (वि.)। विनंति—प्रार्थना। अतिशय काकुळतीनें—अतीव सकरुणम्। तिचा प्राण गेला—सा परासुः अभवत्, सा पञ्चत्वं गता। मन पालटलें—तस्य मनसि परिवर्तनम् अभवत्। दुष्टपणा—दुष्टत्वम्, खलता, पैशुन्यम्।

४ भयंकर दिसणारी—भीषणाकृतिः, घोरदर्शना। हडळ—पिशाची। त्याच्यावर धावून आली—तम् अभ्यद्रवत्-अभ्य-

धावत् । बेढब आकाराची—विरूपदर्शना-विरूपाकृतिः । घाबरणें—भी (३ प.), भयेन वेप्-कम्प् (१ आ.)। लोळूं लागली—लुठितुं प्रारभत । किळसवाणी स्थिति—बीभत्सावस्था, दुरवस्था, दुर्गतिः । मार्ग सांगा—मार्गम् उपदिशतु भवान्-शास्तु भवान् । आश्चर्य वाटले—विस्मितः अभवत् ।

५ अतिशय दाट काळोख्या रात्रीं—रात्रौ घनीभूते अन्धकारे-निबिडे तमसि । बंगला—हर्म्यम् । आवार—प्राङ्गणम् । चालला होता—आक्राम्यत् । दिवा—दीपः । तो अर्धा........ इतक्यांत—यावत् सः अर्धमार्गम् आक्राम्यति तावत् । त्याला भास झाला—सः अमन्यत, तस्य मनसि संशयः उत्पन्नः । कांपणें—कम्प्-वेप् (१ आ.)। धांवा करणें—ध्यै (१ प.), चिन्त् (१० उ.)। चावणें—दंश् (१ प.-दशति)। धीर येणें—सम्+आ+श्वस् (२ प.)। खात्री करून घेतल्यावर—निश्चित्य । शेजारचे लोक—प्रातिवेश्याः, प्रातिवेशिकाः । हांका मारणें—आ + ह्वे (१ प)। दावणें—मृद् (९ प.).

६ परीट—रजकः । गाढव—रासभः, गर्दभः । अवजड गड्डा—गुरुभारः । त्याला पाठीवरून न्यावे लागत असत—(गुरूणां वस्त्रभाराणा) पृष्ठेन वहनं तस्य आवश्यकम् अभवत् । त्याच्या आंगावर वाघाचे कातडें घालून—व्याघ्रचर्मणा तस्य शरीरम् आच्छाद्य । जवळचें शेत—समीपवर्ति क्षेत्रम् । क्रम चालला—क्रमः प्रावर्तत । काळसर घोंगडी—कृष्णवर्णः कम्बलः । शरीराभोंवती ... ... गुंडाळणें—सः कृष्णवर्णेन कम्बलेन शरीरं प्रावृणोत् । डोकें लववून—शीर्षम् अवनमय्य । धनुष्यबाण—धनुष्काण्डम् । भरपूर खाणें—अन्न-प्राचुर्यम् । लठ्ठ—पीवरः, पीनः । गाढवी—गर्दभी ।

७ जन्मल्याबरोबर—जातमात्रं तं (यमुनाया प्राक्षिपत्)। अनाथ—निराधार (पुं.), अनाथ (वि.)। बालक वाहत असतां—जलप्रवाहेण उह्यमानः बालः (सारथिना लब्धः)। मूलबाळ—

अपत्यम् । पोटचा मुलगा—**औरसः पुत्रः** । लहानपण—**शैशवम्, बाल्यम्** । प्रेम जडलें—**प्रेमभावः निबद्धः** । शिवाय— **अन्यच्च, अपरं च** । सल्ला— **मन्त्रः** । विलक्षण—**असामान्य** (वि.) । **अपूर्व** (वि.) । विशिष्ट गोष्ट— **व्यतिकरः-विशेषः** ।

८ अशी बातमी पसरली—**एतादृशी वार्ता प्रसृता-प्रकाशतां गता** । अवेळ—**अकालः** । दुसरा......वाजवीत असावा—**केनापि अन्येन घण्टायाः वादयित्रा भाव्यम्** । अशी खात्री करून घेतली—**सा आत्मानम् प्रत्याययत्** । बंदोबस्त करणें—**दण्ड्, नश्** (प्र.) । बंद होणें—**वि+रम्** (१ प.) ।

९ त्याला सर्वत्र...दिसूं लागला— **सः अखिलं जगत् ईश्वरमयम् अपश्यत्-अमन्यत** । पाठीमागून जाणें—**अनु+सृ- गम्** (१ प.) । प्रत्युत्तर—**प्रतिवचनम्** ।

१० तत्त्ववेत्ता—**तत्त्वविद्, तत्त्वज्ञः** । सल्ला घेणें—**मन्त्र्** (१० आ.) । सुखापेक्षां...किंमत देत असे—**सुखात्सद्गुणः श्रेयान् इति सः अमन्यत** । अडचण—**विपद्** । शहाणपणा—**चातुर्यम्** । लोक-निन्दा—**लोकापवादः** । अलिप्त—**मुक्त** (वि.) । चिखलाचें पाणी —**कर्दमयुक्तं-पङ्किलं जलम्** । ओतणें—**वृष्** (१ प.), **प्र+क्षिप्** (६ उ.) । थोडासा—**अल्पांशेन, स्तोकांशेन** ।

११ चोऱ्या करून उपजीविका करीत असे—**चौर्येण वृत्तिम् अकरोत्** । पुढें उभें करणें—(कस्यापि) **पुरतः स्थापय** । न्यायाधीश—**न्यायाध्यक्षः** । गुन्हा—**अपराधः** । गंभीरपणें—**सगाम्भीर्यम्** । भिंत—**भित्तिः** (स्त्री.) । भोक पाडणें— **विवरं कृ-निर्मा** (३ आ.) । पळविणें—**अप+हृ** (१ उ. प.) । शिक्षा करणें—**दण्ड्** (१० उ. प.) । निरपराधी—**निरपराध-निरागस्-निरागस्क** (वि.) । शांतपणें—**शान्तचित्तेन** । खरें मानणें—**श्रत्+धा** (३ उ.), **वि+श्वस्** (२ प.), **प्रति+ इ** (२ प.) । तुझें...

[illegible]—तव वचने विश्वसिमि-प्रत्येमि—वचनं श्रद्दधामि। [illegible]—कुम्भम्-सङ्कटम्। [illegible] लोटणें—पीड् (१० उ.)। [illegible] न करतां—अनुपचिन्त्य। पाच वर्षांची...शिक्षा करतो (तव [illegible]) पञ्च वर्षाणि कारावासदण्डम् अनुभवतु। [illegible]—कारा: कारागृहम्। [illegible]—विस्मितः।

१४ [illegible] (पशु)—वन्यः—मेध्यः। थांबलें—प्रतिहतम्, विरतम्। व्यग्र—व्याकुल (वि.)। आपल्याकडचा... जाईल' या [illegible]—कथम् अहं निर्दोषः भवेयम् इति चिन्तया। [illegible] [illegible] करतां येईल—यत्नारम्भः शक्यः भवेत्। [illegible]—विक्रेतुम्। शोध चालवणें—ज्ञातुम्-अन्वेष्टुम् प्रयत (१ आ.)-प्रयत्नं कृ (८ उ.)। [illegible] करणारा—तपः आचरन्। [illegible] [illegible]—देहम् समर्पय। तयार होणें सन्नद्धः भू (१ प.)। [illegible] [illegible]-सम्+आ+श्वस् (प्रयोजक)। म्हणणें—पठ् (१ प.)। [illegible] [illegible]—आत्रेयः मन्त्रः। दीर्घायुष्य—दीर्घायुः (न.)।

१५ [illegible]—जन्मना, जात्या। लहान असतांना—अल्पवयस्कः। [illegible]—त्यज् (१ प.), वि+सृज् (३ प.)। त्याची दया आली—([illegible]) तस्य अदयन्त, तस्मिन् दयाम् अकुर्वन्। [illegible] मुलाप्रमाणें—स्वपुत्रवत्। वाढवणें—पुष् (४ प.)। वृध (प्र.)। [illegible]—बाल्यात् प्रभृति-आरभ्य। [illegible]—[illegible] (१ [illegible]), व्यव+हृ (१ उ.)। [illegible]—[illegible]। [illegible] [illegible]—[illegible] (प्र. १० उ.)। [illegible]—पुत्र[illegible]। [illegible]—[illegible]। [illegible] [illegible]—प्रार्थनेन। [illegible] [illegible]—[illegible] ([illegible] प.), [illegible] (१ [illegible])। [illegible]—[illegible] ([illegible])। [illegible]—[illegible] ([illegible] प [illegible])। [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]। [illegible]—यदि [illegible]-आवश्यकं [illegible]। [illegible]—[illegible] ([illegible])। [illegible]—[illegible], अंशः। [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] भागं [illegible]। [illegible] [illegible]—[illegible]-[illegible]। [illegible] [illegible]—[illegible] जात।

पश्चात्ताप होणें—**अनु+तप्** (१ प.) । चुकी—**प्रमादः, अज्ञानम्** । कबूल करणें—**प्रति+पद्** (४ आ.) ।

१४ पाहात पाहात—**क्रमशः-शनैः शनैः पश्यन्** । दुपार—**मध्याह्नः** । क्रीडा करणें—**वि+हृ** (१ उ.), **रम्** (१ आ.) । अडविणें—**प्रति+रुध्** (७ उ.) । पोहोंचलें—**प्राप्तम्** । पाण्याबरोबर दूर गेलेलीं—**जलप्रवाहेन सुदूरं नीतानि** (पुष्पाणि) । ओळखणें—**अभि+ज्ञा-ज्ञा** (९ उ.) । आव्हान देणें—**आ+ह्वे**-(१ आ.) । तडाखा—**प्रहारः** । छाती—**वक्षस्, उरस्** (न.) ।

१५ दुष्काळ—**दुर्भिक्षम्, अनावृष्टिः** । पडणें (दुष्काळ)—**आ+पत्** (१ प.) । मिळेनासें झालें—**दुर्लभम् अभवत्** । मुंग्यांसारखें—**पिपीलिकावत्—पिपीलिका इव** । अधिकारी—**राजपुरुषः** (पुं.) । सरकारी कोठार—**राजकोषागारम्** । सांठविलेलें—**सञ्चितम्** । इतराजी होणें—**अवकृपापात्रं भू** । तरी चालेल......परंतु बरें नाहीं—**वरं......न पुनः** । वाटणें—**वि+भज्** (१ उ.) । पकडून आणणें—**बन्दीग्राहम् आ+नी** (१ उ.) । तयार—**उद्यत** (वि.) । जाण्यापूर्वी—**गमनात् प्राक्-पूर्वम्** । परवानगी—**अनुज्ञा** । मागणें—**प्र+अर्थ्** (१० आ.) । वेष घेणें—**रूपं ग्रह्** (९ उ.) । बादशहा—**महाराजः, अधिराजः** । किंमत—**मूल्यम्** । हुकूम पाठविणें—**आज्ञापत्रं वि+सृज्** (६ प.)-**प्र+हि** (५ प.) ।

१६ नगरींत राज्य करणें—**नगरीं शास्** (२ प.) । बोलावणें—**आ+ह्वे** (१ प.) । अपमान करणें—**अव+मन्** (४ आ.) । सूड उगविणें—**वैरनिर्यातनं कृ** । नायनाट करणें—**समूलघातं हन्** (२ प.) । प्रधान—**सचिवः** । राजाच्या पदरी—**राज्ञः अधिकारिमण्डले** । परत मिळविणें—**पुनर् लभ्** (१ आ.) । आटोकाट प्रयत्न करणें—**भगीरथवत् प्रयत्** (१ आ.) । बळकटी आणणें—**प्रबलतां नी** (१ उ.) । खटपट—**प्रयासः** । कारस्थानी—**मायावी** । सहजासहजीं—**अनायासेन, सौकर्येण** । मृत्यूबद्दल—

वधम् अन्तरेण । फायदा घेणें—आत्महिताय उप+युज् (७ आ.) । चाल करून जाणें—अभि+गम् (१ प.) ।

२७ मन लागलें होतें—तस्य मनः बद्धम् आसीत् । निरोप—सन्देशः । कादम्बरीला करमत नाही—कादम्बर्याः मनः कस्मिन्नपि न रमते–कादम्बरी रतिं न लभते । आपल्यावाचून—भवन्तम् अन्तरेण–विना । कबूल करणें—प्रति+श्रु (५ प.) । धीरगम्भीर स्वभावाचा—प्रकृतिगम्भीरः, निसर्गधीरः । माझी चूक झाली—मया प्रमादः कृतः । पराकाष्ठा करणें—यावच्छक्यं प्रयत् (१ आ.) । फार काय—किं बहुना । पर्वा करणें—तृणाय मन् (४ आ.) । द्विधा वृत्ति झाली—कार्यद्वयाकुलम् अभवत् (मनः), द्वैधीभावकातरम् अभवत् (मनः) । एकीकडे—एकतः । दुसरीकडे—अन्यतः । एकीकडे......लागलेली—एकतः मातृसन्देशस्य अनुल्लङ्घनीयता अन्यतः तु कादम्बरीं प्रति मनसः आकर्षणम् ।

२८ गवळी—गोपः । उपकार मानणें—उपकारं–अनुग्रहं प्रति-पद् (४ आ.) । चांगला पाऊस पडल्याबद्दल—सुवृष्टिम् अन्तरेण । तयारी—सम्भाराः । हित करणारी—हितकरी । बेत बदलणें—मनीषां परि+वृत् (प्र.) । सुरू करणें—प्र+वृत् (प्र.) । मुसळधार पाऊस—आबद्धधारः पर्जन्यः । बुडणें—नि+मस्ज् (६ प.) । आधार—गतिः, आश्रयः । कृष्णाच्या......चालत नाहीं—कृष्णसामर्थ्यस्य आत्मनः शक्तिः न स्तोकांशेनापि प्रभवति । थांबविणें—वि+रम् (प्र.) ।

२९ वेष पालटणें—वेषपरिवर्तनं वि+धा (३ उ.) । कर्मधर्मसंयोगानें—यदृच्छया । दानधर्म करणें—द्रव्यप्रदानेन धर्मम् आचर् (१ प.) । संधि साधून—कालानुकूल्यं ज्ञात्वा । ठेव—निक्षेपः, न्यासः । माझी बहीण......ठेवून घे—इमां मद्भगिनीं न्यासीकृतां स्वीकरोतु अत्रभवती । शब्द खरा करणें—वचनं सार्थतां नी । मान्य करणें—अनु+मन् (४ आ.) । हिला

मैत्रिणीप्रमाणें वागवीन—**अनया सह अहं सखीवत् व्यवहरिष्यामि**। काळजी करूं नका—**वीतचिन्तः भव, निश्चिन्तः भव**। पुढील—**भाविन्** (वि.)।

२० तोडणें—**लू** (९ उ.)। नांव ठेवणें—**नाम कृ** (८ उ.)। कळी—**मञ्जरी**। नको नको म्हणत असतांनाहि—**मा मेति व्याहरतः अपि तस्य**। कानावर ठेवणें—**कर्णे कृ** (८ उ.)। वेधून घेणें—**आ+कृष्** (१ प.)।

२१ विराटाच्या नोकरींत पाण्डव असतां—**विराटं सेवमानेषु पाण्डवेषु**। दासी म्हणून—**दासीभावेन**। कीचकाचें तिच्यावर मन गेलें—**कीचकः तस्यां बद्धानुरागः जातः**। छळणें—**अर्द्** (१ प., १० उ.), **पीड्** (१० उ.)। भीमाशिवाय—**भीमात् ऋते**। पांघरूण घेऊन—(आत्मानम्) **वस्त्रेण आच्छाद्य**। एकमेकांची—**परस्परम्**।

२२ मोठ्या पहाटेस—**महति प्रत्यूषे**। पूर्वी न मिळालेला—**अप्राप्तपूर्वः, अपूर्वः**। उत्सुकता—**जिज्ञासा, कुतूहलम्**। मागें टाकून—**पृष्ठतः विहाय**। ध्यानस्थ—**ध्यानमग्नः**। मदनाला मागें टाकणारें—**मदनम् अपि अतिशयानम्** (सौन्दर्यम्)। चौकशी करणें—**वृत्तं प्रच्छ्** (६ प.)।

२३ प्रत्यक्ष—**स्वयमेव**। राज्याभिषेक करणें—**राज्ये अभि + सिच्** (६ उ.)। राज्य करणें—**शास्** (२ प.)। नीतीनें—**नयेन**। निघण्यापूर्वी—**निर्गमनात् प्राक्**। पहारा करणें—**रक्षकवत् स्था** (१ प.)। तो कुत्र्याला आंत घेईना—**कुक्कुरस्य अन्तः प्रवेशः तस्य न सम्मतः**। सत्त्व पाहणें—**परि+ईक्ष्** (१ आ.)।

२४ गर्व चढला—**गर्वम् अवहन्, गर्विताः जाताः**। जाळणें—**दह्** (१ प.)। कितीहि प्रयत्न केले तरी—**कियतापि प्रयत्नेन**। वावटळ—**प्रभञ्जनः**।

२५ शिष्यांचा मोठा समूह—**महाशिष्यपरिवारः**। सामोरा जाणें—**प्रति+उद्+गम्** (१ प)। उत्तम सत्कार करणें—**उच्चसत्कारेण सम्मानय**। वर मागणें—**वरं वरय-वृ** (१ प.)। शिकवणी—

उपदेशः । वनात राहणारा—वनौकस् (वि.)। जेवण आटोपून—भोजनं समाप्य । जेवावयाला घालणें—भुज् (प्र.)। मनापासून—सर्वात्मना । पुरवणें—दा (१ प., ३ उ.)। तयार—सिद्ध (वि.)। वाट पाहणें—प्रति + ईक्ष् (१ आ.)-प्रति + पालय ।

२६ लबाड—शठः । लग्नाचें वय होणें—विवाहवयोऽवस्थां स्पृश-प्राप् । मागणी घालणें—वृ (१० उ.-वरयति-ते)। मान देणें—(पितुः इच्छां) शिरसा मन् (प्र.)। बांधणें—आ + वृ (५ उ.)। मरेपर्यंत—आमरणम् (अ.)। कल्पना येणें—ज्ञातुं शक् (५ प.)। पतिनिष्ठेची कल्पना येते—तस्याः प्रतिनिष्ठा ज्ञातुं शक्यते ।

२७ पुष्कळ वेळा—असकृत् (अ.), बहुवारम् (अ.)। रवी—मन्थनदण्डः, मन्थानः। उपयोग करणें—उप+युज् (७ आ.) तह—सन्धिः । फसवणें—वञ्च् (१० आ.)। आपापल्या ठिकाणीं—स्वं स्वं स्थानम् । कळविणें नि + विद् (प्र.)। पसंत पडणें—सम्मतः भू (१ प.)। भांडूं लागले—कलहं कर्तुं प्रारभन्त।

२८ तिरस्कार करणें—प्रत्या+ख्या (२ प.)। निर्भयतेनें—निःशङ्कम् । दर्शनाची इच्छा—दिदृक्षा । छावा—शावकः । कुरवाळणें—लल् (प्र.)। आठवण होणें—स्मृ (१ प.)। ताईत—रक्षाकरण्डकः। डसणें—दंश् (१ प. दशति)। खात्री पटली—विश्वासः उत्पन्नः ।

२९ पुष्कळ बायका असून मुद्धा—बहुपत्नीकस्य अपि (इन्द्रसेनस्य)। गरोदर—गर्भिणी, आपन्नसत्त्वा, अन्तर्वत्नी कन्या देणें—कन्यां प्र+दा (३ उ.)। अलंकाराप्रमाणें असणारी—(रमणी) ललामभूता । सून—स्नुषा ।

३० हुकूम करणें—आ+दिश् (६ उ.)—आज्ञापय। हाकून देणें—निस्+सृ (प्र.)। अमंगळ—पापमयी (योनिः)। भ्रष्ट—अपवित्र (वि)।

परिशिष्ट

(वाक्यांतील शब्द जोडण्यास उपयुक्त सन्धिनियम)

स्वरसन्धि

१ अ – आ, इ – ई, उ – ऊ, ऋ–ॠ हे सजातीय स्वर एकमेकांपुढें आले असतां त्या दोहोंबद्दल दीर्घ स्वर येतो. जसें—वेगेन + आगमनम्—वेगेनागमनम्। रक्षति + ईश्वरः–रक्षतीश्वरः। अश्रु + उद्भवति—अश्रूद्भवति।

२ अन्त्य अ किंवा आ यांपुढे इ – ई, उ – ऊ, ऋ – ॠ, व ऌ हे स्वर आले असतां दोन्ही स्वरांबद्दल अनुक्रमें गुणरूपी फरक होतो, म्हणजे ए, ओ, अर् व अल् असे अनुक्रमें फरक होतात. जसें—नयनेन + ईक्षते—नयनेनेक्षते। सेवया+ऋणं – सेवयर्णम् किंवा * सेवय ऋणम्।

३ शब्दाच्या अन्त्य अ – आ पुढें ए – ऐ व ओ – औ हे स्वर आले तर दोहोंबद्दल अनुक्रमें ऐ व औ असा फरक होतो. जसें—इन्द्रस्य + ऐरावतः—इन्द्रस्यै...।

४ इ – ई, उ – ऊ, ऋ – ॠ व ऌ यांपुढें विजातीय स्वर आल्यास त्यांचा अनुक्रमें, य्, व्, र् व ल् होतो व त्यांत पुढील स्वर मिळून पूर्णाक्षर होतें. जसें—गच्छति + एकः—गच्छत्येकः। वस्तु + एतद् – वस्त्वेतद्।

५ कोणत्याहि शब्दाच्या द्विवचनी रूपाच्या शेवटीं 'ई, ऊ व ए' हे स्वर आले तर त्यांचा पुढें येणाऱ्या स्वराशीं सन्धि होत नाहीं. त्याचप्रमाणें **अमी** या अदस् सर्वनामाच्या रूपापुढें स्वर आल्यास सन्धि होत नाहीं. जसें—पुष्पे + ईक्षते। अमी + ईशाः। गुरू + आगच्छतः।

***टीपः**—ऱ्हस्व ऋच्या पूर्वी ए, ऐ, ओ, औ यांशिवाय कोणताहि स्वर आल्यास 'ऋ' चा २ ऱ्या नियमाप्रमाणें 'सन्धि' करावा किंवा न करतां मागील स्वर दीर्घ असल्यास ऱ्हस्व करावा.

६ शब्दाच्या द्विवचनी रूपाशिवाय इतर रूपाच्या शेवटील ‘ ए ’ या स्वरापुढें ‘ अ ’ हा स्वर आल्यास, ‘ अ ’ चा लोप होतो व त्याचे जागी ऽ असें चिन्ह (अवग्रह) लिहितात व त्याचा उच्चार करीत नाहींत. जसें—**वने** **अस्ति**–**वनेऽस्ति**।

७ शब्दाच्या द्विवचनान्त रूपाशिवाय इतर रूपांशेवटीं ‘ ए ’ हा स्वर आल्यास व पुढें ‘ अ ’ शिवाय इतर स्वर आल्यास ‘ ए ’ चा ‘ अय् ’ असा फरक होतो; आणि त्यांतील ‘ य् ’ पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा ‘ य् ’ चा लोप होतो व त्यामुळें एकमेकांपुढें येणाऱ्या दोन स्वराचा सन्धि होत नाही. जसें—**वने ऋषिः**–**वनयृषिः**–**वन ऋषिः** ।

८ शब्दाच्या शेवटी ‘ ओ ’ हा स्वर असून त्याचे पुढें ‘ अ ’ हा स्वर आला तर ‘ अ ’ चा लोप होतो व त्याच्या जागीं ऽ असें चिन्ह (अवग्रह) लिहितात व त्याचा उच्चार करीत नाहींत जसें—**प्रभो अत्र प्रभोऽत्र**-* **प्रभो अत्र** ।

९ शब्दाच्या शेवटीं ‘ ओ ’ असून त्याचेपुढे ‘ अ ’ शिवाय स्वर आला तर ‘ ओ ’ चा ‘ अव् ’ होतो. आणि ‘ व् ’ पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षर होतें किंवा ‘ व् ’ चा लोप होतो. जसें—**प्रभो**–**इह**–**प्रभविह**–**प्रभ इह**– * **प्रभो इह** ।

१० शब्दाच्या शेवटीं ‘ ऐ व औ ’ हे स्वर असून त्यांचेपुढे जर कोणताहि स्वर आला तर त्यांचा अनुक्रमें ‘ आय् व आव् ’ असा बदल होतो, व ‘ य् आणि व् ’ ही पुढील स्वरांत मिळून पूर्णाक्षरें होतात किंवा त्यांचा लोप होतो. जसें—**मोदामहै आनन्देन**–**मोदामहायानन्देन**–**मोदामहा आनन्देन** । **कलौ इति**–**कलाविति**–**कला इति** ।

टीप—विसर्ग किंवा एखादें व्यंजन याचा लोप झाल्यामुळें एकमेकांपुढें येणाऱ्या स्वराचा सन्धि होत नाही.

व्यञ्जनसन्धि

११ अन्त्य ‘ म् ’ पुढें स्वर आल्यास दोहोंचें मिळून पूर्णाक्षर होतें. जसें–**रामम् अपश्यत्**–**राममपश्यत्** ।

१२ अन्त्य 'म्' पुढें कोणतेंहि वर्गव्यंजन आल्यास 'म्' चा अनुस्वार होतो किंवा 'म्' बद्दल पुढील व्यंजनाच्या वर्गाचें अनुनासिक येतें. जसें–पुष्पम् पश्यति–पुष्पं पश्यति–पुष्पम्पश्यति। यत्नं करोति–यत्नङ्करोति।

१३ अन्त्य 'म्' पुढें श्, ष्, स्, र् व ह् हे वर्ण आल्यास त्याचा अनुस्वार होतो व य्, व्, ल् हीं व्यंजनें आल्यास त्याचा अनुस्वार होतो किंवा अनुनासिकयुक्त य्, व्, ल्, होतो. जसें—मित्रम् शंसति–मित्रं शंसति। मित्रम् लोचनाभ्याम्–मित्रं लोचना......मित्रँल्लोचना.......।

टीप—वाक्याच्या शेवटीं येणाऱ्या 'म्' चा अनुस्वार करू नये; 'म्' च लिहावा.

१४ अन्त्य 'न्' पुढें स्वर आल्यास व पूर्वी दीर्घ स्वर असल्यास दोहोंचें पूर्णाक्षर होतें. जसें–वृक्षान् उदकेन–वृक्षानुदकेन; परंतु पूर्वी ऱ्हस्व स्वर असल्यास 'न्' चें द्वित्व होतें. जसें अस्मिन् उद्याने–अस्मिन्नुद्याने।

१५ अन्त्य 'न्' पुढें च्, छ्, ट्, ठ्, त् व थ् हीं व्यंजनें आलीं तर 'न्' चा अनुस्वार व विसर्ग होतो व विसर्गाचा 'च्–छ्' पूर्वी श् होतो, 'ट्–ठ्' पूर्वी ष् होतो व 'त्–थ्' पूर्वी स् होतो. जसें–ग्रामान् चलति—ग्रामांश्चलति। अश्वान् ताडयति–अश्वांस्ताडयति।

१६ अन्त्य 'न्' पुढें ल् आल्यास 'न्' चा अनुनासिकयुक्त 'ल्' होतो. असें—अवदन् लोकाः–अवदँल्लोकाः।

१७ अन्त्य 'न्' पुढें ज्, झ् व श् हे तालव्य वर्ण आले तर 'न्' चा 'ञ्' होतो. जसें—देशान् जयति–देशाञ्जयति।

१८ शब्दाच्या शेवटी अनुनासिकावांचून इतर वर्गव्यंजन असून त्याचे पुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर अन्त्य व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन येतें. जसें—वनात् आगच्छति–वनादागच्छति। नगरात् बहिः–नगराद्बहिः।

१९ शब्दाच्या शेवटीं अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजन असून त्याचे पुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर अन्त्य व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यंजन किंवा अनुनासिक येतें. मात्र तो पुढील अनुनासिकयुक्त शब्द प्रत्यय असल्यास अनुनासिकच येतें. जसें—अपश्यत् मण्डलम्–अपश्यद्म-ण्डलं किंवा अपश्यन्मण्डलम्। परंतु मृद् मयः–मृन्मयः (घटः)

२० 'त-वर्गाचीं व्यंजनें आणि स्' यांचा आणि 'च वर्गाचीं व्यंजनें आणि श्' यांचा सन्धि होतांना त् बद्दल च्, द् बद्दल ज्, ध् बद्दल झ्, न् बद्दल ञ्, आणि स् बद्दल श् असा फरक होतो, प्रासादात् जनं-प्रासादाज्जनम्। अस्मिन् शत्रौ-अस्मिञ्शत्रौ।

२१ 'श्' नें आरंभ होणाऱ्या शब्दांपूर्वी कोणत्याहि वर्गाचें अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजन आल्यास आणि 'श्' पुढें स्वर, अन्तःस्थ वर्ण, अनुनासिक किंवा ह् असल्यास 'श्' चा विकल्पानें 'छ्' होतो. जसें—तस्मात् शत्रोः-तस्माच्शत्रोः-तस्माच्छत्रोः। गृहात् श्वः-गृहाच्श्वः-गृहाच्छ्वः।

२२ 'त-वर्गाचें व्यंजन आणि स्' यांचा 'ट-वर्गाचें व्यंजन आणि ष्' यांच्याशीं संधि होतांना त् चा ट्, द् चा ड्, ध् चा ढ्, न् चा ण् आणि स् चा ष् असा फरक होतो. जसें—वृक्षात् डयन्ते-वृक्षाड्डयन्ते।

२३ 'त्' पुढें 'ल्' नें आरंभ झालेला शब्द आल्यास 'त्' चा 'ल्' होतो. जसें—अपश्यत् लोकः-अपश्यल्लोकः।

२४ कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यंजनापुढें कठोर व्यंजन आल्यास मागील व्यंजनाबद्दल त्याच वर्गाचें पहिलें व्यंजन येतें. जसें—विपद् पीडयति-विपत्पीडयति।

२५ 'ह्' नें आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यंजन आल्यास, 'ह्' बद्दल विकल्पानें मागील वर्गाच्या व्यंजनाचें चौथें अक्षर येतें. जसें—धनिकात् हरति-धनिकाद्हरति-धनिकाद्धरति।

२६ 'छ्' च्या पाठीमागें ह्रस्व स्वर, 'मा' हें निषेधार्थी अव्यय आणि 'आ' हा उपसर्ग आल्यास, 'छ्' ला 'च्' हें व्यंजन जोडतात. आणि 'छ्' च्या पूर्वी इतर दीर्घ स्वर असल्यास 'च्' विकल्पानें जोडतात. जसें—वृक्ष छाया-वृक्षच्छाया। मा छेदय-माच्छेदय। परंतु लक्ष्मी छाया-लक्ष्मीच्छाया।

विसर्गसन्धि

२७ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढें क्, ख्, प्, फ्, हीं कठोर व्यंजनें आल्यास विसर्गाचा बदल होत नाही. जसें—वृक्षः फलति। शनैः खनति।

२८ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढें च्-छ्, ट्-ठ्, त्-थ् ही कठोर व्यंजनें आल्यास विसर्गाचा अनुक्रमें श्, ष् व स् होतो. जसें--पान्थः चलति-पान्थश्चलति। नाविकाः तरन्ति-नाविकास्तरन्ति।

२९ विसर्गापूर्वी कोणताहि स्वर असून पुढें श्, ष्, व स् हीं कठोर व्यंजनें आल्यास विसर्गाचा बदल होत नाहीं, अथवा अनुक्रमें श्, ष् व स् होतो. जसें--रामः शंसति-रामश्शंसति।

३० विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढें 'अ किंवा मृदु व्यंजन' आलें तर विसर्गाचा 'उ' होतो व तो मागील 'अ' मध्यें मिळून त्याचा 'ओ' होतो व पुढील 'अ' चा नियम ८ प्रमाणें अवग्रह होतो. जसें--रामः अस्ति-राम उ अस्ति। रामोऽस्ति। रामः गच्छति-रामो गच्छति।

३१ विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढें 'अ' शिवाय स्वर आला तर विसर्गाचा लोप होतो. जसें--रामः इच्छति-राम इच्छति।

३२ 'सः व एषः' यांच्या विसर्गापुढें 'अ' शिवाय अन्य वर्ण आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. 'अ' आल्यास नियम ३० प्रमाणें सन्धि होतो. जसें--सः-एषः गच्छति-स-एष गच्छति। परंतु सः-एषः अस्ति-सो-एषोऽस्ति।

३३ विसर्गापूर्वी 'आ' असून पुढें कोणताहि स्वर अथवा मृदु व्यंजन आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. जसें--बालाः गच्छन्ति-इच्छन्ति-बाला गच्छन्ति-इच्छन्ति।

३४ विसर्गापूर्वी 'अ-आ' शिवाय इतर स्वर असून पुढें स्वर अथवा मृदु व्यंजन आल्यास विसर्गाचा र् होतो. जसें--बाणैः अरिम्-बाणैररिम्। गुरुः गच्छति-गुरुर्गच्छति। परंतु पुढील मृदु व्यंजन 'र्' असल्यास विसर्गाबद्दल होणाऱ्या 'र्' चा लोप होतो व मागील स्वर ऱ्हस्व असल्यास दीर्घ होतो. जसें:--हरिः रक्षति-हरी रक्षति।

३५ मूळच्या अन्त्य र् पुढें 'र्' नें आरंभ होणारा शब्द आल्यास वरील नियमच चालतो. जसें--प्रातर् रमते-प्राता रमते। पुनर्+रमते-पुना-रमते।

३६ ' भोन् ' या अव्ययापुढें स्वर किंवा मृदु व्यंजन आलें तर ' स् ' बद्दल आलेल्या विसर्गाचा लोप होतो. जसें--**भोः इह-भो इह । भोः गच्छत-भो गच्छत** । परंतु **भोः कृष्ण** ।

३७ अन्त्य ' म् ' पुढें कोणतेंहि अक्षर येवो वा न येवो तरी त्यांचा विसर्ग होतो. जसें—गच्छामम्-गच्छामः ।

३८ अन्त्य ' र् ' पुढें कठोर व्यंजन आल्यास अथवा कोणताहि वर्ण नसल्यास ' र् ' चा विसर्ग होतो. जसें-प्रातर्-कालः-प्रातःकालः । पुनर्-- पुनः ।